ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XX

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX
DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
XX

BEOGRAD
1981

YU IFFN 0584—9888

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XX

Уредник
БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ
Директор Византолошког института

БЕОГРАД
1981

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ
Републичке заједнице науке Србије.

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СРС, број 413—138/73-02 од 15. II 1973. године, ова књига ослобођена је плаћања посебног републичког пореза на промет производа и услуга у промету.

Издаје: Византолошки институт САНУ, Београд, Кнез-Михаилова 35

Штампа: Београдски издавачко-графички завод, Београд

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

Чини се да живот часописа и повремених публикација личи судбини људи, јер и једни и други постоје и дишу све док у себи скривају снаге да околину обогате новим сазнањима и искуствима. Када ти извори духовне снаге усахну, такве публикације се баш као и људи гасе, губећи смисао свог постојања. Зато се и догађа да поједини часописи и повремене публикације брзо нестају, једва коју годину после свог рађања, а да друге дуго живе, обогаћујући сталним порукама духовни живот средине у којој су никли и опстали. Ова размишљања се намећу поводом објављивања двадесете свеске Зборника радова Византолошког института, повремене публикације покренуте пре више од три деценије. Када су давне 1948. године наши угледни медиевисти на челу са академиком и професором Георгијем Острогорским оснивали Византолошки институт, прву такву истраживачку установу код нас, имали су племениту жељу да се она огласи и једном сталном научном публикацијом која је исто тако била прва и јединствена у нашој средини. Јер, од свог почетка Зборник радова Византолошког института био је и остао једина повремена публикација код нас која је искључиво окренута према студијама медиевистике. Припреме су потрајале коју годину да би 1952. године угледала свет прва свеска Зборника радова, публикације која после скоро три деценије слави мали јубилеј. Већ прва свеска је јасно показивала основне идеје покретача публикације; пре свега жељу да она има дефинисану научну физиономију, саздану на чврстим и високим критеријима у одабирању објављених радова. Осим тога, желели су да њен садржај буде богат и разноврстан, обухватајући студије и расправе из свих истраживачких области једне сложене историјске дисциплине каква је византологија. Зато већ у првој свесци има радова из историје, помоћно-историјских наука, историје уметности, средњовековног грчког језика и књижевности. Оснивачи Зборника радова Византолошког института су истовремено желели да већ у првој свесци окупе што већи број сарадника, угледних научних радника из наше земље и иностранства. Прегледајући садржаје досадашњих свезака, може се уочити да је током тридесетогодишњег живота Зборник радова чувао и неговао племените идеје својих оснивача. Тематско богатство и разноврсност студија, расправа и прилога објављених у минулим свескама речито илуструје библиографија која је приложена на крају ове јубиларне двадесете свеске. С друге стране, она садржи имена више од 130 сарадника који су својим истраживачким прилозима богатили садржину досада објављених свезака. Ту су имена угледних и познатих научних радника из наше земље и иностранства, који су током претходне три деценије објављивали радове у нашем зборнику, остављајући тиме неизбрисиве трагове не само у животу ове публикације него и у читавој

нашој историографији. Током минулог времена од далеке 1952. године многи од њих су заувек одлазили од нас, а нека нам буде опроштено ако поред оснивача Византолошког института Георгија Острогорског спо-менемо само нека имена: Николе Радојчића, Михајла Динића, Виктора Новака, Светозара Радојчића и Ивана Божића. С друге стране, прило-жена библиографија садржи и имена младих сарадника који су баш кроз прилоге у Зборнику радова Византолошког института чинили своје прве самосталне кораке у науци. Јер, од првих бројева Зборник радова био је отворен према младим истраживачима који су кроз ову сарадњу стицали неопходна искуства у научном раду. Може се слободно рећи да је Зборник радова са којим су они стасали и расли био нека врста њихове школе из које су изашли као већ формирани и афирмисани истраживачи. Разуме се да опстанак и живот једне публикације директно зависи од финансијских средстава добијених од средине у којој постоји. Мора се нагласити да је увек постојало потребно разумевање Републичке заједнице науке Србије за финансирање Зборника радова Византолошког института. Тешко је, међутим, рећи да су средства која у последње време притичу довољна да покрију све веће трошкове штампања наше публикације, због чега и објављивање њених свезака није више уредно. Да би са своје стране допринела отклањању тешкоћа овакве природе, редакција Зборника је пре више од једне деценије престала да исплаћује ауторске хонораре својим сарадницима. Остала је, дакле, само добра воља и жеља наших и страних научника да сарађују у овом часопису који данас представља неопходно помоћно средство сваке византолошке библиотеке.

Зборник радова Византолошког института, XX, 1981.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XX, 1981

ИВАНКА НИКОЛАЈЕВИЋ

ДВЕ БЕЛЕШКЕ ЗА ИСТОРИЈУ ПРЕВАЛИСА

У извештају J. G. Milne, који је у јесен 1893. године заједно са групом енглеских научника истраживао археолошке остатке у Дукљи, забележено је да се камени архитрав са вотивним натписом ђаконисе Аусоније налазио поред улаза испред западне фасаде мале цркве.[1] Потпуно сачувани натпис лако се могао одгонетнути — започињао је и завршавао се крстом, а исписан је био читким словима са неколико лигатура и скраћеница: „Ausonia diac(onissa) pro voto suo et filiorum suorum f(aciendum) c(uravit)". По опису из споменутог извештаја натпис је забележен и у корпусу латинских инскрипција.[2]

Коментаришући откриће енглеских археолога, П. Ровински је малу крстообразну цркву, испред које је натпис пронађен, прогласио баптистеријем, чијем је накнадно дограђеном портику приписао греду са натписом.[3] Међутим, убрзо после 1902, када су Sticotti, Jelić i Iveković последњи пут видели натпис, архитрав, на коме је он био уклесан, био је преломљен и употребљен као грађевински материјал.[4]

После прве сезоне ревизионих археолошких ископавања 1954. године у североисточном делу Дукље, на простору крстообразне цркве, поднела сам на V Међународном конгресу за хришћанску археологију краћи извештај о резултатима тих радова и осврнула се на вотивни натпис Аусоније сматрајући, тада, да епиграфске одлике тога споменика указују на IX век.[5] Моје мишљење је било у супротности са оним што је Јелић написао о Аусонијином натпису. Он је, наиме, сматрао да слова натписа припадају VI веку.[6]

[1] On the Roman Town of Doclea, in Montenegro. Archaeologia: or Miscellaneous Tracts relating to Antiquity. Vol. LV (London 1896) 62 и натпис № 28.

[2] CIL III 13845. — У бројевима натписа из CIL III које наводи енглески извештај има неслагања до којих је дошло, вероватно, приликом штампања натписа из Дукље у CIL III.

[3] *П. Ровинский*, Черногория Т. II[4], Сборник От. русс. яз. и слов. Имп. акад. наук Т. LXXXVI, № 2, С. — Петербургъ — Archaeologia LV (1896) 62.

[4] Die römische Stadt Doclea in Montenegro. Herausgegeben von P. Sticotti unter Mitwirkung von *L. Jelić* und *C.M. Iveković*. Schriften der Balkankomission, Ant. Abt. VI, Wien 1913, 146.

[5] *I. Nikolajević-Stojković*, Rapport préliminaire sur le recherche des monuments chrétiens à Doclea. Actes du Ve Congrès intern. d'archéologie chrétienne, Città del Vaticano—Paris 1957, 571.

[6] Die römische Stadt Doclea, 212.

На мишљење које сам 1954. године изнела утицале су неколике околности. Једна од њих је било приписивање архитрава са натписом, од стране претходних истраживача, портику крстообразне грађевине који, у архитектури комплекса јужно од „велике цркве", односно базилике А у Дукљи, представља најмлађи грађевински подухват. Друга је била тврђење аустријских археолога да профилација архитрава са натписом има изразити средњовековни карактер,[7] док је, као трећа околност, која је утицала на моје гледиште била, чини ми се, клима у којој се у то време, у нашој средини, расправљало о извесним палеографским одликама средњовековних натписа, па се нарочито инсистирало на ромбичном облику слова *о* као типичном знаку епиграфије VIII—IX века.[8] Као што се види из цртежа натписа који су објавили енглески археолози, у речи suo слово *о* има облик ромба.

Новија епиграфска истраживања су показала да се слово *о* исписано у виду ромба не може узимати као одредница која упућује на средњи век.[9] Оно се у томе облику појављује и на ранохришћанским споменицима, па је Јелић био потпуно у праву када је Аусонијин заветни натпис приписао VI веку. Не верујем, међутим, да су само епиграфске карактеристике тога натписа увериле E. Diehl-а у његово ранохришћанско порекло. Пре ће бити да је искусни састављач корпуса старохришћанских инскрипција на латинском језику одлучио да овај натпис унесе у своје дело због његове садржине, то јест, управо због црквене улоге ктитора, ђаконисе Аусоније.[10]

У време када је, после открића натписа, постала позната, Аусонија је у црквеном животу Илирика била једна од ретких жена са изричито напоменутом дужношћу ђаконисе.[11] У новије време, међутим, увећао се на балканском подручју број ранохришћанских натписа који спомињу ђаконисе. Из околине Елбасана, некада у провинцији Нови Епир, из неке зграде која је, како изгледа, била намењена сахрањивању локалног свештенства потиче латински надгробни натпис ђаконисе Доминике,[12] а из Антигоне (Gjirokaströs) и Стобија грчки вотивни натписи у подном мозаику који спомињу ђаконису Нику,[13] односно ђаконису

---

[7] Op. cit., 144.

[8] *J. Ковачевић*, Средњовековни епиграфски споменици из Боке Которске. Споменик САН CIII (1953) 40—45. *J. Ковачевић*, Средњовековни епиграфски споменици Боке Которске II. Споменик САН CV (1956) 1—11.

[9] *Ž. Rapanić*, Neka pitanja ranosrednjovjekovne latinske epigrafije na našoj Jadranskoj obali. Materijali XII, IX Kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1976, 327. — Уп. и *V. Beševliev*, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Akad Verlag, Berlin 1964, Nr 44.

[10] *E. Diehl*, Inscriptiones latinae christianae veteres I, Dublin—Zürich 1970, № 1239.

[11] Ђакониса Аусонија није била жена неког ђакона, како се претпостављало (Историја Црне Горе I, Титоград 1967, 309). Ђаконисама су, сходно учењу апостола Павла, постајале удовице, као што је сигурно била и Аусонија која је заједно са својим синовима учинила завет — уп. Reallexicon für Antike und Christentum, Lief. 22 (1957) s.v. Diakonisse, а неки натписи спомињу и девојке ђаконисе — уп. *I. Barnea*, L'épigraphie chrétienne de l'Illyricum oriental. Rapports présentés au Xe Congrès intern. d'archéol. chrétienne, Thessalonique 1980, 473—474.

[12] *A. Ducellier*, Dernières découvertes sur des sites albanais du Moyen-âge. Archeologia. Trésors des âges 78, janvier 1975, 37.

[13] Cf. Fouilles archéologiques 1974—1975. Iliria VI (Tiranë 1976) 343—346, fig. 9.

Матрону која је свој завет учинила почетком V века.[14] Према томе, и ове чињенице показују да је Аусонија из Дукље, као и њене другарице по црквеном звању и дужностима из других провинција Источног Илирика, свој завет оставила у ранохришћанском периоду, највероватније у VI веку. Једноставна профилација архитрава на коме је њен вотивни натпис био уклесан не представља у VI веку неку изоловану појаву. Натпис из Дренова, код Пријепоља, уклесан је, такође, на греди сасвим једноставне профилације.[15]

Аусонијин заветни натпис пронађен је, као што је речено, поред улаза испред западне фасаде мале, крстообразне цркве због чега је и био приписиван портику те богомоље. Знамо, међутим, да је у темељ крстообразне цркве, поред разних сполија из цивилне базилике Дукље,[16] уграђен један јонски капител са мотивом ранохришћанског шестокраког крста, односно кризмона, на ехинусу. Тај капител потиче, највероватније, из „велике цркве", тзв. базилике *A*, односно епископске цркве Дукље.[17] Није ли се и архитрав са Аусонијиним вотивним натписом нашао поред крстообразне цркве зато што је био припремљен за секундарну употребу? Другим речима, није ли и он био пренет на то место са рушевина неке друге грађевине? Сада је тешко о томе нагађати, а и греда са натписом више не постоји. Она је, међутим, имала монументалне размере — била је дуга око 230 cm, висока 25,5 cm, а дебела 40 cm[18] и првобитно је могла припадати и базилици *B* чији су темељи и скулптована декорација били откривени приликом ревизионог истраживања терена око крстообразне цркве.[19]

Иако, дакле, нисмо више у могућности да утврдимо првобитно место натписа преко кога бисмо могли упознати евентуалне остатке задужбине Аусоније и њених синова, ипак, мислим да се о природи њеног завета може још нешто рећи на основу натписа. Дужина архитрава упућује на закључак да је он првобитно стајао, највероватније, на лицу неке зграде која је морала имати, најмање, исту толику дужину, а могла је, такође, бити и знатно већа. Подсетимо се, на пример, да је надвратник са натписом главног портала цркве са некрополе на локалитету Манастирине, у Салони, био дуг око 260 cm,[20] што ће рећи да је зграда Аусонијиног завета могла имати и велике димензије.

Салониганска саборска акта из година 530. и 533. поред посебних одредбн од интереса за епископије Далмације саображавају и нека општа гледишта о црквеним пословима у рановизантијском периоду а, осим

---

[14] *J. Wiseman—Dj. Mano-Zissi*, Excavations at Stobi, 1972. Amer. Journal of Archaeol. 77 (1973) 397, pl. 67, fig. 12. — Уп. такође *J. et L. Robert*, Bulletin épigraphique. Révue des études grecques 87 (1974) 241 № 336. — *I. Barnea*, op. cit. 433 је прикупио податке о 11 ђакониса из Источног Илирика.

[15] *И. Николајевић*, Пријепоље и околина у рановизантијско доба. Сеоски дани С. Вукосављевића III, Пријепоље 1976, 207 и н. 27.

[16] Archeaologia LV (1896) 61.

[17] *И. Николајевић-Стојковић*, Рановизантиска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори. Пос. изд. САН., Виз. инст. књ. 5, Београд 1957, 69 и сл. 59.

[18] Archaeologia LV (1896) 74—75.

[19] *I. Nikolajević-Stojković*, Rapport préliminaire, 569.

[20] Forschungen in Salona II, 89, № 152. — О финансирању изградње цркава уп. *C. Mango*, Architettura bizantina. Electa Editrice 1974, 28.

тога, садрже и прописе који обавезују ктиторе да своје задужбине обезбеде приходима за њихово одржавање и, такође, средствима за плате свештенству које је те задужбине опслуживало.[21] Ове одредбе указују на то да је и Аусонија са својим синовима морала обезбедити грађевину коју је подигла средствима за њено одржавање, односно она је морала подарити, с обзиром на природу привреде у епоси о којој је овде реч, и неки посед својој задужбини.[22] Следећи такве обичаје, настале још у првим данима хришћанства, који су довели до стварања великог црквеног поседа и канонизовања имовинског права цркве, слично су се морали понашати и други ктитори из Дукље којих је, како се из неких сасвим фрагментованих натписа може видети, било и поред Аусоније. На једном јако отученом натпису, откривеном испред улаза у епископску цркву чита се „dedicavit",[23] а на другом, пронађеном са јужне стране исте цркве, говори се посвећивању меморије „fabrica ec(clesiae)".[24]

Сва три овде споменута натписа не само што наговештавају ктиторску активност верника дукљанске цркве већ су, ако је судити по месту налаза, били повезани са великом црквом за коју се претпоставља да је била епископска. На жалост, о тој базилици се зна само онолико колико је, приликом делимичног ископавања, могла утврдити екипа енглеских археолога.[25] Планирано ревизионо ископавање те грађевине није се могло остварити, а за разумевање култног живота Дукље и Превалиса оно је неопходно. Археолошки подаци представљају, наиме, извор првог реда, јер сасвим ретки писани извори о животу и понашању друштва у Дукљи и Превалису дају непотпуну слику.

Недавно је П. Мијовић покушао да познавање прилика у Превалису употпуни и то ослањајући се, највећим делом, на нека општа места из црквеног права јустинијанске епохе, односно позивајући се на неке случајеве из других крајева касноримског царства за које претпоставља да су могли постојати и у Превалису.[26] Он је инсистирао на појави тзв. „епископских градова", феномену карактеристичном за последње деценије рановизантијске епохе, о којима, за сада, из Превалиса нема сигурних археолошких података[27] и на црквеним земљишним комплексима за које претпоставља да су се налазили у плодним пољима и жупама Превалиса.

---

[21] *Н. Клаић*, Historia salonitana maior. Пос. изд. САНУ књ. CCCXCIX, Београд 1967, 80. — О ктиторским правима в. *С. Трошки*, Ктиторско право у Византији и у Немањићкој Србији. Глас СКА CLXVIII, Други разред 86, Београд 1935, 84—85.

[22] *И. Николајевић*, Велики посед у Далмацији у V и VI веку у светлости археолошких налаза. ЗРВИ 13 (1971) 286 sqq.—Cf. такође *A. Knecht*, System des justinianischen Kirchenvermögensrechtes. Kirchenrechtliche Abhandlungen, Stuttgart 1905, 38 sqq.

[23] Archaeologia LV (1896) 74, № 29. — CIL III 13830. — Већ су енглески археолози претпостављали да се натпис односи на дедикацију цркве.

[24] Archaeologia LV (1896) 88 № 6. — CIL III 13842. — Römische Stadt Doclea, 184, № 67. — Уп. такође Forschungen in Salona II, 79 № 95.

[25] Archaeologia LV (1896) 55—60.

[26] *П. Мијовић—М. Ковачевић*, Градови и утврђења у Црној Гори. Београд — Улцињ 1975, 62—69. — *P. Mijović*, Ranohrišćanski spomenici Praevalisa. Arheološki vestnik XXIX (Ljubljana 1978) 641 sqq.

[27] О епископској резиденцији за сада је најзанимљивији натпис епископа Стефана из Избичња код Пријепоља — в. *И. Николајевић*, Латински натпис епископа Стефана из Избичња. Сеоски дани Сретена Вукосављевића VI, Пријепоље 1978, 53—64, али остаци грађевина о којима се у натпису говори још нису пронађени.

О црквеном поседу у Превалису постоји само један запис на који је, и раније, успут, скретана пажња.[28]

У оштром и пуном прекора писму које је папа Віргилије упутио 550. године из Цариграда своме нећаку ђакону Рустику и ђакону Себастијану због њиховог отпадништва, говори се и о салонитанском епископу Хонорију и везама које је ђакон Себастијан са њиме имао за време свога боравка у Далмацији, где је провео неко време око сређивања питања црквених добара. Међутим, упркос недоличном понашању, односно прећутном одобравању неканонских рукоположења свештеника која је Хонорије спроводио а против којих је папа устајао, Себастијан је био поново послат истим послом у Далмацију, а такође и „ради прикупљања закупнине са црквених поседа у Превалису".[29]

Папско писмо нас извештава, дакле, да су у Превалису, исто као и у Далмацији, постојала имања која су припадала римској цркви а која су, највероватније, била стечена разним завештањима. Оно, такође, посредно наговештава да је и локална црква располагала имањима о чему, опет индиректно — напоменула сам — говори и натпис ђаконисе Аусоније. За сада, међутим, не располажемо никаквим подацима о тим имањима, о њиховој локацији, нити о врсти и висини прихода који су са њих убирани. Можда ће даља истраживања и будућа археолошка ископавања, која треба очекивати, моћи осветлити и то питање. Дотле остаје извесно само оно што сам овим кратким белешкама хтела исправити, односно оно на шта сам хтела подсетити: завет ђаконисе Аусоније учињен је у рановизантијском периоду, можда управо у оно исто доба када је, крајем прве половине VI века, ђакон Себастијан прикупљао закупнину са црквених поседа у Превалису.

---

[28] *H. Grisar*, Ein Rundgang durch die Patrimonien des heiligen Stuhles um das Jahr 600. Zeitschr. für kathol. Theologie I, 1877, 321—360. — *Ф. Гранић*, Оснивање архиепископије Јустинијана Прима 535 године после Хр., Гласник Скопског научног друштва 1 (1925) 132. — *V. Popović*, Le dernier évêque de Sirmium. Revue des études augustiniennes XXI (1975) 95.

[29] *Mansi*, Ampliss. coll. concil. IX, 355.

Ivanka Nikolajević

DEUX NOTES POUR L'HISTOIRE DE LA PRÉVALITAINE

Après la découverte récente des inscriptions d'Elbasan (Epirus Nova), d'Antigone (Epirus Vetus) et de Stobi (Macedonia Salutaris) qui mentionnent les diaconesses, l'inscription votive de la diaconesse Ausonia de Doclea, en Praevalis (CIL III 13845; E. Diehl, Inscriptiones . . . No 1239) n'est plus aussi isolée dans la partie sud-occidentale de la Péninsule balkanique comme c'était le cas au temps de sa découverte en 1893. D'ailleurs I. Barnea (v.n.14) a relevé 11 inscriptions de l'Illyricum oriental qui parlent des diaconesses. L'inscription de Ausonia n'appartenait pas à la petite église cru-

ciforme de Doclea comme on a pensé auparavant. A cause des spolia des bâtiments chrétiens, provenant du VIe siècle, qui sont bâties dans le soubassement de cette église, elle semble être édifiée après la plupart de l'architecture chrétienne de Doclea connue jusqu'à présent. D'autre part, l'architrave à l'inscription votive de Ausonia, trouvé auprès de l'église cruciforme, long de 230 cm, appartenait à un édifice de Doclea datant du VIe siècle. Les mesures de l'architrave indiquent un bâtiment de dimensions importantes ce qui pose la question des donations aux églises en général de même que celle des domains des églises dans la province de Praevalis. Pour la seconde question les données de la correspondance du pape Virgile (Mansi IX, 355) sont toujours la source écrite unique.

Зборник радова Византолошког института, XX, 1981.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XX, 1981

L. KHROUSHKOVA

LES BAPTISTÈRES PALÉOCHRÉTIENS DU LITTORAL ORIENTAL DE LA MER NOIRE

Sur le littoral oriental de la Mer Noire on connait quelques baptistères paléochrétiens qui ont été découverts depuis les deux dernières décennies et n'ont pas été encore étudiés en détail.

Les types sont différents. Le baptistère fouillé dans le village de Goudava, situé au bord de la mer sur le territoire de l'ancienne Apsilie représente un spécimen unique d'un baptistère indépendant d'une église. Il a été mis à jour par P. Zakaraja et V. Lekvinadzé. On identifie Goudava avec l'ancien Ziganis qui, comme d'autres localités sur le littoral de la Mer Noire, fut le siège d'une garnison romaine aux IV—Ve siècles. Il est mentionné dans la Notitia Episcopatum. Ce baptistère a la forme d'une chapelle à nef unique (dimensions sans abside: 8,5 × 6 m) avec une abside demi-circulaire peu profonde (fig. 1). Il ne reste de cet édifice que le mur méridional et une partie du mur oriental dont la hauteur ne dépasse pas un mètre. Un petit mur bas sépare le sanctuaire de la nef. Dans l'abside existait une cavité qui servait de fonts baptismaux. Ce monument a été attribué au Haut Moyen Age[1].

Le baptistère à pièce unique est le type le plus simple d'un édifice de ce genre. Les baptistères isolés dont le plan est carré sont nombreux en Syrie Septentrionale: Khirbet-el-Khatib (première moitié du VIe s.), Aîn-el-Mamudiyeh (VIe s.), Dar-Qîta[2]. Des baptistères qui appartiennent au type des chapelles rectangulaires à nef unique sont connus également en Syrie (Kharâb Chêms[3]) et en Algérie (Henchir Guesseria, hypothétiquement[4]). Certains baptistères en Yougoslavie — Gamzigrad (seconde moitié du Ve s.[5]), Ossor (VIe s.), Mouliné (VIe s.) ainsi que celui de Sardique[6] ont un plan analogique.

---

[1] *P. Zakaraja, V. Lekvinadzé*, Compte rendu des fouilles de l'année 1971. Les expéditions archéologiques du Musée d'Etat de la Géorgie, III, Tbilissi 1974, p. 139 (en géorgien et en russe); *M. Zamtaradzé*, La découverte archéologique de Goudava, Bulletin du Musée d'Etat de la Géorgie, XXXIV - B, Tbilissi 1979, p. 65—66 (en géorgien), fig. 1 (plan).

[2] *A. Khatchatrian*, Les baptistères paléochrétiens. Plan, notices et bibliographie, Paris 1962, fig. 23, 51, 52, p. 81.

[3] *J. Lassus*, Sanctuaires chrétiens de Syrie. Paris 1947, fig. 19.

[4] *A. Khatchatrian*, op. cit., fig. 237.

[5] M. *Čanak-Medić*, Gamzigrad, Communication XI de l'Institut pour la protection des monuments historiques de la République Socialiste de la Serbie, Beograd 1978, 100—101 (plan), p. 135 (en serbe).

[6] *Iv. Nikolajević*, Les baptistères paléochrétiens en Yougoslavie, Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, 1966, IX, fig. 6, p. 240—242 (en serbe).

Malgré la forme carré des baptistères syriens la position de leurs fonts baptismaux dans les absidioles les rapprochent du baptistère de Ziganis. C'est un trait spécifique syrien[7]. Le type de chapelle à nef unique auquel appartient le baptistère de Ziganis était déjà connu en Abkhazie depuis longtemps. La plus ancienne église de Pitiunt, bâtie au début du IVe siècle, dans laquelle l'évêque Stratophilos, membre du premier Concile de Nicée, aurait officié, avait la même forme[8].

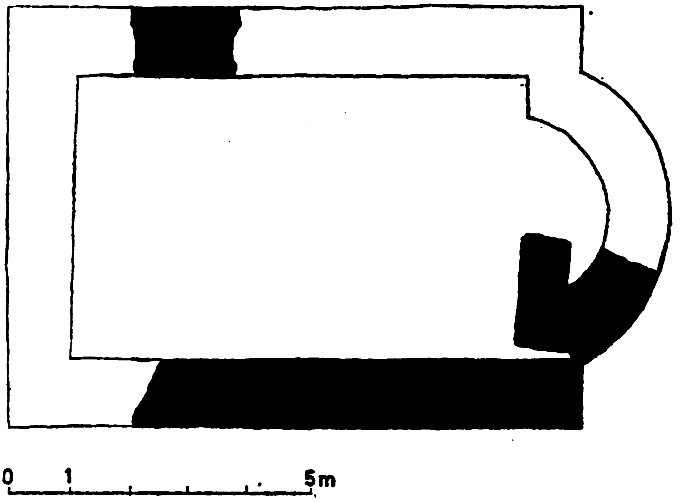

Fig. 1. Le baptistère de Ziganis. Plan

Le matériel archéologique fourni par la fouille ne permet pas de dater ce baptistère. A en juger par la diffusion des types analogues de baptistères dans d'autres pays, celui de Ziganis peut être daté de la seconde moitié du Ve ou du VIe siècles, bien que l'évêché à Ziganis n'est attesté qu'à partir du VIIe siècle. On sait que les sièges épiscopaux n'étaient pas seuls à posséder des baptistères.

Un autre baptistère sur le territoire de l'Apsilie, dans la région montagneuse, a été découvert par moi en 1978—1979. Il fait partie d'une église située dans la forteresse qu'on identifie à celle de Tzibil mentionnée par Procope de Césarée. Cette église a une nef unique avec une abside demi--circulaire saillante, un narthex, un annexe du côté sud et des pièces secondaires (fig. 2). Les flancs septentrional et oriental de l'église se trouvaient bâtis sur le versant d'un rocher, c'est pourquoi toutes les annexes sont concentrées du côté sud. L'annexe est occupée par un baptistère qui est composé de trois pièces. Dans le petit vestibule, il n'y a aucun mobilier liturgique. Dans la salle médiane se trouve la piscine cruciforme (fig. 3). La piscine est légèrement creusée sous le niveau du sol et sa hauteur ne dépasse pas 0,4 m. La piscine est deportée par rapport à l'axe de la salle; la largeur de ses branches varie. Son orientation ne coïncide pas avec celle de l'église.

---

7 *J. Lassus*, op. cit., p. 15, 217, 218.

8 *I. Tsitsishvili*, Le complexe des édifices cultuels à Pitzunda. Grand Pitiunt, t. II, Tbilissi 1977, fig. 16, p. 117—118 (en géorgien et en russe).

Dans la pièce orientale du baptistère un autel en pierre s'appui contre le mur (fig. 4). A sa gauche, au niveau du sol se trouve une cuvette d'évacuation. Il s'agit d'un petit bourlet semi-circulaire autour d'un trou qui traverse toute l'épaisseur du mur et débuche dehors. Un banc longe tout le mur méridional et une partie du mur occidental jusqu'à la sortie.

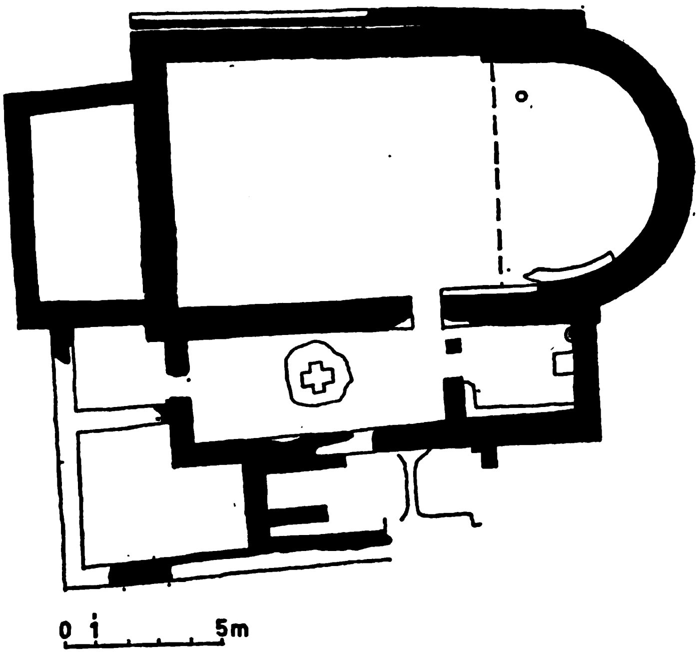

Fig. 2.
L'église de Tsebélda.
Plan

Les catéchumènes sortant du narthex entraient dans le vestibule-catechumenum. Après le rite d'exorcisme, ils entraient dans la salle où se trouvaient les fonts baptismaux. Les petites dimensions de ces fonts montrent qu'ici, comme dans la plupart des baptistères, le baptême se faisait non pas par immersion mais par aspersion[9]. Comme presque partout, à Tsébélda, il n'y avait point d'adduction d'eau. Le déversoir dans la salle voisine est un trait inusité qui s'explique par la position de l'église dont la partie méridionale est creusée dans le roc.

Le deversoir qui se trouvait à côté de l'autel aurait pu, à cause de sa position servir de thalassa.

La pièce orientale du baptistère est un consignatorium. Après l'onction, les néophytes passaient dans la nef pour assister à la liturgie de l'eucharistie. La porte qui reliait l'annexe à l'église est située à l'est pour éviter une circulation à contre courant dans le baptistère.

L'autel dans le consignatorium est un détail insolite. Peut-être pratiquait-on ici d'autres rites, ceux, par exemple, qui avaient un caractère com-

[9] *L. Duchesne*, Origines du culte chrétien, Paris 1903, p. 313.—*J. Lassus*, op. cit., p. 15.—*P. Lemerle*, Philippes et la Macedoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, p. 337.

mémoratif. D. Sergejevski admet cette hypothèse en ce qui concerne les pièces situées à l'Est des baptistères dans certaines basiliques de Bosnie[10].

C'est en Bosnie que se trouvent des basiliques dont le baptistère ressemble à celui de Thsébélda. Ce sont des basiliques à nef unique avec deux annexes dans l'une des quelles (le plus souvent dans celle qui se trouve du côté nord), est amenagé un baptistère composé de deux ou trois salles. Ch. Delvoye les considère comme un groupe particulier du type «n»[11]. Ce sont les baptistères de Dabravina, de Nérézi, de Mujdžići, de Mogorjelo, de Klobuk. D. Sergejevski les date approximativement de la seconde moitié V[e] début de VIe siècle[12]. I. Nikolajević, s'appuyant principalement sur l'étude de la sculpture architecturale a proposé d'autres dates pour certains baptistères de Bosnie. Elle croit par exemple, que celui de Dabravina fut bâti après 1000, celui de Klobuk daterait du VIe siècle[13].

Les baptistères mentionnés qui se trouvent en Bosnie, ont une piscine cruciforme comme à Tsébélda ou quadrilobée. Certains chercheurs pensent que la forme d'une croix est un trait spécifique des fonts baptismaux du VIe siècle. Cela se remarque surtout en Afrique du Nord[14]. Mais on connait des piscines cruciformes qu'on date de la seconde moitié ou de la fin du Ve siècle (Gamzigrad en Yougoslavie, Cornus en Italie[15]).

Dans le vestibule du baptistère de Tsébélda parmi le matériel trouvé dans le sol on a recueilli des fragments de céramique qui sont contemporains de la construction de l'église. On trouve de la céramique analogique dans les nécropoles de Tsébélda, mais sa date n'est pas précise. On peut les dater aux IVe—Ve siècles comme des Ve—VIe siècles[16]. Un petit fragment mouluré de dalle en marbre qui est probablement un fragment de chancel est du Ve ou du VIe siècle.

La date la plus vraisemblable de l'église de Tsébélda est antérieure à l'époque de Justinien. Tsébélda n'était pas siège épiscopal, mais les restes d'un synthronos dans l'abside montrent que l'évêque y officiait parfois; peut-être, le faisait-il les jours de baptême.

La présence de deux baptistères en Apsilie prouve qu'au VIe siècle la position du christianisme dans cette région était solide. Sa diffusion avait commencé plus tôt; cela est confirmé par Procope de Césarée.

Pitiunt était la principale forteresse romano-byzantine sur le territoire d'une autre province historique de l'Abkhazie—l'Abazgie. Les fouilles archéo-

---

10 *D. Sergejevski*, Plan der früchristliche Basiliken Bosniens, Akten des XI Internationalen Byzantinistenkongresses, München 1958, München 1960, S. 565.

11 *Ch. Delvoye*, Baptisterium. Reallexikon zur byzantinische Kunst, Bd. I, Stuttgart 1961, S. 486—489.

12 *D. Sergejevski*, op. cit., S. 568.

13 *Iv. Nikolajević*, op. cit., p. 245—251, 254.

14 *N. Duval* et *P. — A. Février*, Le décor des monuments chrétiens en Afrique, Actas del VIII Congresso internacional de Arqueologia cristiana, Barcelona 5—11 octubre 1969, Texto, Barcelona 1972, p. 51; *Iv. Nikolajević*, op. cit., 244.

15 *P. Testini*, Il complesso paleocristiano di Cornus (regione Columbaris) in Sardegna, Actas del VIII Congresso internacional de Arqueologia cristiana, p. 554.

16 *M. M. Trapsh*, La culture des nécropoles de Tsébélda. Les oeuvres, t. III, Tbilissi 1973, pl. XVIII, 5 (en russe); — *M. M. Gounba*, Les monuments nouveaux de la culture de Tsébélda, Tbilissi 1977, pl. II, 2, V, 1, p. 65 (en russe); *Y. N. Voronov*, La mystère de la vallée de Tsébélda, Moskva 1976, fig. 14, 8 (en russe).

Fig. 3. Le baptistère de Tsébélda

Fig. 4. La partie est du baptistère de Tsébélda

Fig. 5. La basilique de Pitiunt. Plan

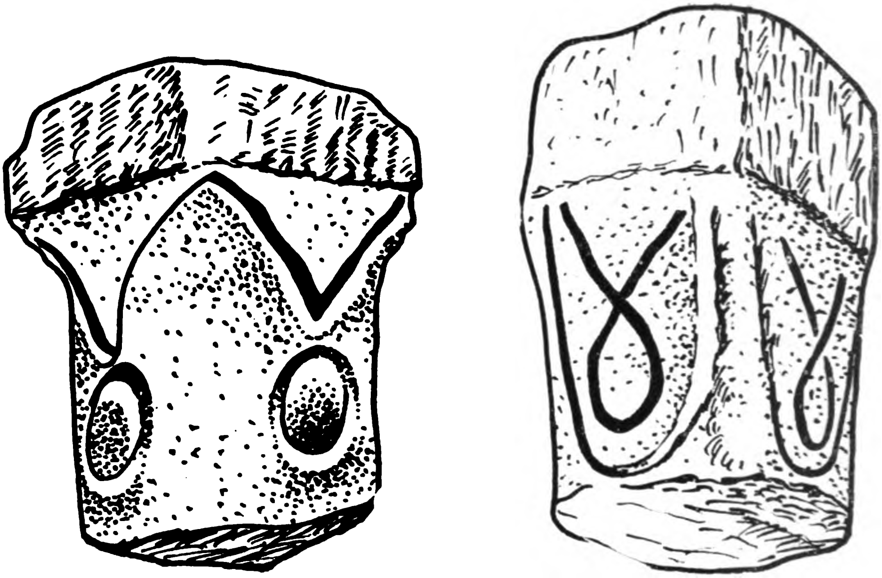

Fig. 6. Les chapiteaux des colonnettes de la basilique à deux absides

Fig. 7. Le chapiteau de l'église de Vachnari

logiques qui, durant plusieurs années, ont été dirigées par A.M. Apakidzé, ont permis de découvrir plusieurs édifices cultuels paléochrétiens. L'un d'eux est une basilique à trois nefs, avec un baptistère situé dans la partie méridionale du narthex (fig. 5). La piscine a une forme rectangulaire. Les escaliers sont disposé sur l'axe est-ouest. A en juger par le plan publié, les dimensions de la piscine sont de 1,5 × 0,7 m.

C'est l'unique baptistère sur le littoral oriental de la Mer Noire mentionné dans l'Album d' A. Khatchatrian. Comme l'emplacement du narthex d'une ancienne basilique est surmonté de l'abside d'une autre plus récente, A. Khatchatrian a considéré tous les éléments comme faisant partie d'un seul complexe et, comparant la basilique de Pitiunt avec celle de Iunca qui a deux absides, croyait qu'à Pitzunda il y avait deux édifices indépendants: un mausolée et un baptistère[17].

Dans la description des baptistère de ce type Ch. Delvoye fait observer un détail: quand ils se trouvent disposés dans la partie méridionale du narthex, ils ne communiquent pas avec la nef latérale et, après le baptême, les neophytes doivent passer dans la partie nord du narthex pour entrer dans la nef latérale de la basilique[18]. Le narthex de la basilique de Pitiunt était également divisé en deux compartiments. La partie nord servait de consignatorium.

La position du baptistère dans le narthex est connu dans plusieurs régions du monde chrétien: à Hafîr-el-Audscha en Palestine[19], dans la basilique de la fin du IVe ou du Ve siècle à Bobala en Espagne[20], où les baptistères sont situés au centre du narthex. On suppose que dans deux églises de Palestine (Khirbet Ranā'im et El-Ksēfe) dont la date n'est pas connue, les baptistères se trouvaient également dans la partie sud du narthex[21]. La position du baptistère dans la basilique de Remesiana, qui se trouve également comprise dans une fortification romaine, est analogue[22].

En ce qui concerne la date de ce baptistère, elle dépend de la solution du problème de la chronologie de la basilique de Pitiunt. V.A. Lekvinadzé l'a daté du début du IVe siècle; quand à la mosaïque il la reporte à la seconde moitié du Ve ou au début du VIe siècle[23]. I. Tsitsishvili croit que la basilique et la mosaïque sont de la seconde moitié du Ve siècle[24]. A. Matsoulević, après avoir étudié cette mosaïque, a conclu que ses diverses parties sont du IVe et du Ve siècles et la basilique doit dater de la première moitié du IVe siècle[25]. L.A. Chervachidzé a datée la mosaïque de la seconde moitié du Ve — du VIe siècle[26].

---

[17] *A. Khatchatrian*, op. cit., fig. 123, p. XII, 118. — Sur cette église voir les observations du N. Duval, Les églises à deux absides, II, 1973, 250.

[18] *Ch. Delvoye*, op. cit., 490—492.

[19] *A. Khatchatrian*, op. cit., fig. 68, p. 92.

[20] *R. Rita y P. de Palol*, La basilica de Bobola y su mobiliaro liturgico, Actas del VIII Congresso internacional de Arqueologia cristiana, pl. CLXXII, fig. 1, CLXXV, fig. 6, p. 388—393.

[21] *A. Khatchatrian*, op. cit., fig. 4, 5, p. 98, 85.

[22] *Iv. Nikolajević*, op. cit., p. 232.

[23] *V.A. Lekvinadze*, De la plus ancienne basilique de Pitiunt et ses mosaïques, Vestnik drevnej istoriji, 1970, 2, p. 191—192 (en russe).

[24] *I. Tsitsishvili*, op. cit., p. 118.

[25] *Léonid Matsoulević*, Les mosaïques de Bitchvinta — de Grand Pitiunt, — Grand Pitiunt, t. III, Tbilissi 1978, p. 104, 117, 140, 158 (en russe).

[26] *Léonid Chervachidzé*, La mosaïque de Pitzunda, Grand Pitiunt, t. III, p. 185 (en russe).

Dans l'abside il y avait un emplacement trapézoidal exhaussé sur lequel devait se trouver l'autel, comme cela se pratiquait en Afrique du Nord[27]. La structure du sanctuaire, comme la présence du baptistère prouve que cette basilique servait à la synaxe eucharistique. Les motifs des mosaïques dans l'abside et dans le baptistère sont étroitement liés. La composition du baptistère (un vase et deux paires des oiseaux) est une allusion au psaume 41. Elle est traditionelle pour les baptistères avec différentes variantes[28]. Dans l'abside, on voit les images de deux biches sur les côtés d'un vase. Cette composition a aussi un sens eucharistique. En général la symbolique eucharistique est liée avec la symbolique baptismale. Parfois, comme dans la basilique de la Skhira en Tunisie, la même image (deux cerfs sur les côtés du vase) se répète dans l'abside et dans le baptistère[29]. Une image du même genre se trouve à San Giovanni in Laterano où dans le baptistère la mosaïque représente des canards et un vase et dans l'abside on voit une image de cerfs[30].

La symbolique du baptême et de l'eucharistie est liée également à la symbolique funéraire. On chante le psaume 41 avant le baptême et pendant l'office funèbre. Par conséquent, le programme iconographique de la mosaïque de Pitiunt forme un ensemble cohérent dont tous les éléments sont de la même date. Celle de la mosaïque permet de préciser l'époque de la construction de la basilique. La date de la mosaïque — seconde moitié du Ve siècle-début du VIe est confirmé encore par un autre détail. Certains motifs (un losange inscrit dans un rectangle et des cercles entrelacés) sont propre à la sculpture architecturale en marbre des Ve—VIe siècles dont on trouve des spécimens sur le littoral oriental de la Mer Noire comme partout dans la Méditerranée[31]. Les morceaux de marbre qui proviennent des fouilles de la basilique de Pitiunt appartient également aux Ve—VIe siècles. Donc le baptistère de Pitiunt comme l'ensemble de la basilique fut bâti dans la seconde moitié du Ve siècle ou au début du VIe siècle.

L'église de Zéléntchouk nord, du dixième siècle, sur le territoire de l'Alanie offre un exemple tardif du baptistère dans le narthex d'une église de Caucase[32].

On voit également à Pitzunda, mais en dehors de la forteresse, une église à deux absides qui constitue une basilique double avec des absides polygonales saillants (fig. 8)[33]. Dans les absides et le long des murs sud et nord il y a des bancs. Dans les deux églises, les sanctuaires sont surhaussés. On ignore l'emplacement des colonnettes de marbre qui, à en juger par leurs

---

[27] *A. Grabar*, Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique, t. I, Paris 1946, p. 50. — *M. Fendri*, Basiliques chrétiennes de la Skhira, Paris 1961, p. 22, 30.

[28] *Iv. Nikolajević*, Quelques observations sur les baptistères de Salone, Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, 1973, XIV/XV, p. 165 (en serbe).

[29] *M. Fendri*, op. cit., p. 33.

[30] *W. Oakeshott*, Die Mosaiken von Rom, Leipzig 1967, Taf. 67, 70.

[31] *L.G. Khroushkova*, Les oeuvres byzantines en marbre du littoral oriental de la Mer Noire, Bulletin de la section des sciences sociaux de l'Académie des sciences de la Géorgie, série de l'histoire ..., 1976, 4, fig. 1 (en russe). — Id., Les oeuvres en marbre d' origine byzantine du littoral oriental de la Mer Noire, Vizantijski Vremennik, 1979, t. 40, fig. 16, 17 (en russe).

[32] *A.V. Kouznetsov*, L'architecture de l'Alanie féodale, Ordjonikidzé 1977, p. 30—31 (en russe).

[33] *T.K. Mikeladzé*, Une église à deux absides de Bitchvinta. Les materiaux de l' archéologie de la Géorgie et du Caucase, t. III, Tbilissi 1963, p. 125—131 (en géorgien).

dimensions, provenaient du ciborium et non pas du chancel. Le fouilleur M. Mikeladze, se basant sur une comparaison avec l'église d'Utchaik en Asie Mineure[34], a défini cette église comme un Doppelmartyrion. On l'a daté du début du VIe siècle. La destination des églises doubles s'explique ordinairement par les fonctions différentes de leurs pièces[35]. Dans le cas mentionné le ciborium et des bancs montrent que l'une de ces églises était déstinée à la synaxe eucharistique. L'autre église aurait servi de baptistère. On connait d'autres églises doubles dans lesquelles il y avait des baptistères. Ce sont l'église de Nisibis (IVe siècle) en Mésopotamie[38], celle de Mérida en Espagne (IVe siècle)[37] et celle d'Alahan Monasteri en Isauri[38].

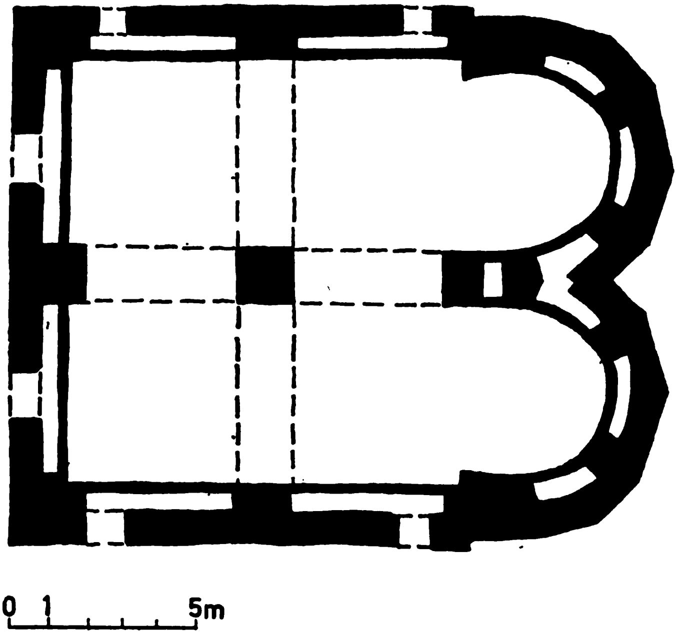

Fig. 8.
La basilique
à deux absides
de Pitiunt

Les colonnettes de marbre avec leurs ornements très simples et grossiers (fig. 6) ressemblent aux chapiteaux de la basilique No 9 de la seconde

---

[34] *J. Strzygowski*, Kleinasien. Ein Neuland der Kunstgeschichte, Leipzig 1903, S. 32. Sur une nouvelle datation d'Uçayak cf. Semavi Eyice, La ruine byzantine die «Uçayak» (=Utchaiak) près de Kirşehir en Anatolie centrale. Un monument acrhitectural de la fin X ou du XI siècle, Cahiers archéologiques, 1968, t. XVIII, p. 137—155.

[35] *Ch. Delvoye*. op.cit., 548—549. — Id., Les caracteristiques de l'architecture paléobyzantine, XIV Corso di cultura sull'arte Ravennate e bizantina, 5—17 Marzo 1967, Ravenna 1967, p. 103.

[36] *A. Grabar*, Martyrium, t. I, fig. 12, p. 79—80. — A. Khatchatrian, op. cit., fig. 119 b, p. 114.

[37] *A. Khatchatrian*, op. cit., fig. 289, p. 107.

[38] *M. Gough*, Alahan Monastery. Fourth preliminary report, Anatolian Studies, 1967, vol. 17, fig. 1, p. 45—57.

moitié du VIe siècle à Hissar (Bulgarie)[39]. Elles peuvent être datées de la même époque. La partie supérieure du grand chapiteau, mal conservé, avait semble-t-il, un décor zoomorphe. Ses angles étaient probablement, décorés d'images de têtes de béliers. Ce type appartient à la seconde moitié du VIe siècle[40].

Par conséquent, l'église à deux abside de Pitzunda doit être datée de la seconde moitié du VIe siècle.

Sur le littoral oriental de la Mer Noire il existe encore un autre baptistère situé au dela de l'Abkhazie, à Vachnari (district de Makharadzé) à une distance de 25 kilomètres du bord de la mer. Vachnari n'est lié ni avec une forteresse ni avec un habitat. Le baptistère est une chambre rectangulaire sans abside, accolé à l'extrémité est du bas-côté méridional de la basilique (fig. 9). Celle-ci est datée de la seconde moitié du VIe siècle[41]. Le bapti-

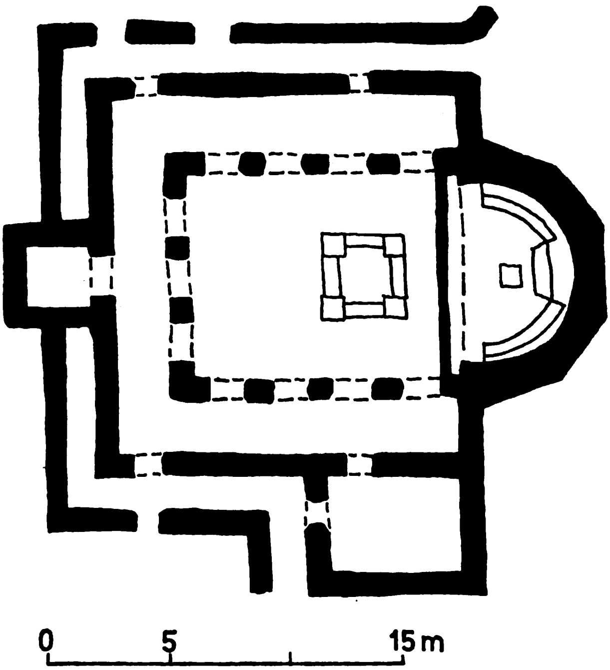

Fig. 9. L'église de Vachnari. Plan

stère de Vachnari représente le type le plus élémentaire d'un baptistère rectangulaire. Les restes de fonts baptismaux n'ont pas été découverts, mais on a trouvé des fragments de tuyaux en terre cuite. Un martyrium se trouve au nord de l'église.

---

39 *K. Madjarov*, La basilique n° 9 d'Hissar, Arheologija, 1970, t. XIII, 3. fig. 7, p. 36 (en bulgare).

40 *E. Kitzinger*, List of early byzantine animal and bird capitals, Dumbarton Oaks Papers 3 (1946) p. 61—71.

41 *V.A. Lekvinadzé*, Les monuments du Haut Moyen Âge de Vachnari, Sovetskaja Arheologija, 1972, 3, fig. 1 (plan), p. 309—323 (en russe).

Une situation analogue du baptistère par rapport à l'église se rencontre souvent en Syrie du Nord. Par exemple Taklé, Dar Qîta, Simkhar, Der Seta (tous sont du VIe s.), Dehes (la date est inconnue), Bettir, Babiska (tous les deux du VIe s.), de Kasr-Iblissou et Ksedjbé (première moitié du Ve)[42]. Parmi tous les baptistères mentionnés celui de Babisque est l'unique qui ait une forme rectangulaire et il n'a pas d'abside; tous les autres sont carrés.

Des baptistères semblables situés de la même façon se rencontrent également dans d'autres régions: en Palestine (Ras Siagha VIe s.)[43], en Asie Mineure (Tal der Sura en Lycie[44], Ephèse[45]), en Egypte (deux baptistères à Nakâdah, ils ne sont pas datés, à Dêr Abou Hennis, Ve s.)[46].

A Vachnari on a découvert des chapiteaux qui appartiennent à un type à quatre feuilles avec hélices doubles (fig. 7). Un pareil type est répandu principalement sur plusieurs sites en Yougoslavie: à Sirmium, à Viminacium, à Gamzigrad etc. On croit qu'ils appartiennent à la première moitié ou au milieu du Ve siècle[47]. Les chapiteaux de Vachnari sont en grés du pays. Ils sont beaucoup plus grossiers. La structure de ces chapiteaux est simplifiée: il n'y a pas d'abaque, les hélices ne forment pas de volutes, leur fonction est purement ornementale. Les feuilles, qui ne ressemblent point à des acanthes sont aplaties sur la corbeille du chapiteau. Les helices sont simplement gravées. Les quatres angles du chapiteau donnent l'impression d'images de béliers très stylisés. On peut se demander si cette forme n'est pas une interprétation rustique des chapiteaux de l'époque de Justinien avec leur zone supérieure zoomorphe. Les chapiteaux de Vachnari représentent une phase avancée du développement du chapiteau à quatre feuilles. On doit les dater du milieu ou de la seconde moitié du VIe siècle; V.A. Lekvinadzé le pense aussi.

A Vachnari, comme à Pitiunt, on constate une tendance à rapprocher les lieux de bâptême et de sépulture deś martyrs. Cette tradition correspond à l'usage répandu de construire les martyria et les baptistères les uns près des autres[48].

En Géorgie on ne dispose que de vagues renseignements sur les baptistères paléochrétiens. On suppose qu'il y en a à Bolnissi[49], à Djvari[50] (dans une église à nef unique), dans l'intérieur des églises de Ninotsminda[51] et de

---

[42] *A. Khatchatrian*, op. cit., fig. 24, 25, 29, 32, p. 81, 82, fig. 17, 20, 28, 30.

[43] Ibid., fig. 39, p. 120.

[44] Reallexikon zur byzantinische Kunst, Bd. I, Abb. 6.

[45] *A. Khatchatrian*, op. cit., fig. 102.

[46] Ibid., fig. 73, 74, 14, p. 81.

[47] *I. Nikolajević*, Chapiteaux d'ordre corinthien de Sirmium, Akten des VII Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Trier 5—1 September 1965, Text, Città del Vaticano—Berlin, 1969, p. 658—659. — *M. Čanak-Medić*, Les chapiteaux à quatre feuilles de Gamzigrad, Recueil des travaux du Musée national, dédié à Đ. Mano-Zisi, Belgrade 1975. t. VIII, p. 247—254 (en serbe). — Id., Gamzigrad, p. 91—92, fig. 45, 147.

[48] *J. Lassus*, op. cit., p. 217, 227.

[49] *G.N. Tchubinashvili*, Bolnissi, Bulletin de l'Institut de l'histoire, de la langue et de la culture matérielle, Tbilissi 1940, IX, p. 128—130 (en russe).

[50] *A. Khatchatrian*, op. cit., fig. 105, p. 111.

[51] *V.V. Beridzé*, L'architecture géorgienne de la période paléochrétienne (IV—VII siècles), Tbilissi 1974, p. 22 (en russe).

Manglissi[52]. Cependant, aucune de ces églises ne possède de fonts baptismaux. C'est seulement dans le district de Gldani, dans une église à nef unique du VIe siècle, fouillée en 1976, qu'on a découvert trois fonts baptismaux portatifs, ce qui jette une lumière nouvelle sur les usages liturgiques de la Géorgie paléochrétienne[53]. Probablement, les fonts baptismaux portatifs étaient connus ici comme à Syrie[54]. Parmi les baptistères d'Arménie[55], il n'y en a pas un seul qui soit absolument analogue à ceux d'Abkhazie.

Dans son Album, A. Khatchatrian a placé la Transcaucasie dans le même groupe avec la Mésopotamie, l'Asie Mineure et la Crimée. Mais les baptistères de Ziganis et à Vachnari offrent quelques analogies avec ceux de Syrie tandis que le baptistère de Tsébélda présente une ressemblance avec ceux de la Méditerranée. Les formes syriennes sont connues aussi à Chersonèse (chapelle carrée avec une piscine dans l'abside[56] — variante non mentionnée par A. Khatchatrian).

Presque tous les baptistères du littoral oriental de la Mer Noire se trouvent à l'intérieur des églises. C'est un trait de la tendance générale à la simplicité et à l'utilitarisme propre aux édifices paléochrétiens dans cette région. Les baptistères du littoral oriental de la Mer Noire ont leurs parallèles dans plusieurs régions du monde chrétien. Ils ne forment pas un groupe homogène avec les baptistères des autres régions de la Transcaucasie et avec ceux du Crimée.

Les baptistères du littoral oriental de la Mer Noire confirment l'opinion selon laquelle dans la seconde moitié du Ve siècle - VIe siècle on ne construisait pas seulement des baptistères dans les sièges épiscopaux. En dehors de ceux de Ziganis et de Pitiunt, les autres baptistères des cathédrales du littoral de la Mer Noire ne sont pas encore découverts.

Les baptistères dont nous avons parlé ainsi que plusieurs autres données archéologiques fournissent une preuve incontestable de la diffusion du christianisme parmi la population indigène (les tribus abkhasienne) dans la seconde moitié du Ve siècle, non seulement dans les régions du littoral mais aussi dans les montagnes. Le début de la pénétration du christianisme peut se dater de la première moitié du IVe siècle. On a déjà parlé d'une pénétration précoce du christianisme en Abkhasie[57] mais jusqu'à présent ce point de vue n'était pas suffisamment prouvé par le matériel archéologique, notamment par des faits aussi probants que l'existence d'édifices cultuels.

---

[52] *G. N. Tchubinashvili*, Notes sur l'église de Manglissi. Problèmes de l'histoire de l'art, t. I, Tbilissi 1970, p. 88 (en russe).

[53] *V.A. Artilakva*, Ch. Irémashvili, H. Godziashvili, M. Gotchiashvili, Le compte-rendu du travail de terrain de l'expédition archéologique de Gldani. Les recherches en Géorgie en 1976, Tbilissi 1979, pl. XXXVII, 1, p. 197 (en russe).

[54] *J. Lassus*, op. cit., p. 224.

[55] *A. Khatchatrian*, op. cit., fig. 99, 124, 125, 126.

[56] *D.V. Aïnalov*, Les monuments du Chersonèse chrétien, T. I, Les ruines des églises, Moskva 1905, fig. 27, p. 37 (en russe).

[57] *Z.V. Antchabadzé*, L'histoire et la culture de l'Abkhasie ancienne, Moskva 1964, p. 227—229 (en russe); *M.M. Gounda*, op. cit., p. 92—93.

Зборник радова Византолошког института, XX, 1981.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XX, 1981

FERENC MAKK

CONTRIBUTIONS À LA CHRONOLOGIE DES CONFLITS HUNGARO-BYZANTINS AU MILIEU DU XIIe SIÈCLE

Roger II, souverain normand de l'Italie de Sud provoqua une attaque contre Byzance au mois d'août de l'an 1147, occupa l'île de Corfou et, d'ici, fit des incursions ravageantes dans d'autres territoires byzantins. Le but final des Normands fut d'occuper Constantinople. Manuel Comnène, empereur byzantin, s'étant allié à Venise en automne 1147 pour repousser les Normands, conclut à Thessalonique un traité très important avec le roi allemand Conrad III. Dans ce traité appelé »l'alliance des deux empereurs», Manuel et Conrad se mettent d'accord pour commencer une campagne commune en 1149 contre Roger II, en Italie. Leur but fut d'occuper le royaume normand et d'en partager le territoire entre eux. Mais en 1149, une coalition dirigée par Roger II fut créée entre les puissances s'opposant, pour des raisons différentes, à «l'alliance des deux empereurs». D'une part, le souverain normand voulait empêcher la réalisation d'une invasion germano-byzantine, d'autre part, il voulait organiser une nouvelle croisade en Terre Sainte, dont la première étape aurait été la prise en possession de Constantinople. Il obtint la sympathie de Louis VII, roi de France, du pape Eugène III, ainsi que du prince allemand Welf VI. A ce système d'alliance appartenait encore: Iziaslav Mstislavitch, souverain de Kiev et de Volhynie qui voulait repousser l'influence de Byzance en Russie, et Uroš II, grand-joupan serbe de Rascie qui se chargea du combat contre Byzance pour l'indépendance de son pays.[1]

---

[1] Pour tout cela v. *H. Kretschmayr*: Geschichte von Venedig I, Gotha 1905, 233—235; *F. Chalandon*: Les Comnène. Études sur l'empire byzantin aux XIe et XIIe siècles II. Jean II Comnène (1118—1143) et Manuel I Comnène (1143—1180), Paris 1912 (dans ce qui suit: *Chalandon* 1912) 318—327; *В. Василевский*: Из истории Византии в XII в. Союз двух империй (1148—1155), Труды В. Василевского IV. Ленинград 1930 (dans ce qui suit: *Василевский* 1930) 24—33; *P. Lamma*: Comneni e Staufer. Ricerche sui rapporti fra Bisanzio e l'Occidente nel secolo XII, I, Roma 1955, 69—97; *P. Rassow*: Honor imperii. Die neue Politik Friedrich Barbarossas (1152—1159), München 1961², 26—30; *В. Т. Пашуто*: Внешняя политика Древней Руси, Москва 1968 (dans ce qui suit: *Пашуто* 1968) 169, 188—189; *A. B. Urbansky*: Byzantium and the Danube Frontier, New York 1968, 63—65; *E. Caspar*: Roger II. (1101—1154) und die Gründung der normannisch-sicilischen Monarchie, Darmstadt 1968, 377, 397—408; *G. Ostrogorsky*: Historie de l'État byzantin, Paris 1969², 404—405; *J. Калић*: Рашки велики жупан Урош II, Зборник радова Византолошког института, XII, Београд 1970 (dans ce qui suit: *Калић* 1970) 25, 35; *K. Jordan*: Investiturstreit und frühe Stauferzeit, München 1973, 107—108.

Dans les combats entre les coalitions partageant l'Europe du XIIe siècle, ses propres buts et ses engagements politiques désignèrent la place de la Hongrie aux côtés de l'alliance franco-normande. Depuis 1146, les relations hungaro-allemandes étaient hostiles. Avec Venise, ce fut la question dalmate qui opposa le pays de Géza, roi hongrois (1141—1162). Ses bonnes relations avec Kiev et la Volhynie, le rapprochement des Serbes et la relation créée avec les Français en 1147 mit trop en évidence les oppositions hungaro-byzantines. Le comportement de Géza et de son entourage envers Byzance fut essentiellement influencé par le fait que — après les essais successifs (en 1146 et en 1147) d'obtenir le pouvoir — le prétendant au trône, le prince Boris trouva de nouveau asyle à la cour du basileus. Dans le combat avec Venise et avec «l'alliance des deux empereurs», l'État hongrois se chargea de fardeaux assez importants, comme membre de la coalition franco-normande. En ce temps-là, Géza II ne cessait d'apporter une aide financière au prince Welf VI luttant contre Conrad III, et, en même temps entre 1148 et 1152, il envoya six fois une armée en terre russe pour porter secours au souverain Iziaslav. Entretemps, le royaume hongrois se trouva en confrontation directe, militaire, aux Balkans avec l'Empire byzantin. Comme nous le montrent les sources, les hostilités éclatèrent en général par la suite de provocations hongroises, et dans les guerres, la Hongrie fut la partie active et initiatrice dans la plupart des cas. Géza II eut même le courage de se mêler directement des querelles intérieures de Byzance, et d'entreprendre ainsi de conquérir des territoires byzantins. Cependant, dans cette période-là, le basileus qui envisagea la restauration de la domination byzantine en Italie du Sud ne voulut que se venger des actions hongroises, en pacifiant la ligne du Danube et de la Save. Ici, nous ne pouvons toucher en détail ni la formation des relations européennes, ni le caractère de la confrontation hungaro-byzantine de l'époque, notre but est d'essayer d'établir la chronologie des hostilités hungaro-byzantines au milieu du XIIe siècle.[2]

La chronologie des événements politiques et militaires de cette confrontation est fort discutée. En exagérant un peu, on pourrait dire que, dans la littérature spéciale, il n'y a même pas deux ouvrages qui traiteraient des événements à la base d'une même chronologie. La raison en est fondamentalement le caractère des sources. Il y a relativement beaucoup de sources (byzantines, russes, occidentales et musulmanes), mais à profondeurs différentes et ayant, pour la plupart des cas, des chronologies relatives contradictoires, ne donnant que rarement des datations désignant l'année, et même ces dernières posent en général des problèmes.

Les nouvelles sources ou les nouvelles conceptions contraignirent maintes fois les chercheurs à modifier une chronologie antérieure. En essayant donc d'établir (à la base des données de la littérature spéciale aussi) une chronologie des confrontations hungaro-byzantines de l'époque, nous trouvons nécessaire de remarquer ici que, parfois, nous considérons telle ou telle thèse de notre chronologie comme hypothétique. Pour une chronologie définitive, nous avons encore besoin de recherches.

---

[2] Une très riche littérature s'occupe des événements de l'époque, v. p. ex. *J. Калић — Б. Ферјанчић — Н. Радошевић-Максимовић*: Византијски извори за историју народа Југославије, IV, Београд 1971 (dans ce qui suit: Извори) 22—55, 122—130, 176—183, 186—193, 194—197. De la riche littérature, nous ne citons que les principaux ouvrages et les articles qui nous ont aidé à résoudre les problèmes chronologiques.

Pour la datation du commencement des confrontations armées entre le royaume hongrois et l'empire byzantin, il faut partir des données des plus importantes sources de l'époque, c'est-à-dire des indications de Jean Kinnamos et de Nicétas Choniatès. Grâce à ces sources-là, on connaît les faits suivants. Après que les Byzantins eurent repris, à l'aide de la flotte de Venise, l'île de Corfou aux Normands, l'empereur Manuel commença les préparatifs pour l'invasion de la Sicile et de l'Italie du Sud. Entretemps, le basileus reçut la nouvelle que les Serbes de Rascie, vivant sous la domination de Byzance, révoltèrent, guidés par leur souverain, et commencèrent des attaques ravageantes contre les territoires voisins de l'Empire.

Vers la date de l'équinoxe d'automne — donc à peu près vers le 23 septembre — Manuel dirigea la flotte grecque en Italie, et lui-même fit incursion en territoire serbe avec ses troupes bien choisies. Le souverain serbe, Uroš II, qui fut d'ailleurs l'oncle maternel de Géza II, se retira dans les montagnes devant Manuel. Après avoir ravagé les régions serbes, le basileus retourna avec ses troupes à Constantinople.[3]

Comme on sait que la reconquête de Corfou eut lieu au mois d'août 1149,[4] la révolte des Serbes peut être datée à la fin de l'été de l'an 1149.[5] La question qui reste est de savoir si les Hongrois ont participé aux actions militaires des Serbes contre les Byzantins. Un passage de Kinnamos fait clairement allusion à ce qu'en 1149, une alliance fut créée contre Byzance entre les Hongrois et les Serbes. Selon lui: «après que les Alamans [Allemands, c'est-à-dire Welf VI et ses fidèles], les Dalmates [Serbes] et les Paions [Hongrois] eurent appris qu'il [l'empereur Manuel] fait des préparatifs pour la guerre contre la Sicile, ils se mirent d'accord pour attaquer les Romains [Byzance] à l'ouest».[6] Pourtant, ni Kinnamos, ni Nicétas ne nous révèlent, parmi les historiographes byzantins, si les Hongrois ont lutté contre Byzance en 1149. Ce silence est la base de l'opinion générale dans la littérature spéciale, que, effectivement, les Hongrois ne participèrent ni à la révolte serbe de 1149. ni aux confrontations serbo-byzantines qui succédèrent.[7]

---

3 *A. Meineke*: Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, Corpus scriptorum historiae Byzantinae, Bonnae 1836 (dans ce qui suit: K) 101—103; *J. A. v. Dieten*: Nicetae Choniatae Historia, Corpus fontium historiae Byzantinae XI/1, Series Berolinensis, Berolini et Novi Eboraci 1975 (dans ce qui suit: N) 89—90.

4 Pour la reconquête de Corfou v. p. ex. *Chalandon* 1912, 332; *T. Rassow*: Zum byzantinisch-normannischen Krieg 1147—1149, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1954, 215; *С. Д. Сказкин* (red.): История Византии в трех томах, II, Москва 1967 (dans ce qui suit: ИВ) 327; *Lamma*: op. cit. 99.

5 Pour la date de la révolte des Serbes contre Byzance v. p. ex. *F. Chalandon*: Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile II, Paris 1907 (dans ce qui suit: *Chalandon* 1907) 145; *Василевский* 1930, 47—48; *К. Јиречек — J. Радонић*: Историја Срба, II, Београд 1952 (dans ce qui suit: *Јиречек* 1952) 142; *Lamma*: op. cit., 99; Извори 22, notes 37—38.

6 K 101.

7 C'est l'opinion p. ex. de *К. Гром*: Изъ исторіи Угріи и славянства въ XII вѣкѣ (1141—1173), Варшава 1889 (dans ce qui suit: *Гром* 1889) 151; *Gy. Pauler*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I, Budapest 1899[2], 272; *H. Marczali*: Magyarország története, Budapest 1911, 120; *F. Scherer:* Komnénosz Mánuel bizánci császár (1143—1180) világuralmi törekvései, Gyula 1911, 88—89; *Chalandon* 1912, 385—387; *J. Deér*: A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája, Kaposvár 1928, 125; *B. Hóman — Gy. Szekfű*: Magyar Történet, I, Budapest 1939[6] (dans ce qui suit: *Hóman* 1939) 373; *Gy. Moravcsik*: Bizánc és a magyarság, Budapest 1953 (dans ce qui suit: *Moravcsik* 1953) 78—79; *Lamma*: op. cit., 99; *Калић* 1970, 25—28; Извори 23, note 38.

L'opinion selon laquelle la Hongrie se trouva directement en état de guerre avec Byzance déjà en 1149, est beaucoup moins répandue.[8] Cette conception est basée sur une information des annales russes (de Kiev).

Il est connu, grâce à ces annales, que le souverain Iziaslav, beau-frère de Géza II essuya, le 23 août 1149, une défaite de Youri Dolgorouki, et ce dernier prit ainsi Kiev en sa possession. Ensuite, en automne 1149, Iziaslav demanda une aide des souverains hongrois, polonais et tchèque, mais «le roi [Géza II] . . . s'excusa disant qu'il avait la guerre avec l'empereur» [c'est-à-dire avec Manuel].[9] En nous écartant de l'opinion d'autres chercheurs, nous sommes d'avis que ce passage de la source russe renvoie directement à un conflit armé réel entre la Hongrie et Byzance. Notre opinion se voit être prouvée de façon péremptoire, par un panégyrique du poète byzantin, Théodore Prodrome qui raconte toute l'histoire des actions militaires serbo-byzantines de l'automne 1149 en toute concordance avec les historiographes grecs.

Mais, en racontant les événements, il parle aussi «du barbare grand--joupan serbe qui dispose d'alliés hongrois armés», et il mentionne aussi «la lutte serbo-hongroise» provoquée par les Normands contre l'empereur de Byzance.[10] Dans la littérature spéciale, la genèse de ce poème de Prodrome est mis en rapport avec la marche de triomphe de Manuel, faite à Noël 1149 à Constantinople.[11] Ce fait prouve sans doute que Théodore Prodrome parle des Hongrois à propos des événements de l'automne 1149. Donc, on peut considérer comme sûr le fait qu'aux conflits armés entre les Serbes et les Byzantins, des forces militaires hongroises prirent activement part en 1149, au côté des Serbes; il faut donc dater en 1149 le commencement des guerres hungaro-byzantines du milieu du XIIe siècle! Cela veut dire que les Serbes — qui ont révolté contre Byzance, après 1129, pour la première fois en 1149 — jouirent, dans leur lutte pour l'indépendance, non seulement de la sympathie morale et politique de la Hongrie, mais aussi de son aide militaire, dès le début.

Toutefois, l'aide militaire des Hongrois ne pouvait être alors qu'assez modeste, et le rôle principal dans les luttes contre Byzance en 1149 fut joué par les Serbes guidés par Uroš II; ces deux circonstances peuvent expliquer le fait que les historiographes byzantins ne disent rien de la participation des Hongrois.

Le poème de Prodrome nous apporte des données importantes en rapport avec la chronologie des relations serbo-normandes, et, vraisemblablement hungaro-normandes aussi. Jusqu'ici nous n'avons eu que des arguments indirects (grâce à l'information déjà citée de Kinnamos) pour la collaboboration des Hongrois, des Serbes et des Normands de Sicile contre Byzance en 1149.[12] Du poème du poète constantinopolitain il est clair que les Nor-

---

[8] V. p. ex. *М. М. Фрейденберг*: Труд Иоанна Киннама как исторический источник, Византийский Временник 1959 (dans ce qui suit: *Фрейденберг* 1959) 32; *Urbansky* op. cit. 71.

[9] Полное собрание русских летописей, т. II, Москва 1962 (dans ce qui suit: ПСРЛ) стб. 384.

[10] *W. Hörandner*: Theodoros Prodromos historische Gedichte, Wien 1974, 354, lignes 196—207.

[11] *M. Mathieu*: La Sicile normande dans la poésie byzantine, Bolletino del Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani, II, Palermo 1954, 64, 70; *Hörandner*: op. cit. 348, 360.

[12] K 101.

mands de l'Italie méridionale conclurent un traité avec les Serbes en 1149 — et peut-être avec les Hongrois aussi — contre Byzance. Le but principal en fut de la part des Normands d'obtenir que les Serbes — aidés par certaines troupes hongroises — envahissent des territoires byzantins en contraignant ainsi l'empereur Manuel d'abandonner le projet de la campagne d'Italie.[13] Le but du roi Roger II fut réalisé, parce que le basileus fut obligé — à cause de la situation aux Balkans — de défiler contre les Serbes, au lieu des Normands.

L'habileté tactique du souverain Uroš II empêcha Manuel de porter la défaite décisive aux Serbes. Pourtant, le basileus était d'avis que, pour commencer tranquillement la guerre d'Italie, il doit pacifier les territoires serbes révoltés. C'est pourquoi il commença une nouvelle campagne contre Uroš II, et cette campagne fut plus grande que la précédente. La date de la guerre byzantino-serbe qui suivit fut définie, dans la littérature spéciale, d'après l'ouvrage de Kinnamos.

Voilà comment il commence, après avoir décrit les événements de 1149, le récit racontant l'offensive de Manuel:

«L'année suivante, à la fin de l'été ... quand les arbres eurent déjà laissé tomber leur feuillage, [le basileus] dressa son camp près de la ville de Niš».[14] Il est donc clair que les Byzantins commencèrent la marche contre les Serbes en automne 1150;[15] — cette fois les Serbes changèrent de tactique et choisirent l'opposition frontale contre les Byzantins, au lieu de se retirer.[16] La raison de cette tactique pouvait être le fait que, à la base du traité conclu entre les Serbes et les Hongrois, Géza II envoya cette fois-ci, à aider les Serbes, une armée beaucoup plus forte que l'année précédente. Manuel eut appris cela et il se dirigea de la ville de Niš vers le fleuve Save pour battre les troupes hongroises guidées par le comte [comes] Bágyon.[17] On peut supposer qu'il voulût empêcher ainsi la rencontre et l'union des forces serbes et hongroises. L'empereur ne réussit pas à réaliser ce projet, mais — après plusieurs petits combats — il remporta une grande victoire sur l'armée serbo-hongroise dans la bataille près du ruisseau Tara: dans un duel, l'empereur mit en captivité le comte Bágyon, chef de l'armée royale; et après la bataille, Uroš II apparut au camp byzantin et prêta serment sur sa fidélité

---

13 La traduction des passages correspondants de Prodrome est la suivante: „Car une audace insensées pousse *le barbare grand-joupan serbe possédant des forces alliées hongroises*, le sanglier montagnard, esclave triple à cause de son origine, contre nous et son seigneur, après que le dragon de Sicile [Roger II] l'a décidé en secret et avec des cadeaux et même un traité, à arrêter l'empereur dans son attaque contre lui [contre le Sicile], après quoi il ravagea une partie de nos territoires, et, avec une course rapide, il se retira dans son terrier. Mais l'esprit du puissant empereur [Manuel] apprit ces événements, il en comprit la raison et il sut qui a enflammé *cette lutte serbo-hongroise*; c'est pourquoi, pour éteindre cette flamme provoquée contre lui et pour prouver le caractère vain de ces manigances barbares ... , et ramassant et prenant assez de soldats bien équipés des forces alliées et romaines [byzantines] bien choisies, voulant attaquer brusquement et vite, à bride abattue, [s'élança) contre les malfaiteurs, pour attraper le chef principal de la déraison ivre..." (*Hörandner*: op. cit. 354—355, lignes 196—228).

14 K 103.

15 Parmi les guerres hungaro-serbo-byzantines, la datation de celle-ci est la plus claire dans la littérature spéciale. Pour la date, v. p. ex. *Гром* 1889, 161—162; *Pauler*: op. cit. 274; *Васильевский* 1930, *Јиречек* 1952, 142; *Moravcsik* 1953, 79; *Фрейденберг* 1959, 32; *Калић* 1970, 25.

16 N 92.

17 K 104; N 92.

au basileus. Ainsi, la Serbie resta vassal de Byzance après deux ans de guerres.[18] D'ailleurs, ces derniers événements eurent lieu tard en automne, car Kinnamos parle de «grandes neiges» comme d'obstacles devant les soldats byzantins faisant leur marche en avant parmi les grandes montagnes[19].

Manuel commença l'attaque suivante directement contre la Hongrie. Dans la déclaration de guerre envoyée au roi hongrois, Manuel lui reproche d'avoir porté secours aux Serbes,[20] d'avoir lutté contre la Galicie, alliée de Byzance,[21] et d'avoir créé une alliance militaire avec le souverain Normand.[22]

C'est pourquoi Manuel voulut se venger de Géza II, dans une campagne vindicative. Les troupes byzantines dirigées par l'empereur traversèrent le fleuve—frontière Save près de Belgrade, une partie de ces troupes assiégea la forteresse de Zimony (ou Zemlin, aujourd'hui Zemun), et cependant une autre partie ravagea et pilla, sous la direction de Manuel, la Syrmie hongroise. Des foules des habitants furent transportées en territoire byzantin. Un pareil sort attendait la forteresse de Zimony qui se rendit à la supériorité numérique des forces byzantines. Manuel eut déjà commencé la retraite vers la forteresse byzantine de Barancs (Braničevo) quand le ban Beluš (Beloš) arriva avec une troupe hongroise. Mais il n'entreprit pas le combat. Après cela le prince Boris, fils prétendu du roi hongrois Coloman (1095—1116) fit incursion sous l'ordre du basileus dans la région de la rivière Temeš, ravageant et pillant cette région avec une partie de l'armée byzantine. Pourtant, il se retira dans le camp de Manuel devant Géza II qui s'approcha de lui. Il est fort vraisemblable que ce conflit hungaro-byzantin fut terminé par un armistice réalisé à l'aide des délégués des deux souverains.[23]

---

[18] K 104—113; N 92. — Il y a aussi des oeuvres poétiques qui renvoient à la bataille de Tara, ainsi par exemple Théodore Prodrome (*I. Rácz*: Bizánci költemények Manuel császár magyar hadjáratairól, Magyar—görög tanulmányok 16, Budapest 1941, 23—24) et un poète anonyme [*Sp. Lampros*: 'Ο Μαρκιανὸς κῶδιξ, 524, Νέος 'Ελληνομνήμων, 8 (1911) 149—150]. Une étude spéciale fut consacrée à la bataille par *G. Škrivanić*: Bitka na Tari 1150. godine, Vesnik Vojnog muzeja JNA 1962, 25—36. Une recherche récente a démontré que cette bataille n'eut pas lieu près de l'affluent nommé Tara de la Drina, en Serbie occidentale, mais près du ruisseau Tara, près de la ville de Valjevo, à Sud-Ouest de Belgrade. Pour cela, v. *M. Благојевић*: Сеченица (Σετζενίτζα), Стримон (Στρυμών) и Тара (Τάρα) код Јована Кинама, Зборник радова Византолошког института, XVII, Београд 1976, 72, 75. — Cela veut dire naturellement que l'armée byzantine dut faire un chemin beaucoup moins court qu'il ne l'aurait fallu supposer jusqu'ici, ce qui implique que toute la campagne de Serbie dura moins longtemps.

[19] K 109.

[20] K 113; N 92.

[21] K 115.

[22] C'est le rhéteur constantinopolitain Michel qui y fait allusion dans un de ses discours. V. *W. Regel*: Fontes rerum Byzantinarum I/1, Petropoli 1892 (dans ce qui suit: *Regel* 1892) 179.

[23] K 113—118; N 92—93. — On peut trouver des allusion différentes dans les discours du rhéteur Michel, concernant la campagne de Manuel en Hongrie (*Regel* 1892, 131—182), dans le discours d'Euthyme Tornikès, prononcé en fin de 1161 (*A. Papadopulos-Kerameus*: Noctes Petropolitanae, Sanktpeterburg 1913, 174—175), dans les poèmes de Prodrome [v. p. ex. *E. Miller*: Poèmes historiques de Théodore Prodrome, Revue archéologique, N. S. 25, (1873) 418—419], ainsi que dans l'épigramme du poète anonyme déjà mentionné (*Lampros*: op. cit. 149—150). La campagne est mentionnée dans la chronique de Heinrich von Mügeln et dans la Continuatio Zwetlensis I aussi. Pour le premier, v. *E. Szentpétery*: Scriptores rerum Hungaricarum II, Budapest 1938, 199, pour le dernier, v. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores (dans ce qui suit: MGH) IX, Hannoverae

La date exacte de cette guerre est fort discutée: dans la littérature spéciale, on trouve également les dates de 1150, 1151 et 1152. Pour la datation de cette campagne de Manuel en Hongrie, il faut partir du fait — mentionné par plusieurs sources — qu'au commencement de l'attaque byzantine, Géza II guerroyait en Galicie. C'est que Nicétas Choniatès nous raconte qu'au moment de l'attaque de Manuel «le roi des Hongrois ne se trouva pas dans son pays, puisqu'il guerroyait avec ses voisins russes».[24]

Ce que nous révèles l'information de Kinnamos, est le suivant: le basileus eut déjà commencé la retraite en Hongrie du Sud quand il reçut la nouvelle que Géza II ayant fini avec succès la guerre contre le souverain de Galicie, s'élancerait avec son armée contre l'empereur.[25] La vérité de l'information unanime de Kinnamos et de Nicétas est confirmée par l'historiographe allemand Heinrich von Mügeln, écrivant indépendamment des historiens byzantins et qui dit que «en même temps que le roi Géza se trouvait en Russie, l'empereur Manuel vint en Hongrie».[26] Selon les données des annales russes, le roi hongrois mena deux fois son armée en terre russe contre le souverain de Galicie, Volodimerko (Vladimirko): pour la première fois en automne 1150,[27] pour la deuxième fois en 1152.[28] La question qui nous reste ensuite est de savoir quelle est la guerre de Galicie dont la date coïncide avec celle de l'attaque byzantine contre la Hongrie.

L'an 1152[29] ne peut pas être pris en considération, à la base d'un passage correspondant du rhéteur constantinopolitain Michel. Le rhéteur, dans son discours prononcé à Noël 1155 et exaltant l'empereur, fait, entre d'autres, la remarque suivante en rapport avec la campagne de Hongrie: «Le gépide [c'est-à-dire Géza II] se souvenait du ravage et du pillage à la suite desquels la Pannonie [la Hongrie] devint presque vide et dépeuplée, fait dont les témoignages sont les dizaines de milliers de prisonniers de guerre portant les fers autour de leur cou; et [le roi] profita du temps qui passa depuis ce moment-là: notamment, il consacra le temps, jusqu'à *la quatrième année* à se préparer à la nouvelle guerre».[30] Dans ce qui suit, nous allons voir que la guerre ou l'attaque à laquelle se préparait — selon le rhéteur — le souverain hongrois pendant quatre ans, eut lieu à la fin de l'an 1154.

En prenant en considération cette date et les quatre ans, il est évident que l'incursion byzantine en Syrmie ne peut avoir eu lieu en 1152, mais cette incursion dut avoir lieu avant cette date.

1851, 538. — Pour l'activité du prince Boris mariant la princesse byzantine, v. en détail *R. Kerbl*: Byzantinische Prinzessinen in Ungarn zwischen 1050—1200 und ihr Einfluss auf das Arpadenkönigreich, Wien 1979, 58—100.

[24] N 92.

[25] K 115.

[26] *Szentpétery*: op. cit. 199.

[27] ПСРЛ стб. 405—408.

[28] ПСРЛ стб. 444—454.

[29] C'est la datation en 1152 qui est acceptée, p. ex., par *H. Kap-Herr*: Die Abendländische Politik Kaiser Manuels mit besonderer Rücksicht auf Deutschland, Strassburg 1881, 136; *Pauler*: op. cit. 280—283, 493, note 475; *I. Acsady*: A magyar birodalom története I, Budapest 1903, 212; *Scherer*: op. cit. 91.

[30] *Regel* 1892, 158. — Pour la datation du discours, v. *Regel* 1892. XIX; *Калић* 1970, 30; Извори 191, note 25.

Selon l'opinion dominante de la littérature spéciale, la campagne de Manuel eut lieu en automne 1151.[31] La base de cette opinion est un passage de Kinnamos qui raconte qu'après la bataille de Tara le basileus se retourna à Constantinople et il ne commença la guerre contre les Hongrois qu'après cela.[32] Les chercheurs qui ajoutent foi à Kinnamos sont d'avis qu'à cause du retour à la capitale, Manuel n'eut la possibilité de commencer la nouvelle campagne qu'en 1151 le plus tôt. Comme les annales russes datent la guerre du roi hongrois en Galicie en 1152 et non pas en 1151, (et que cette guerre coïncide — selon eux — avec l'attaque byzantine contre la Hongrie), les représentants de cette théorie disent, pour éliminer la différence des deux datations, que la campagne de Galicie de l'an 6660 de l'ère mondiale dans les annales russes eut lieu non pas en 1152, année qui correspond à la date de 6660, mais après le premier septembre 1151, donc en automne 1151,[33] — à cause des calendriers byzantins qui commencent l'année avec le premier septembre et ce qui fut utilisé dans les annales russes.

Bien qu'on ne puisse pas entièrement exclure la possibilité de ce que la campagne de Manuel eût lieu en automne 1151, il y a des sources et des considérations qui nous suggèrent qu'au lieu de cette supposition spirituelle, une autre datation serait plus fondée.

Tout d'abord, on ne peut guère prouver que l'an 6660 de l'ère mondiale dans les annales russes reflète l'emploi de la date du premier septembre, c'est-à-dire du commencement byzantin de l'année. Il y eut déjà des objections,[34] mais ce qui est plus important encore, c'est que selon l'auteur d'une récente monographie soviétique s'occupant des questions de chronologie dans les annales russes, il n'y a aucun cas dans la période d'entre 1140/1141—1156/1157, qui nous montre le commencement byzantin de l'année dans les annales russes. C'est pourquoi le chercheur soviétique traite de la deuxième campagne de Géza en Galicie sous l'année 1152.[35]

L'information d'un autre historiographe byzantin, Nicétas, contredit l'information de Kinnamos, selon laquelle le basileus se serait retourné à Constantinople après la soumission des Serbes. Après avoir décrit la campagne faite par le basileus en Serbie en 1150, Nicétas continue son récit comme ceci: Manuel «s'élance contre les Huns [les Hongrois], n'ayant même pas essuyé

---

[31] Pour cela, v. p. ex. *Гроm* 1889, 172, note 2, 185, note 2; *Chalandon* 1912, 403, note 7, 403; *Василевский* 1930, 61, note 4, 105; *С. П. Розанов*: Евфимия Владимировна и Борис Коломанович. Из европейской политики XII в., Известия Акад. Наук СССР, VII серия, Отдел. гум. наук., Ленинград 1930, № 8—9 (dans ce qui suit: *Розанов* 1930) 667; *Hóman* 1931, 373; *Јиречек* 1952, 143; *Moravcsik* 1953, 80; *Lamma*: op. cit. 133; *F. Grabler*: Die Krone der Komnenen, Byzantinische Geschichtschreiber VII, Red. *E. v. Ivánka*, Graz—Wien—Köln 1958, 131; *Фрейденберг* 1959, 34; ИВ 325; *Urbansky*: op. cit. 73; *Пашуто* 1968, 177; *J. Калић*: Подаци Абу Хамида о приликама у Јужној Угарској средином XII века, Матица Српска, Зборник за историју, 4, Београд 1971 (dans ce qui suit: *Kalić* 1971) 34.

[32] K 109.

[33] Cette opinion fut formulée par Василевский, dans la première édition de son ouvrage en 1877 à Saint-Pétersbourg (в. *Василевский* 1930, 61, note 4, 105). C'est à lui qu'ont emprunté cette idée ceux qui sont pour la datation en automne 1151 de la campagne de Manuel en Hongrie (v. plus haut, note 31).

[34] *Pauler*: op. cit. 493, note 475; *A. Hodinka*: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai, Budapest 1916, 85—89.

[35] *Н. Г. Бережков*: Хронология русского летописания, Москва 1963, 23, 63, 142, 143, 155.

la poussière de son visage couvert de chaudes gouttes de sueur.»[36] Selon Nicétas donc, Manuel — sans retourner à Constantinople — aurait commencé sa campagne contre la Hongrie immédiatement après la bataille de Tara. Nous sommes d'avis que c'est avec cet événement qu'on peut mettre en rapport un passage des annales russes, passage qui nous dit que Géza II revenu de Galicie avait envoyé le message suivant au souverain Iziaslav lui demandant une aide renouvelée vers la fin de 1150: «L'empereur grec marche avec ses troupes contre moi, c'est pourquoi je ne peux pas monter à cheval en hiver et au printemps».[37] Des informations de Nicétas et de celles des annales russes qui sont en accord complet avec les précédentes, il s'ensuit que l'attaque de Manuel atteignit la Hongrie immédiatement après la bataille de Tara, c'est-à-dire vers la fin de l'an 1150. Cette datation se voit être entièrement confirmée par une phrase du rhéteur constantinopolitain, Michel, qui dit que le roi hongrois se préparait à sa guerre contre Byzance pendant quatre ans après le ravage de son pays, et cette guerre fut commencée à la fin de l'an 1154.[38]

D'après tout cela nous sommes d'avis que Manuel commença son attaque contre les territoires méridionaux de la Hongrie immédiatement après la bataille de Tara, au moment où Géza II luttait en Galicie contre le souverain Volodimerko, allié de Byzance. Le fait que l'armée du royaume hongrois était à l'étranger au début de la campagne fut, du point de vue militaire, très favorable pour Manuel. L'empereur n'eut pas encore fini sa campagne quand le roi hongrois, ayant quitté la Galicie à la fin du mois d'octobre 1150, rentra dans son pays,[39] et marcha, suivant le prince Beluš, au fleuve Save. De toute probabilité, les négociations et la conclusion du traité d'armistice se prolongèrent jusqu'au début de l'an 1151.[40]

---

[36] N. 92.
[37] ПСРЛ стб. 407.
[38] *Regel* 1892, 158.
[39] ПСРЛ стб. 406.
[40] C'est en automne 1150 que date l'incursion de Manuel en Syrmie *Marczali*: op. cit. 120. Kinnamos renvoie aussi aux négociations entre les Hongrois et les Byzantins (K 118). A Kiev, on crut, même en avril 1151, que Géza II „avait la guerre avec l'empereur" ПСРЛ стб. 421). Tout cela nous porte à croire que les négociations hungaro-byzantines se poursuivirent au début de l'an 1151. L'opinion, selon laquelle la campagne de Manuel en Hongrie aurait eu lieu au printemps 1151, est inacceptable (*Deér*: op. cit 126). D'ailleurs, il paraît qu'une information de la Continuatio Zwetlensis I (MGH 538) contredit la datation en fin 1150 de l'attaque byzantine: selon cette information, les Grecs auraient ravagé la terre des Hongrois en 1152. Mais lorsqu'on considère que l'attaque des mercenaires du prince Boris contre Pozsony (aujourd'hui Bratislava) au début du mois d'avril 1146 et la bataille du 11 septembre 1146 près da la rivière Leitha furent notées comme des événements de l'an 1147, on est porté à croire qu'il s'agit du même décalage au cas de la campagne de Manuel aussi. — Les historiographes byzantins racontent qu'après la guerre de Hongrie, le basileus fit une marche de triomphe à Constantinople (K 118; N 93). Pour la datation de la campagne, le récit de Nicétas peut être intéressant: notre historiographe raconte qu'à l'occasion de cette marche de triomphe, les Byzantins firent marcher ensemble des prisonniers de guerre hongrois et serbes (N 93). Nous sommes d'avis qu'une datation en 1151 (en automne) rendrait anachronistique le défilé des guerriers serbes à la fin de l'an 1151, puisqu'ils tombèrent en captivité en automne 1150. Pour finir, il faut également parler du fait que l'attaque byzantine contre la Hongrie surprit les alliés de Géza II et leur fut désagréable: il s'agit du souverain Iziaslav et du roi normand Roger II (*Regel* 1892, 142). Pour cela, v. *А. П. Каждан*: Неизвестное греческое свидетельство о русско-византийских отношениях в XII в., „Феодальная Россия во всемирно—историческом процессе", Москва 1972, 235—236.

C'est Kinnamos qui nous informe du chapitre suivant des confrontations hungaro-byzantines. Notre historiographe raconte que le roi hongrois, à cause de sa colère due aux événements précédents, mena son armée au Danube, parce qu'il voulait commencer une attaque inattendue contre les villes byzantines de cette région danubienne.[41] Il est évident, de cette description, que c'est à ce moment-là que Géza II voulut se venger sur Byzance de la campagne du basileus en Hongrie en 1150. Pourtant, Manuel eut appris à temps les projets de Géza, et, avant que le roi eût commencé son attaque inattendue, l'armée de l'empereur apparut aussi devant le Danube, où, enfin, ils conclurent la paix, à l'initiative du souverain hongrois. Selon le traité, Géza II paya une rançon pour 10 mille prisonniers de guerre hongrois, tombés en captivité byzantine en 1150, et les autres prisonniers purent rentrer à la maison sans rançon.[42]

Selon le récit de Kinnamos, ces événements eurent lieu après la mort de Roger II, roi de Sicile, c'est-à-dire après le 26 février 1154.[43] Une partie des chercheurs, se basant sur l'information de l'historiographe byzantin, datent la marche des deux armées sur le Danube et la paix qui suivit, en 1154.[44] Pourtant, d'après un passage dans l'ouvrage intitulé Mucrib du commerçant grenadin Abou Hamid, la datation de 1154 ne se tient pas. Il est connu qu'Abou Hamid qui passa trois ans en Hongrie, y vécut entre 1150 et 1153.[45] Dans son ouvrage, il écrit dans un passage que l'empereur de Byzance et le roi hongrois conclurent la paix, et ainsi beaucoup de prisonniers de guerre retournèrent de la captivité byzantine, l'écrivain-même parla à un de ces prisonniers qui lui raconta de sa captivité.[46] Parmi nos sources, ce n'est que Kinnamos qui mentionne un traité de paix dont la conséquence fut le fait qu'une foule de prisonniers avaient été libérés de Byzance. Selon l'historiographe — comme nous l'avons vu — cela eut lieu au début de l'an 1154.[47] Mais puisque Abou Hamid avait quitté la Hongrie en 1153 pour passer l'hiver 1153—1154 en Russie,[48] il est clair que le traité de paix ne peut avoir eu lieu qu'avant 1154.

Il y a des opinions dans la littérature spéciale qui datent ces événements en 1152.[49] Or, nous ne pouvons pas accepter cette datation, car nous sommes d'avis que l'an 1152 ne fut pas convenable pour Géza II, pour commencer une guerre contre Byzance, et de plusieurs raisons. C'est que Géza II dut faire des efforts, après l'attaque des Byzantins, pour stabiliser sa propre position et celle de son parti à l'intérieur du pays. Il est vrai qu'en 1150 ce

[41] K 119.

[42] K 120. — Le rhéteur Michel fait aussi allusion à cette paix (*Regel* 1892, 158).

[43] K 118—120.

[44] Ainsi p. ex. *Kap-Herr*: op. cit. 137; *Pauler*: op. cit. 285, 494, note 480; *Scherer*: op. cit. 93; *Deér*: op. cit. 128; *Hóman* 1939, 374; *Rácz*: op. cit. 6; *Moravcsik* 1953, 80; *Gy. Moravcsik*: Byzantium and the Magyars, Budapest 1970 (dans ce qui suit: *Moravcsik* 1970) 81.

[45] Pour cela, v. *I. Hrbek*: Ein arabischer Bericht über Ungarn (Abu Hamid Al--Andalusi Al-Garnati, 1080—1170). Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 1955, 205—230; *K. Czeglédy*: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről, Nyelvtudomanyi értekezések 70, Budapest 1970, 258; *Калиh* 1971, 28.

[46] *Hrbek*: op. cit. 209.

[47] K 118—120.

[48] *Hrbek*: op. cit. 211, 225; *Czeglédy*: op. cit. 259.

[49] C'est la datation p. ex. de *Гром* 1889, 188; *Chalandon* 1912, 408; *Василевский* 1930, 66; *Розанов* 1930, 668; *Urbansky*: op. cit. 77; Извори 45—46.

ne fut pas pour les intérêts du prince Boris que Manuel porta les armes contre la Hongrie, pourtant le rôle que joua le prétendant obstiné dans la région de Temeš en 1150, constitua de toutes façons une menace contre Géza II et ses fidèles. Il devint donc nécessaire de régler la question de la succession au trône et de stabiliser de ce point de vue-là l'unité de la classe régnante.[50] C'est pourquoi le roi Géza II prit son fils aîné, István (Étienne) comme co-souverain, en empêchant ainsi les futures aspirations de Boris.[51] Mais les questions de la politique extérieure intéressèrent Géza II plus que celles de la politique intérieure. Tout d'abord, il faut mentionner que ce fut en 1152 que le roi dirigea sa deuxième campagne en terre russe;[52] les guerres russes de Géza II furent terminéés par l'expédition en Galicie, faite avec la participation de l'armée générale. En même temps, le souverain hongrois dut prendre en considération la situation intérieure de l'empire allemand, à cause de la relation hostile entre les deux pays depuis 1146. Au mois de février 1152 mourut Conrad III, et les princes élurent Frédéric Barberousse roi allemand.[53] L'avènement de Frédéric Ier au pouvoir fut un grand danger pour la Hongrie. C'est que, au mois de juin 1152, à l'assemblée impériale de Regensbourg, Frédéric émit le projet de l'attaque et de la soumission féodale de la Hongrie, projet qui échoua à cause de l'opposition des princes, et, comme le dit Otto de Freising, «à cause de raisons secrètes».[54] Certainement, Henri Jasomirgott, margrave autrichien et prince bavarois, y joua un rôle, — avec lui, probablement en 1151, Géza II arrangea les contradictions.[55] De toutes façons, ces événements prouvent que le roi hongrois devait faire de grands efforts pour éliminer l'invasion allemande. Dans une situation internationale tellement compliquée, Géza II et ses fidèles ne pensèrent certainement pas à commencer une guerre contre Byzance.

D'ailleurs, on peut supposer que Géza II essayait de préparer sa campagne projetée sur le plan diplomatique aussi. Du moins, c'est ce qu'on peut conclure de la mission connue d'Adalbert en Sicile,[56] vers l'an 1152, mission dont le but pouvait être de renouveler l'alliance précédente entre les Hongrois et les Normands contre Byzance. Sans doute, pour la réalisation de cette action diplomatique, il avait besoin du temps. D'après tout cela, nous sommes d'avis que la marche de Géza II et de Manuel au Danube et

---

[50] Pour cela v. *F. Makk*: Magyar-bizánci kapcsolatok a XII. században, Thèses de candidature, Szeged 1978, 7—8.

[51] Dans un diplôme de 1152, le prince István (Étienne) figure comme cosouverain de Géza II. *V. L. Erdélyi — P. Sörös*: A pannonhalmi Szent-Benedekrend története, I, Budapest 1902 (dans ce qui suit: PRT I) 601. — D'ailleurs, Boris mourut au cours de la première moitié des années 1150, au service de Byzance. C'est que, selon Nicétas, Kalamanos [Boris] tomba en tête d'une troupe byzantine luttant contre une troupe scythique [cumanique ou petchenègue] (N 93).

[52] ПСРЛ стб. 444—454.

[53] *Jordan*: op. cit. 112—113.

[54] MGH XX, Hannoverae 1868, 393.

[55] C'est un diplôme qui nous informe des négociations de Géza II et Henri Jasomirgott (PRT I, 600). Pour la datation du diplôme v. p. ex. *A. Kubinyi*: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén, Levéltári Közlemenyek 1975, 81.

[56] Le diplome (PRT I, 602—603) renvoyant au voyage d'Adalbert en Sicile, est sans date. Dans la littérature, on le date en général vers l'an 1153 (v. p. ex. *Kubinyi*: op. cit. 81); nous sommes d'avis qu'il n'y pas d'obstacle pour la datation en 1152 du voyage d'Adalbert en Sicile, et, par conséquent, du diplôme.

la paix entre les deux souverains eut lieu avec la plus grande probabilité en 1153.[57]

Pourtant, Géza II n'abandonna point ses projets de guerre malgré le traité de paix, et il réussit même à obtenir l'alliance avec le souverain des Serbes. Kinnamos et Nicétas nous informent de cet événement. Selon eux, Manuel dirigea la flotte byzantine guidée par Constantin Ange contre les Normands, après que les négociations avec le nouveau roi normand, Guillaume Ier furent interrompues. Mais la flotte byzantine essuya une défaite écrasante des navires de Guillaume Ier.[58] Après cela, le basileus apprend que le roi des Hongrois s'agite de nouveau et projette une attaque contre Byzance. Il a donc fait les préparatifs militaires nécessaires pour mener son armée au Danube, mais enfin il put s'accorder avec les parlementaires de Géza II au cours des négociations à Sofia, et ainsi le conflit armé n'eut pas lieu. Ensuite l'empereur byzantin se tourna contre le souverain des Serbes, Uroš II, et il l'a décidé d'abandonner l'alliance avec les Hongrois.[59] Sachant que les Normands vainquirent les Byzantins au début du printemps 1154 sur mer,[60] on peut en conclure que l'accord entre les Hongrois et les Byzantins eut lieu à Sofia au printemps 1154.[61]

Mais cet accord ne s'avéra pas durable. L'intervention de Géza II dans les affaires intérieures de Byzance fut un tournant dans l'histoire des confrontations hungaro-byzantines au milieu du XIIe siècle. Dans l'arrière-plan des événements, il y eut l'accord entre Andronic, cousin de Manuel, et le roi hongrois. Andronic fut le fils de lą soeur de Volodimerko, souverain de Galicie, et du sébastocrateur Isaac, frère de l'empereur byzantin Jean Comnène. Il essuya une grande défaite en 1152, en Cilicie, du souverain arménien Thoros I. En même temps, il avait des relations très suspectes du point de vue de Manuel, avec des souverains étrangers. C'est pourquoi Manuel jugea utile d'éloigner son cousin de Cilicie, et, en 1153, il le nomma gouverneur du thème de Niš aux Balkans.[62] Mais Andronic, comme duc des villes de Belgrade, de Barancs et de Niš, poursuivit des négociations secrètes avec le roi hongrois, et il se mit en contact avec le souverain allemand, Frédéric Barberousse aussi. Géza II et Andronic se mirent d'accord: Andronic céderait les villes de Belgrade, de Barancs et de Niš aux Hongrois, et, par contre, les Hongrois lui apporteraient une aide militaire pour obtenir la couronne de

---

[57] D'ailleurs, on ne peut pas prendre en considération l'an 1151 non plus comme date de la marche de Géza II au Danube et de la paix hungaro-byzantine. C'est que les troupes du roi furent dirigées deux fois — d'abord au début de l'année, puis en été — en terre russe, pour défendre les intérêts d'Iziaslav en 1151 (ПСРЛ стб. 441—442), en dehors de cela, l'arrangement des relations hungaro-autrichiennes eut lieu, probablement, à la fin de cette même année, 1151.

[58] K 119—121; N 95—96.

[59] K 121; N 100. — Pour les négociations à Sofia et pour la personne du souverain serbe v. *Калић* 1970, 36.

[60] Pour la date de la défaite de la flotte byzantine, v. *Chalandon* 1907, 189, note 3.

[61] Tous ces événements sont datés en 1153 par *Грот* 1889, 193; *Chalandon* 1912, 409; *Василевский* 1930, 66; *Калић* 1970, 36; sans précisions, ils sont datés en 1154 par *Rácz*: op. cit. 6; et en automne 1154 par *Pauler*: op. cit. 286—287.

[62] V. *Грот* 1889, 195—198; *Chalandon* 1912, 409. *Ch. Diehl*: Les figures byzantines II, Paris 1927, 96; *N. Bănescu*: Les duchés byzantins de Paristrion (Paradanuvion) et de Bulgarie, Bucarest 1946, 160—161; *O. Jurewicz*: Andronik I. Komnenos, Warszawa 1962, 39—41, 53—54; *Пашуто* 1968, 178; *Калић* 1970, 36; Извори 46—48.

l'empereur byzantin.[63] Cet accord et les événements qui suivirent prouvent clairement l'accroissement de l'agressivité des seigneurs féodaux hongrois contre Byzance et l'intensification de leur aspirations expansionnistes vers le Sud.

D'ailleurs, une partie de l'accord d'Andronic et de Géza II pouvait être le projet selon lequel le prétendant byzantin se serait chargé de tuer l'empereur au moment de l'attaque du roi hongrois. Mais il n'a pas réussi deux fois, après ses attentats contre Manuel, Andronic fut arrêté et emprisonné.[64] Cependant Géza II, en tête de l'armée générale aidée par des mercenaires tchèques, saxoniens et d'autres nationalités et même par les soldats du ban Borič de Bosnie, traversa le Danube et assiégea Barancs.[65] L'empereur Manuel fut occupé des événements d'Italie,[66] il fut donc tout à fait surpris par l'attaque hongroise suivant le traité de paix et les négociations de Sofia. Il ne put pas mobiliser de troupes plus importantes, seulement des forces plus petites contre Géza II. Le roi hongrois, ayant vu que le traité conclu avec Andronic est irréalisable, abandonnant le siège de Barancs commença de battre en retraite. Chemin faisant il porta une grande défaite à une troupe byzantine qui l'avait attaqué et parmi les rangs de laquelle luttait — dirigeant une troupe hongroise au côté des Byzantins — un prince de la maison des Árpáds, nommé István (Étienne).[67] Ayant appris la défaite des Byzantins, les habitants de Belgrade voulurent s'attacher aux Hongrois ce qui fut empêcher par une nouvelle troupe byzantine. A Belgrade, Géza II s'embarqua pour regagner son pays.[68]

Naturellement, l'empereur byzantin voulait se venger de l'attaque de Géza II, et il marcha, en tête de l'armée imperiale, contre la Hongrie; même la flotte grecque défilait sur le Danube.[69] Avant d'arriver à la frontière hongroise, le basileus fit relever le souverain serbe, Desa, qui occupa sa place en conséquence de la campagne de Géza II, et il replaça dans son trône de souverain le grand-joupan Uroš II.[70] En même temps avec les Byzantins, l'armée hongroise apparut aussi devant le Danube. Mais il n'y eut pas de

---

[63] K 124—130; N 101.

[64] K 129—130; N 101. — Pour cela, v. encore *Jurewicz*: op. cit. 55.

[65] K 131—132.

[66] C'est à quoi renvoie le rhéteur constantinopolitain Michel, disant que l'attention de Manuel se tournait vers la mer, c'est-à-dire l'Italie, quand Géza traversa le Danube avec ses troupes (*Regel* 1892, 158). V. encore N 101. En ce temps-là — à partir du mois de septembre 1154 — durait la première campagne de Frédéric Barberousse en Italie, menaçant beaucoup les aspirations de Manuel en Italie. Voilà pourquoi le basileus consacra tant d'attention à ces événements. V. *Kap-Herr*: op. cit. 58; *Chalandon* 1912, 348—350; ИB 327.

[67] Pour la personne de ce prince István (Étienne), v. *F. Makk.*: Megjegyzések II. Géza történetéhez, Acta Universitatis de Attila József nominatae, Acta Historica LXII, Szeged 1978, 8—9.

[68] K 131—133; N 101—102. — En dehors de Kinnamos, Nicétas et du rhéteur Michel, deux poèmes de Prodrome font mention de l'attaque de Géza II (*Rácz*: op. cit. 25—42, 43—46), et ainsi fait la chronique de Heinrich von Mügeln (*Szentpétery*: op. cit. 199).

[69] K 133.

[70] Kinnamos, le rhéteur constantinopolitain Michel et le poète Prodrome parlent également de cet événement (K 113; *Regel* 1892, 163—164; *Rácz*: op. cit. 32—35, lignes 271—356). — Desa et Uroš II furent les frères du ban Beluš, oncle maternel de Géza II. Quant à leurs aspirations politiques et leurs rivalisations pour le trône de Serbie, v. *Kaлuħ* 1970, 21—37.

guerre, et, à la proposition de Géza II, les Hongrois et les Byzantins conclurent la paix — peut-être pour 5 ans.[71] Ce traité qui fut conclu à la base du status quo territorial et politique d'avant les confrontations, acheva la période des confrontations hungaro-byzantines sous Géza II.

La chronologie de l'accord entre Géza II et Andronic, de l'attaque du roi hongrois, ainsi que la chronologie de la marche au Danube et du traité de paix entre les deux souverains est assez problématique. Une partie des chercheurs sont d'avis que l'alliance de Géza II et d'Andronic eut lieu en 1153, l'attaque hongroise en 1154, la marche au Danube et la paix entre Géza et Manuel en 1155, au printemps.[72] Selon d'autres conceptions, en conséquence du traité en 1154 entre le roi hongrois et le prétendant byzantin, Géza II fit incursion en territoire byzantin au printemps de l'an 1155; la marche au Danube et la conclusion de la paix auraient eu lieu pendant la première moitié de l'an 1156.[73]

La solution des problèmes chronologiques est possible selon une démarche dans le sens contraire, en partant de l'événement le plus tardif, et en dressant la chronologie des événements tardifs. En dehors de Kinnamos et de Nicétas, Théodore Prodrome, Heinrich von Mügeln et le rhéteur constantinopolitain Michel nous informent de ces événements. Pour décider la chronologie des événements, il faut savoir qu'à la synode de Constantinople, ouverte le 26 janvier 1156, le rhéteur Michel et Sotèrichos Panteugénès, patriarche d'Antiochie, furent condamnés et excommuniés pour l'interprétation hérétique des idées eucharistiques.[74] Il s'ensuit de cela que le rhéteur constantinopolitain ne put pronocer son discours s'occupant de l'attaque de Géza II et de la paix entre les deux souverains qu'après 1155, devant l'empereur Manuel.[75] Cela veut dire clairement, que la marche au Danube et la conclusion de la paix eurent lieu non pas en 1156, mais en 1155. Comme on sait, grâce au récit de Kinnamos que Manuel fut parti en campagne contre la Hongrie au printemps,[76] et qu'il conclut la paix avec Géza près du Danube, il est évident que ces événements eurent lieu dans la pıemière moitié de 1155.[77] Donc les événements antérieurs eurent lieu en 1154.

---

[71] K 134; *Regel* 1892, 163; *Rácz*: op. cit. 39, lignes 516—522, 46, lignes 92—94. — Les sources n'indiquent pas pour combien d'années les deux souverains ont conclu la paix. Quelques chercheurs sont d'avis, en se basant sur le fait qu'en 1161 un traité de paix de cinq ans fut conclu, qu'il s'agit ici aussi d'une paix de cinq ans peut-être. V. p. ex. *Pauler*: op. cit. 289, 494—495, note 483; *Acsády*: op. cit. 212.

[72] Ainsi p. ex. *Грот* 1889, 197—204; *Васильевский* 1930, 67—73.; *Розанов* 1930, 668—670; *Jurewicz*: op. cit. 56—61; *Калић* 1970, 30, 36; Извори 46—55.

[73] Pour cela, v. p. ex. *Kap-Herr;* op. cit. 137—138, *Pauler*: op. cit. 288—289; *Scherer*: op. cit. 95—97; *Chalandon* 1912, 409—414; *Deér*: op. cit. 129; *Hóman* 1930, 374; *Rácz*: op. cit. 7; *Јиречек* 1952, 143; *Urbansky*: op. cit. 80, 84; *Moravcsik* 1970, 81—82.

[74] V. *Chalandon* 1912, 640—641; *Lamma*: op. cit. 255—256; *H.-G. Beck*: Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, 623; *P. Wirth*: Michael von Thessalonike? Byzantinische Zeitschrift 1962, 266—268; *R. Browning*: The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century II, Byzantion 1963, 13; *Ostrogorsky*: op. cit. 376; *Калић* 1970, 30; *H. Hunger*: Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I, München 1978, 125.

[75] *Regel* (1892, XIX), *Калић* (1970, 30) et Извори (191, note 25) date la prononciation du discours à Noël 1155.

[76] K 133.

[77] V. plus haut, note 72.

Pour la datation des événements en 1154, il faut encore prendre en considération les moments suivants. Du récit de Kinnamos, nous savons que Manuel se mit en accord avec les parlementaires de Géza au printemps de 1154, et selon Nicétas l'empereur byzantin marcha contre le souverain des Serbes après les négociations de Sofia et le décida de dénoncer l'alliance créée avec les Hongrois.[78] C'est après cela qu'eut lieu l'attaque de Géza II, pour la datation de laquelle une information de Kinnamos peut être prise en considération: notamment que, immédiatement après la retraite du roi hongrois, l'empereur Manuel se rendit dans la ville macédonienne de Berrhoé, pour y passer l'hiver.[79] D'après tout ce qui vient d'être dit, nous sommes d'avis que, conformément au traité conclu avec Andronic dans la première moitié de l'an 1154, Géza II commença sa campagne contre Byzance vers la fin de l'an 1154, et il rentra dans son pays avant la fin-même de l'année.[80]

*

D'après tout cela, on peut résumer comme ceci la chronologie de la confrontation hungaro-byzantine d'entre 1149 et 1155. Comme membre de la coalition Welf-franco-normand, le royaume hongrois apporta une aide militaire à la lutte d'indépendance des Serbes déjà dans la deuxième motié de l'an 1149, en dehors de l'aide morale et politique. Cela veut dire sans doute, que la Hongrie féodale devenue forte en conséquence d'une consolidation intérieure, se chargea du risque d'une confrontation armée avec l'empire byzantin, et elle s'en chargea à sa propre initiative. En automne 1150, Géza II apporta une aide militaire plus grande que celle de 1149 au souverain serbe Uroš II, mais dans la bataille de Tara, les forces serbo-hongroises essuyèrent une grande défaite des Byzantins. Immédiatement après cela, donc à la fin de l'an 1150, eut lieu la première guerre directe entre la Hongrie et Byzance sous Géza II: les troupes dirigées par Manuel ravagèrent et pillèrent la Syrmie et la région de la rivière Temeš, au cours de leur campagne vindicative. Il est probable que Géza II rentrant de Galicie et Manuel abandonnant les territoires hongrois conclurent l'armistice en 1151, par l'intermédiaire de leurs parlementaires. Le souverain hongrois, ayant passé deux ans à préparer la revanche (c'est la période de 1151—1152), marcha contre Byzance en 1153, mais il n'y eut pas de combats et les deux parties conclurent la paix. Pourtant, ni cette paix, ni l'accord fait à Sofia au printemps 1154 ne mit pas fin aux contradictions qui existèrent entre les aspirations de l'État hongrois et celles de Byzance aux Balkans. Les aspirations territoriales de la classe dirigeante de Hongrie se dirigèrent alors à l'occupation de territoires appartenant à Byzance. Tout d'abord ce fut la volonté d'occuper ces territoires donc des motifs expansionnistes qui poussèrent Géza II, allié avec Andronic, à commencer, à la fin de l'an 1154, une attaque contre

---

78 K 121; N 100.

79 K 133.

80 Pareille datation des événements chez *Фрейденберг* 1959, 34—35.

l'empire de Manuel, mais cette attaque n'eut pas de succès. Au début de l'an 1155, Géza II et Manuel firent marcher de nouveau leurs armées au Danube, mais il n'eut pas de guerre, et un traité de paix, conclu en été 1155 acheva la période des confrontations hungaro-byzantines sous Géza II.[81]

[81] Dans la période d'entre 1154—1155, Géza II était en relation avec le roi normand Guillaume I. En dehors d'une remarque du rhéteur Michel, c'est-à-dire que le roi hongrois „voulut servir les intérets de la Scylla de Sicile [Guillaume I] contre les Romains [Byzantins]" (*Regel* 1892, 162—163), l'activité d'un certain Gentilis, portant le titre de chancelier de Géza II, renvoie au même fait; ce dernier fut envoyé comme parlementaire à la cour de Palerme. D'ailleurs, après avoir accompli sa mission diplomatique, Gentilis retourna en Sicile où il devint l'évêque d'Agrigente; c'est dans cette qualité qu'il figure déjà au mois de juillet de 1156. Pour ces faits, v. *Chalandon* 1907, 193; *Lamma*: op. cit. 155; *Kubinyi*: op. cit. 96, note 304.

Зборник радова Византолошког института, XX, 1981.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XX, 1981

ФРАЊО БАРИШИЋ—БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ

ВЕСТИ ДИМИТРИЈА ХОМАТИЈАНА О »ВЛАСТИ ДРУГУВИТА«

Име словенског племена Дрогувита, Другувита или Драгувита више од једног столећа непрекидно привлачи пажњу научника. То интересовање је сасвим разумљиво, јер у питању је словенско племенско име које се у току средњег века јавља на Балкану у различитим и не лако разлучљивим облицима и значењима. Очигледно, реч је о сличним па стога и лако заменљивим именима племена, која су у различитим приликама доспевала у поједине области Балканског Полуострва. Словенска племена са истоветним или сличним називима, сасвим разумљиво, јављају се и у ванбалканским крајевима.[1] Питања која овде разматрамо повезана су само и једино са именом словенских Дрогувита-Другувита који већ од краја VI века обитавају западно од Солуна, око и северно од града Верије.

Најстарије вести о Дрогувитима (Δρογουβῖται) даје познати хагиографски спис Чуда Димитрија Солунског. Ту читамо да се 614—616. године[2] подиже „народ Словена", односно Дрогувити, Сагудати, Велегезити, Вајунити, Верзити и остали, па саградивши чамце опљачкаше Тесалију и околна острва, затим Кикладе, Ахају, Епир, као и највећи део Илирика и део Азије. У вишекратним нападима, које 674—677. врше на Солун словенска племена из непосредне околине, као предводници посебно се истичу „кнезови" (ῥῆγες) племена Дрогувита. Најзад, у преговорима са византијским царем између 680. и 685. пребег Кувер, поред осталог, тражи издавање царске наредбе Дрогувитима да његовим људима осигурају довољне количине хране.[3] О истом племену Другувита (Δρουγουβῖται) говори и Јован Каменијат, обавештавајући да они почетком X века живе у равници западно од Солуна, према оближњем

[1] Тако извори говоре о Дреговићима у степама јужне Русије (cf. Constantini Porphyrogeniti De administrando imperio, edd. *G. Moravcsik — R. J. H. Jenkins*, Washington 1967, 62; Повесть временных лет, изд. Д.С. Лихачев, Москва—Ленинград 1950, 13, 209). Cf. *I. Dujčev*, Dragvista-Dragovitia, REB 22 (1964) 216 sq.

[2] Датирања догађаја описаних у Miracula I и II дају се према *Ф. Баришић*, Чуда Димитрија Солунског као историски извори, Београд 1953, 81—140.

[3] *P. Lemerle*, Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans I, Le texte, Paris 1979, 175, 214, 229. Византиски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955, 186—188, 204, 213—215 (превод и коментари наведених вести о Дрогувитима).

граду Верији, и да су, заједно са Сагудатима, потчињени Солуну.[4] На основу ових давно уочених и много пута регистрованих података најчешће се закључивало да су Дрогувити-Другувити становали северозападно и западно од Солуна према граду Верији, односно у широј околини овога града.[5] Томе у прилог говори и податак, у купопродајном акту манастира Лавре из 897, о селу τῶν Δραγοβούντων које се налазило око тридесетак километара источно од Солуна.[6]

За разлику од других сродних словенских племена, настањених у ближој или даљној околини Солуна и покрштених вероватно још пре краја VIII века, Дрогувити су, колико знамо, једини чије је име ушло и у црквену администрацију, што се обично објашњава распрострањеношћу и величином овога племена. Тако је забележено да на сабору у Цариграду 879. године присуствује и Петар, епископ Другувитије (Πέτρος Δρουγουβιτίας), наведен одмах иза епископа Новог Патраса.[7] Списак епископија из времена цара Лава VI Мудрог (886—912) наводи међу суфраганима солунског митрополита и епископа Другувита, и то између епископа Верије и Сервије.[8] Епископа Другувитије налазимо и у списку епископија из времена цара Константина Порфирогенита (913—959), док последња нама позната notitia о истом епископу потиче из друге половине X века.[9] У сачуваним изворима, колико знамо, нема помена о томе како се звало ни где се налазило седиште ове епископије.

У више латинских извора од краја XII до 70-тих година XIII века, као што је поодавно уочено, једна балканска и неодређено локализована богомилска црква назива се ecclesia Drogovetiae, Drogomethiae, Drugutiae, Drugonthiae, Drugunthiae, Dugmunthiae и сл. О овим називима, који се појављују у бројним и очигледно исквареним варијантама, већ одавно се у науци води спор да ли се односе на Дрогувите>Другувите (= Друговиће) из западне и северозападне околине Солуна, о којима је овде реч, или их треба идентификовати са трачким, односно родопским Драгувитима (= Драговићима), настањеним јужно од данашњег Пловдива. Иако је ова дилема још увек отворена, наше је мишљење да би заступници прве тезе пре могли бити у праву.[10]

---

[4] Ioannis Caminiatae De expugnatione Thessalonicae, ed. *G. Böhlig*, Berolini 1973, 8; Две византийские хроники X века, Москва 1959, 162 сл.; Византиски извори I 266.

[5] Од релативно новије литературе уп. *F. Dvornik*, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Paris 1926, 235 sq.; *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, 116 n. 2; Виз. извори I 186—188 (коментар Ф. Баришића); Две виз. хроники X века 218; *Dujčev*, Dragvista-Dragovitia 216; *P. Gautier*, Clément d'Ohrid, évêque de Dragvista, REB 22 (1964) 203; *Д. Драгојловић*, Еретичката црква Драговетија и македонските Дрогувити, Гласник Инст. за нац. историја XIX 3 (1975) 162.

[6] Actes de Lavra I № 1, ed. *P. Lemerle* etc., Paris 1970, p. 90.

[7] *J. D. Mansi*, Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio XVII, Venetiis 1722, col. 376a.

[8] *G. Parthey*, Hieroclis Synecdemus et Notitiae episcopatuum, Berolini 1860, 100.

[9] *H. Gelzer*, Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani, Lipsiae 1890, 68; *Parthey*, Hieroclis Synecdemus 109. Житије св. Климента бележи да је у време цара Симеона (893—927) Климент постао епископ Драгвисте (Δραγβίστης). *Gautier*, Clément d'Ohrid 199, 201, верује да је Драгвиста исто што и Драговитија-Дрогувитија. Исто мишљење, независно, заступа и *Dujčev*, Dragvista-Dragovitia 116 sq.

[10] О томе види: *D. Obolensky*, The Bogomils, A Study in Balkan Neo-Manichaeism, Cambridge 1948, 156—162; *B. Primov*, Medieval Bulgaria and the dualistic heresies in Western Europe, Études historiques à l'occasion du XIe Congrès intern. des

Док о богомилској ecclesia Drogovetiae још увек не можемо поуздано рећи по којему се словенском племену тако називала и где се заправо налазила, дотле је сасвим извесно да се име Другувита, заступљено у извесним обавештењима Димитрија Хоматијана која су предмет наредних излагања, неоспорно односи на Другувите у доњем Повардарју.

Црквеноправни написи Димитрија Хоматијана, с општим погледом на њихову садржину и независно од целина у којима су настајали, обухватају, прво, његове стручне и de facto необавезујуће *одговоре* на разна питања из канонског права која су му, као хартофилаксу Охридске архиепископије (око 1200 — око 1217) или архиепископу (око 1217 — око 1236), постављали црквени или цивилни великодостојници, и друго, службене *одлуке архиепископског суда* донесене, мањим делом, у времену док је суду, уз присуство Хоматијана као хартофилакса, председавао архиепископ Јован Каматир, као и одлуке под председништвом самог Хоматијана као архиепископа.[11] У овим написима Хоматијановим, лако се дало уочити одмах по објављивању, садржи се права ризница сваковрсних података о јавном и приватном животу људи са подручја Охридске архиепископије првих деценија XIII века, једног разноликим и бурним променама обележеног историјског тренутка. Па ипак, ваља подсетити да је, са разлога у које овде не бисмо улазили, од мноштва ових података претежна већина све до данас остала изван круга научних интересовања, док су извесни карактеристичнији били уочавани и објашњавани, али, по правилу, површно и непотпуно, а тек

---

sciences historiques, Stockholm 1960, Sofia 1960, 99; *Dujčev*, Dragvista-Dragovitia 218 sq. Супротно овим истраживачима, који јеретичку ecclesia Drogovetiae стављају у област Родопа, *Д. Драгојловић*, Еретичката црква 158—167, налази да су овде у питању Дрогувити>Другувити западно од Солуна, наводећи као главне разлоге, прво, што називи за јеретичку цркву у латинским изворима, иако у бројним варијантама, гласовно остају у оквиру назива Дрогувити>Другувити, и друго, што се у најстаријем извору с краја XII века изричито наводи да се богомилство у ecclesia Drogovetiae разликује од оног у Бугарској и Грчкој. Ауторово тврђење да Дрогувити већ у VII веку обитавају на широком простору између градова Верије и Касторије (нав. дело 167) не може се бранити ниједним очуваним извором.

Нешто подробнија обавештења о латинским изворима XII и XIII в., који доносе вести о ecclesia Drogovetiae, дају нам *Д. Драгојловић — В. Антић*, Богомилството во средновековната изворна грађа, Скопје 1978, 193, 196—198, 200.

Док се у досадашњим дискусијама етникон Дрогувити>Другувити најчешће изводи из слов. именице *друг* а родопски Драговити из придева *драг* (cf. Виз. извори I, 186 n. 3), дотле се у новије време *Dujčev*, Dragvista-Dragovitia 220 sq., враћа на поодавно изнето и, по нашем мишљењу, неприхватљиво тумачење према којем би етникон Дрогувити, Другувити или Драговити настао из словенске речи drjagva (= мочвара).

[11] У очуваним Хоматијановим списима, које је издао *J. B. Pitra*, Analecta sacra et profana spicilegio Solesmensi parata VI, Parisiis—Romae 1891, col. 1—784, разликују се ове одвојене целине: прво, збирка од преко 150 састава, највећим делом *одлука* (σημειώσεις) Охридског црквеног суда као и, мањим делом, стручних *одговора* (ἀποκρίσεις) угледним личностима од Хоматијана као хартофилакса или архиепископа (col. 1—618); друго, *одговори* архиепископа Хоматијана на 29 питања која му је поставио драчки митрополит Константин Кавасила (col. 618—686); треће, *одговори* архиепископа Хоматијана на 14 питања, претежно из области литургије, која му је упутио српски краљевић Стефан Дука — Радослав (col. 686—710); четврто, кратки *одговори* хартофилакса Хоматијана на 20 безимено постављених питања различите садржине из канонског права (col. 710—720); пето, десетак краћих или дужих *трактата*, у виду писама или беседа у цркви, о разним питањима из канонског права (col. 720—784).

неколики били предмет посебних испитивања.[12] У групу до сада недовољно проучених Хоматијанових података улазе свакако и његова помињања „тираније Другувита" (τῆς Δρουγουβιτῶν τυραννίδος) у граду Верији и „Другувитске власти" (ἡ Δρουγουβιτικὴ ἐξουσία) у Пологу.

Уочавајући први ове податке пре шездесетак година, П. Ников је оценио да у њима нема ничег спорног ни заговетног, да се у оба случаја под именом Другувита, очигледно, подразумевају Бугари. Исто мишљење доцније ће заступати и Д. Ангелов, објашњавајући да се под изразом „тиранија Другувита" у Верији заправо крије власт бугарског цара Калојана (1197—1207), а у новије време и P. Gautier.[13]

Тумачења у овом смислу Хоматијанових података о „власти Другувита", мислимо, нису у складу са извесним чињеницама које или сам Хоматијан саопштава, или се из његових излагања, посредним путем, даду установити. Да би се то видело и поузданије утврдило шта се заправо крије под Хоматијановим изразом ἡ Δρουγουβιτῶν ἐξουσία свакако је неопходно да ближе упознамо оно што учени архиепископ саопштава, да подробно и што је могућно верније прикажемо садржине одлука црквеног суда у склопу којих се спомиње „власт Другувита". Погледајмо најпре одлуку Охридског суда којом се решавају имовински спорови, изложени у писмено поднетој жалби житеља Верије Манојла, сина почившег ђакона и канстрисија Лава званог Свинила.[14]

Манојло је тестаментом свога оца, преминулог пре 12 година (col. 351), наследно неке њиве на локалитету Ковачи (τοῦ Κοβάτζη) у околини града Верије, које је отац својевремено био купио у заједници са својим шураком (сестриним мужем) Кападуком. Међутим, Кападукин син Теодор недавно је Манојлу преотео поменуте њиве, показујући писмени споразум Манојлове мајке и тече Кападуке (иначе, једног од извршитеља очеве опоруке), према којем се њиве предају у власништво Теодору. Да ли је мајка имала право, пита Манојло, да мења одредбу тестамента? Иначе, својевремено је Манојлов отац око тих истих њива водио парницу са истим Теодором, својим сестрићем, и спор је био добио одлуком црквеног суда на основу заклетви сведока са крстом у руци (σταυροδιαβασία). Та одлука била је донесена две године пре очеве смрти, тј. пре око 14 година (col. 353).

Затим, Манојлов отац Лав тестаментом је своме сестрићу Теодору оставио једну половину своје земље у Валу (ἐν τῷ Βάλλῳ), а сада исти Теодор, на свој начин тумачећи речи тестамента, себи присваја цело земљиште, а не половину половине, како је завештач уствари одредио.

---

[12] *М.С. Дринов*, О некторых трудах Димитрия Хоматияна как историческом труде, Виз. врем. 1 (1894) 319—340, 2 (1895) 1—23; *Д. Анђелов*, Принос към народностните и поземелни отношения в Македония (Епирския деспотат) през първата четвърт на XIII век, Известия на Камарата на народната култура, София 1947.

[13] *П. Ников*, Материяли за средновековната история на България, Год. на Соф. Унив., Истор. — филол, фак. XVIII 7 (1922) 7, 8, 15 и 16, где се за обе судске одлуке, у којима се помињу Другувити, најпре даје кратак садржај, а потом и део грчког текста. *Анђелов*, Принос 10 и 12, објашњавајући да Хоматијан становнике села у Македонији назива различито: Бугарима, Драгувитима, Македонцима итд. *Gautier*, Clément d'Ohrid 209 sq., који при томе подсећа да Димитрије Хоматијан још једном говори о бугарској власти у Верији.

[14] Chomatiani № 81, ed. *Pitra*, col. 351—364. О чину канстрисија (ὁ *κανστρίσιος*) у византијској црквеној хијерархији извештава се и у Chomatiani Responsa ad Cabasilam № 18, ed. *Pitra*, col. 653.

Истим тестаментом ђакон Лав је сину Манојлу завештао и башту „унутар града Верије“ (ἐντὸς τοῦ κάστρου Βερροίας), коју је сам својевремено, путем завештања, био наследио од своје тетке Евдокије, у монаштву Евпраксије. Сада рођак Панајот, проглашавајући оба наведена тестамента неважећим, показује неке још старије исправе (δικαιώματα), као и *„акт неког Бугарина који је у време тираније Другувита стајао на челу епископије*[15] *у Верији*“. Манојло сада пита да ли су правоснажне оне старије исправе на које се Панајот позива и *„да ли се може сматрати важећим једно решење које је било донето за време*[16] *Бугара*“.

Манојло, најзад, поставља питање и о неком наслеђеном земљишту где је својевремено требало да отац, у заједници са неким човеком, подигне млин, али су ортаци од тог посла одустали. Тек сада се појављује тај неименовани човек и, као накнаду за свој давно уложени рад, тражи да му се сада уступи комад поменутог земљишта. Да ли је тај човек у праву тражећи накнаду за учествовање у једном послу пре 17 година и 12 година после смрти Манојлова оца као ортака? (col. 355).

Уз представку са овим питањима Манојло је приложио одговарајуће документе. Разматрајући и решавајући појединачно у Манојловој жалби постављена питања, Хоматијан као председавајући црквеног суда спор око баште у Верији решава у корист Манојла, вишекратно истичући, у опширном и изразима неприкривене озлојеђености и презира прожетом образложењу, да Панојот узалуд потеже „старе исправе“, будући да су исте *„каснијим правним радњама*“ (αἱ μεταγενέστεραι πράξεις), као што су тестаменти монахиње Евдокије и канстрисија Лава, стављене ван снаге. Затим, по закону могућност приговора на један тестаменат ограничен је на пет година, а од ђаконова тестамента, како је напред речено, прошло је већ 12 година. Сем тога, исти Панајот је својевремено путем *„поравнања*“ (διαλύσεως) Евдокији-Евпраксији уступио целу башту и на то „законски“ (νομίμως) спроведено поравнање он сада не може улагати приговор тражећи за себе половину баште, утолико мање што је законски двогодишњи рок за такву ревизију давно истекао. Поред тога, *„како би се могло сада судити некоме на основу застарелих и каснијим правним радњама обеснажених исправа, и то још на основу једне одлуке коју је донео старешина бугарске цркве у Верији? Ко би разуман то прихватио као законито? Јер ако су Бугари сасвим варвари, и ако закони Ромеја Бугарима представљају безначајну и помена недостојну ствар, и ако је сопствена воља варварима закон, како је онда од варварина и могла потећи једна ствар која би била у сагласности са нашим благочастивим законима?*“.[17]

---

[15] καὶ σημείωμα Βουλγάρου τινὸς προστάντος τῆς ἐπισκοπῆς Βερροίας, ἐν τῷ καιρῷ τῆς Δρουγουβιτῶν τυραννίδος (col. 355).

[16] καὶ εἰ δεκτόν ἐστι τὸ ἐπὶ τῶν Βουλγάρων γεγονὸς σημείωμα (col. 355)

[17] ...πῶς ἔσται ἐκ τῶν ἤδη ἀκυρωθέντων δικαιοῦσθαι τινὰ καὶ αὐτὸ δὲ τὸ παρὰ τοῦ προστάντος τῆς ἐν τῇ Βερροίᾳ ἐκκλησίας Βουλγάρων γεγονὸς σημείωμα; τίς νοῦν ἔχων ὡς ἔννομον δέξεται; εἰ γὰρ βάρβαροι πάντως οἱ Βούλγαροι, νόμοις δὲ Ῥωμαίων Βουλγάρους χρῆμα εἰκαῖον καὶ μηδενὸς ἀξιούμενον λόγου, ... (col. 361)

Налазимо да речи νόμοις δὲ ... Βουλγάρους представљају искварено место и да би ту текст требало да гласи νόμους δὲ Ῥωμαίων Βουλγάροις па смо у томе смислу те речи и превели. Наиме, ако бисмо се овде држали издавачевог текста, онда би превод овог места гласио „ ... и ако пред законима Ромеја Бугари представљају безначајну и помена недостојну ствар ...“, што Хоматијан, свакако, не би могао да каже.

Као што видимо, Хоматијан у образложењу једне судске одлуке у корист Манојла казује да је пре извесног времена[18] град Верија био под „тиранијом Другувита" и да је тада епископ истога града био „неки Бугарин". Другим речима, Хоматијан овде, како је већ запажено,[19] на недвосмислено јасан начин прави разлику између Бугара и Другувита, односно између „тираније Другувита" и бугарске државе. То разликовање долази до изражаја и у чињеници да Хоматијан, не ретко спомињући Бугаре који првих деценија XIII века у више махова провальују у ромејске градове по Македонији а међу њима и Верију, за њихову окупацију употребљава само и једино термин „власт Бугара" (ἡ τῶν Βουλγάρων ἐξουσία), односно „бугарска власт" (ἡ Βουλγαρικὴ ἐξουσία).[20] Не мање је очигледно да се у синтагми „тиранија Другувита" крије неки „тиранин" односно обласни господар који је, засновавши своју самосталност на територији Другувита, успео да својој власти потчини и не много удаљени утврђени град Верију. Ако имамо у виду да се територија великог словенског племена Дрогувита-Другувита, као што видесмо, налазила западно и северозападно од Солуна, онда се управо намеће помисао да би носилац „тираније Другувита" могао да буде из других извора добро познати обласни господар Стрез (око 1207 — око 1214),

---

[18] Хоматијан излаже да акт „неког Бугарина", односно епископа у Верији, издат Панајоту у време „тираније Другувита", није правоснажан у првом реду због тога што је био обеснажен „доцнијим правним радњама", као што су Евдокијино завештање канстрисију Лаву као и канстрисијево сину Манојлу „пре 12 година". Ако је „тиранија Другувита", тј. Стрезова владавина, трајала од око 1207. до око 1214, и ако је од доцније учињеног завештања Манојлова оца прошло 12 година, онда излази да је ова одлука Хоматијанова суда могла да буде издата најраније око 1226.

[19] *Драгојловић*, Еретичката црква 165—166. Запажајући да Хоматијан овде разликује Бугаре од Другувита, аутор тумачи да се под именом Другувита подразумевају „жители на другувитската славинија (тиранија)", и то из ранијих векова. Ова нејасна тумачења, очигледно, не представљају анализу Хоматијанова текста.

[20] Примера ради, у Chomatiani № 48, ed. *Pitra*, col. 215—222, реч је о Нићифору Куналису из Верије, који је у другом браку био ожењен Јеленом, ћерком покојног Георгија Пакуријана, месног архонта „у времену пре него је град Верија био пао под бугарску власт" (πρὸ τοῦ τὸ κάστρον δηλαδὴ τὴν Βέρροιαν ὑποταγῆναι τῇ Βουλγαρικῇ ἐξουσίᾳ — col. 216). Кратку садржину ове одлуке Охридског црквеног суда, са одломком из грчког текста, доноси *Ников*, Материяли 5 и 9, док *Анђелов*, Принос 10, неке податке из текста ближе објашњава.

У Chomatiani № 52, ed. *Pitra*, col. 235—240, решава се молба Болеславе из Корита крај Скопља, која је за „бугарске власти" била принуђена да, заједно са братом Команом, избегне у Верију па је тада њен део наслеђа присвојила и потом продала њена сестра Мирослава, и стога сада Болеслава моли да суд ту продају наслеђа поништи и имовину њој врати. *Ников*, Материяли 6 и 9—11, укратко препричава садржину ове одлуке и доноси одломак из грчког текста, док *Анђелов*, Принос 9 и 13, напомиње, поред осталог, да је овде реч о провали бугарској из 1205.

„Власт бугарска" у Скопљу и околини спомиње се и у Chomatiani № 59, ed. *Pitra*, col. 261—268, где је реч о једном вишеструко занимљивом имовинском спору, који је, на основу простагме Теодора I Анђела од „месеца априла, индикта 8 (= 1220)", требало да решава епископ Скопља, али је одустао и замршени предмет уступио Хоматијановом суду. Кратак садржај ове одлуке и делове текста доноси *Ников*, Материяли 6 и 11—15.

А. Соловјев, Срби и византијско право у Скопљу почетком XIII века, Гласник Скопског научног друштва 15—16 (1936) 30—43, погрешно тумачи да се у тексту ове одлуке податак о „бугарској власти" односи на Немањино освајање Скопља 1189—1190, а то се и у најновије време заступа у *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија* I, Скопје 1975, 120.

чије је седиште било у тврђави Просек у вардарском кланцу код данашње Демир Капије, надалеко чувеној по неприступачности.[21]

Погледајмо сада шта се о „власти Другувита" износи у другој одлуци црквеног суда Охридске архиепископије.[22] У питању је опет имовинска распра која је, налазимо, одржана пред охридским судом у времену док је Хоматијан, за архиепископа Јована Каматира, био хартофилакс, тј. пре 1217. године.[23] Монах манастира Богородице у Тетову (ἐν Κτεατόβῃ) Герасим, заступајући свога таста Дражу, спори се са попом Добром (Δόβρος) из села Ванисте[24] (Βανίστῃ), у Горњем Пологу (τοῦ Ἄνω Πολόγου).

Добров таст покојни парох Мосхо, службујући у истом селу, многима је живот загорчао па тако и тасту Герасимовом Дражи (τὸν Δράζην), преотевши му неки комад земље и на њему виноград засадивши. После извесног времена Дража (ὁ Δράζης) подигне тужбу и би пресуђено да му Мосхо уступи „један други комад земљишта у замену" (ἀνθέτερον τόπιον), једнаке површине. Међутим, већ „*после око три године Мосхо искористи тренутак који његовом карактеру и одговара, тренутак када власт Другувита притисну и област*[25] *Полога*",

---

[21] Види опис Никите Хонијата који говори о Добромиру Хрсу (*K. Sathas*, Bibliotheca Graeca medii aevi I, Venetiis 1872, 94—96; Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971, 236—238), или податке које о Просеку даје Савин биограф Теодосије (изд. Ђ. Даничић, Београд 1860, 107). Цар Јован Кантакузин такође истиче да Просек има изванредан природни положај (Cant. II, ed. Bonn. 256). О овом локалитету детаљније расправља *Б. Алексова*, Просек — Демир Капија. Словенска некропола у Македонији, Скопље — Београд 1966.

[22] Chomatiani № 94, ed. *Pitra*, col. 409—412.

[23] Како већ припоменусмо (в. горе, нап. 11), у овој најпознатијој и најобимнијој Хоматијановој збирци од преко 150 краћих састава из области канонског права, поред мањег броја његових стручних *одговора* (ἀποκρίσεις) које је заинтересованим великодостојницима давао било као хартофилакс било архиепископ, највећим делом садрже се *одлуке* црквеног суда (σημειώσεις), које су биле доношене како у времену док је суду, састављеном од епископа, председавао архиепископ Јован Каматир а Хоматијан као хартофилакс присуствовао (тј. у времену од око 1200. до око 1217), тако и у времену када је председавао Хоматијан као архиепископ (око 1217. до око 1236).

Најизразитије карактеристичне особине којима се обележавају судске *одлуке* донете пре Хоматијанова ступања на архиепископску столицу биле би, колико смо могли да установимо, ове: прво, председавајући архиепископ овде се титулише најчешће као ὁ ἡμῶν δεσπότης или ἡ δεσποτικὴ μεγαλειότης (на пр. № 19, col. 77; № 33, col. 146; № 135; 139; 141; 142; 143; 152), и друго, образложења ових одлука исказују се некако уопштено, сажето и без цитирања одговарајућих чланова и ставки из Василика. Напротив, *одлуке* које доноси Хоматијан као архиепископ распознају се, пре свега, по томе што у њима председавајући, по правилу, себеословљава изразом ἡ μετριότης ἡμῶν (на пр. № 9; 11; 12; 20; 21; 27; 28; 29 итд.), и друго, што су овде образложења далеко опширнија, јер се скоро увек поткрепљују одговарајућим цитатима из Василика.

Судска одлука о којој је овде реч доноси се, како читамо у тексту, „пред владико-архиепископским божанственим судом" (παρὰ τῷ δεσποτικῷ ἀρχιεπισκοπικῷ θείῳ δικαστηρίῳ), а у изразито кратком образложењу нема никаквих цитата. Са тога разлога сматрамо да је ова распра одржана у времену док је Хоматијан био хартофилакс.

[24] Село Βανίστῃ (= Бањица) налазило се близу Гостивара, како закључује *Р. Грујић*, Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак, Гласник Скопског научног друштва 12 (1933) 35, са картом у прилогу. Пада у очи да Грујић, препричавајући садржину ове одлуке Охридског суда, изоставља податак о власти Другувита.

[25] ὅτε δηλονότι καὶ τῆς τοῦ Πολόγου χώρας ἡ Δρουγουβιτικὴ κατεχόρευσεν ἐξουσία (col. 410)

те онај комад земљишта „поново у своје власништво поврати". Тај посед, после његове смрти, пређе на његовог зета и наследника Добру. Међутим сада, *„када се ту поново успостави пређашње стање"* (νῦν οὖν τῶν πραγμάτων εἰς τὸ καθεστὸς ἐπανελθόντων — col. 410), монах Герасим, у име свога таста Драже, поново покреће парницу. Поп Добро признаје да је монах Герасим у праву „од почетка до краја". Суд доноси одлуку да поп Добро поменуто земљиште „уступи странки монаха Герасима", без обзира што је он на том земљишту већ започео да сади виноград.

Из овог кратког и овде верно препричаног Хоматијановог „записника" са једне имовинске парнице у Охриду разабиремо, прво, да је неименовани носилац „власти Другувита" из неког удаљенијег или ближег суседства проширио своју власт и на област Полога, затим, да је та окупација Полога потрајала неко краће време и после тога да се ту повратило „пређашње стање" и, најзад, да се сва та збивања, укључујући и одржавање парнице између монаха Герасима и попа Добре ускоро по успостављању старог поретка у Пологу, дешавају пре него је Хоматијан ступио на архиепископску столицу, тј. пре 1217.

Ако је „власт Другувита" у Пологу исто што и „тиранија Другувита" на доњем Вардару, а то се идентификовање управо намеће, онда бисмо одатле могли закључити да је неименовани обласни господар, запоседајући или у посед добијајући територију Другувита и ову неком приликом проширујући и припајањем града Верије, под својом влашћу држао, можда од самог почетка, и неки Пологу суседни крај па је одатле у одређеном тренутку упао у нечији Полог. Према томе, о неименованом носиоцу „власти Другувита" сада више знамо, па тиме и питање његовог идентификовања постаје разрешљивије.

Мишљења П. Никова и Д. Ангелова, према којима би се ова Хоматијанова вест о „власти Другувита" у Пологу односила на Бугаре, свакако су неприхватљива, и то са раније изложених разлога.[26] Ову исту Хоматијанову вест И. Дујчев је сасвим друкчије протумачио. Полазећи од претпоставке да племе Другувита почетком XIII века вероватно више није ни постојало и да се, када би и постојало, никада не би могло проширити све до Полога, Дујчев долази на оригиналну помисао да је у овој Хоматијановој вести заправо реч о епископу Другувитије као суфрагану солунске митрополије који би, користећи тренутак када су доласком латинске власти у Солун углед и моћ солунског митрополита веома ослабили, своју јурисдикцију проширио све до Полога.[27] Ми налазимо да ово решење, иако довитљивошћу обележено, није прихватљиво из простог разлога што Хоматијанови изрази ἡ Δρουγουβιτικὴ ἐξουσία и ἡ τῶν Δρουγουβιτῶν τυραννίς, како се разабире из контекста и једне и друге судске одлуке у којима се ти изрази наводе, означавају само и једино политичку силу или власт. Исправност овог тумачења

---

[26] *Ников*, Материяли 8, 16 сл.; *Ангелов*, Принос 10.

[27] *Dujčev*, Dragvista-Dragovitia 219 sq. *Драгојловић*, Еретичката црква 166, не говори ни јасно ни тачно када, указујући на ову Хоматијанову вест, најпре пише да Хоматијан спомиње „силата на Другувитите на среден Вардар", и одмах после тога објашњава да Хоматијан наведеним податком потврђује да је име Другувита „било живо и во негово време, во првите години на XIII век, а не само во титулите на солунските суфрагани".

доказује се и аналогном, код Хоматијана често и у варијантама заступљеном, синтагмом ἡ Βουλγαρικὴ ἐξουσία, која увек и без изузетка означава цивилну политичку власт.

Ако не без разлога оценисмо да се Хоматијанове вести о „тиранији Другувита" у граду Верији и „власти Другувита" у Пологу не односе ни на Друго бугарско царство ни на проширивање јурисдикције епископа Другувитије и, с друге стране, ако анализирањем Хоматијанових текстова дођосмо до закључка да би у наведеним изразима требало да се крије неки обласни господар Другувитије који, поред освојене Верије, у рукама држи и неки Пологу суседни крај, онда ми из свега тога закључујемо да се напред предложено решење, према којему би носилац „власти Другувита" био познати феудални господар Стрез, још више намеће као једино могућно.

Да ли ово наше изједначавање неименованог носиоца „власти Другувита" са познатим Стрезом,[28] у односу на до сада предложена тумачења, представља само једно ново нагађање или, напротив, једну солидније засновану претпоставку? Да бисмо на ово сасвим умесно питање одређеније одговорили, односно утврдили у којој је мери одрживо и засновано решење које предложисмо, неопходно је да вести Хоматијанове о „власти Другувита" поближе и појединачио упоредимо са временски одговарајућим очуваним вестима о Стрезу као феудалном господару. Јер, очигледно, једино тим путем можемо установити да ли се ове две групе вести доиста односе на исту историјску личност.

Погледајмо најпре шта се о Стрезу посредно или непосредно саопштава у тексту једног Хоматијановог парничког „записника", који до сада, ако се не варамо, није био пажљивије разматран.[29] Реч је о бракоразводној парници која се пред Охридским црквеним судом води, како процењујемо, негде између 1215. и 1217. године.[30]

Лав Мосхопул, пансеваст севаст, долази у Охрид и тражи да се разведе од ћерке покојног пансеваста севаста Стефана Гавре, изјављујући да је својевремено у тај брак ступио „*йойусйивши йред недаћама*

---

[28] Сачуване вести о Стрезу као обласном господару целовито приказују, притом неке ближе испитујући: *Н. Радојчић*, О неким господарима града Просека на Вардару, Летопис Матице српске 260 (Нови Сад 1909) 32—40; *П. Мутафчиев*, Владетелите на Просек, Избрани произведения I, София 1973, 172—285: *Е. Савчева*, Севастократор Стрез, Годишник на Соф. Унив. „Климент Охридски", Истор. фак. 68 (1974) 67—97.

[29] Chomatiani No 134, ed. *Pitra*, col. 537—540. На овај документ први је указао *Ников*, Материяли 8 и 18. *В. Златарски*, История на българската държава през средните векове III, София 1940, 289 n. 3, напомиње да српски извори негативно говоре о Стрезу, што је последица њихове тенденциозности, али подсећа да сличну карактеристику Стрезове власти овде даје и Димитрије Хоматијан. *D. Nicol*, The Despotate of Epiros, Oxford 1957, 44 n. 21, узгредно напомиње да се у једном документу Димитрија Хоматијана спомиње Стрезова тиранија. У најновијој расправи о Стрезу *Е. Савчева*, Севастократор Стрез, 68 н. 10 и 94 сл., препричава овај Хоматијанов текст, упозоравајући да се у њему исправно транскрибује Стрезово име као Στρέαζος.

[30] Није тешко уочити да је принудно венчани Лав Мосхопул био мотивисан да бракоразводну парницу покрене чим се указала прилика, тј. убрзо после Стрезове смрти (око 1214). С друге стране, из текста дознајемо да одлуку о разводу, образложену кратко и уопштено, доноси ἡ δεσποτικὴ θεία μεγαλειότης (col. 540), тј. архиепископ Јован Каматир, Хоматијанов претходник. Из овога свега следи да је одлука суда донета негде после 1214, када је умро Стрез, и пре 1217, када је на охридску столицу ступио Хоматијан.

тренутка и присиљавањем покојног Стреза, који је тада тамошњим крајевима[31] *владао*", и друго, да је девојка у тренутку венчања била још малолетна. „Странку поменуте девојке и њене мајке" овде заступају „велепреугледни" Василије Вуруг (Βουροῦγος), Манојло Десков (ὁ τοῦ Δέσκου), Григорије Гавра (Γαβρᾶς) и извесни Верота (Βερωτᾶς). У почетку, после првих речи Мосхопулових, заступници изјављују да венчању „није претходила принуда нити је девојка тада била малолетна". Међутим, када је Мосхопул своју првобитну изјаву „снажно" (εὐτόνως) образложио и веродостојним сведоцима потврдио, онда заступници „поменуте" девојке нису то могли побити па су „касније" (ὕστερον) и сами признали да је уствари било принуде и да је девојка била малолетна. На крају, суд усваја захтев о разводу.

Од тројице „велепреугледних" (μεγαλεπιφανέστατοι), који у овој бракоразводној парници „заступају" (δικαίῳ) неименовану Мосхопулову супругу, имена двојице појављују се и у неким другим одлукама Охридског суда. Тако из текста једне одлуке, донете под председништвом Хоматијановим неколико година касније, дознајемо да наш Вуруг Василије има брата који обитава на подручју τοῦ θέματος Στανοῦ,[32] а град Στανός, као седиште истоимене теме или, можда, области, треба да се налазио негде између Прилепа и Битоља.[33] Није искључено да је, у време Стреза и касније, и „велепреугледни" Вуруг Василије живео и службовао у близини свога брата, можда управо у граду Στανός.

Накнадно обавештење о другом заступнику Мосхопулове супруге, о „велепреугледном" Григорију Гаври, далеко је одређеније. Наиме, у једној одлуци Охридског суда, која треба да је донета пре 1217, читамо да је Григорије Гавра ὁ προιστάμενος τοῦ χωρίου Βόδαν, а то би требало да буде село Водно код Скопља.[34] Ако не губимо из вида очигледну чињеницу да су сви „велепреугледни" учесници на охридској бракоразводној парници Лава Мосхопула, укључујући и њега самог, претходно били у служби Стрезовој, онда је сасвим оправдано ако наведени податак о Григорију Гаври као архонту у околини Скопља пре 1217. тумачимо као посредно и, колико знамо, до сада незапажено све-

---

31 ὅτι τὲ καὶ καρικῇ (lege καιρικῇ?) τινὶ δυσκολίᾳ καὶ βίᾳ τοῦ τηνικαῦτα κρατοῦντος τῶν ἐνταῦθα χωρῶν τοῦ ἀποιχομένου Στρεάζου καθυπείξας... (col. 539) Ако је издавачево читање καρικῇ τινὶ δυσκολίᾳ исправно, онда би превод овог извештачено сликовитог израза гласио: „Попустивши пред управо каријским (тј. големим) невољама ...".

32 Константин Гуделис ἀπὸ τοῦ θέματος Στανοῦ био је ожењен Ирином, ћерком покојног Станиота Вуруге. Живећи у кући свога таста и наследивши његову имовину, Константин ће касније, оставши удовац, половину тог имања уступити као мираз ћерки Деси, јединим детету које је имао са Ирином, док ће другу половину тога поседа, поново се оженивши, задржати за себе. Али убрзо после те женидбе Вуруг Василије, ујак Константинове ћерке Десе, преко црквеног суда тражи да Константин сада својој кћери уступи и другу половину наслеђеног поседа, и то управо стога што је ступио у брак са другом женом (Chomatiani № 51, ed. *Pitra*, col. 229 sq.).

33 *Љ. Максимовић*, Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Београд 1972, 37, 197.

34 Chomatiani № 23, ed. *Pitra*, col. 99—100. И овде је у питању бракоразводна парница, која се води ἐνώπιον τῆς δεσποτικῆς θείας μεγαλειότητος (col. 99), па стога закључујемо да је одржана пре него је Хоматијан постао архиепископ (в. горе, нап. 20), тј. пре 1217.

дочанство да се Скопље са околином налазило у власти Стрезовој.[35] Из свега реченог следи да обавештења о Стрезу као господару Скопља и околине, која се посредно или непосредно саопштавају у одлуци Охридског суда о бракоразводној парници Лава Мосхопула одржаној негде пре 1217, нису нимало у нескладу са овде заступаном тезом да се Хоматијанове вести о продирању „власти Другувита" у Полог негде пре 1217. односе управо на Стреза.

Сви преостали очувани извори о Стрезу, с општим погледом на њихову садржину, могли би се сврстати у две засебне групе. У прву би ушли извори српски који скоро искључиво говоре о томе како је Стрез почео и како је завршио као обласни господар, док би другу сачињавали они, махом латински, који обавештавају о Стрезовим у међувремену предузиманим ратничким акцијама. У круг наредних разматрања, с обзиром на питања која нас овде заокупљају, улазе скоро искључиво извори прве групе.

Чињенично језгро онога што нам у својим хагиографским написима, међусобно се више понављајући него допуњујући, саопштавају Стефан Првовенчани, Доментијан и Теодосије, лако се распознаје у плетиву хагиографске реторике па стога у досадашњим ишчитавањима ових извештаја, колико знамо, нема битнијих разилажења.[36]

Када у победничком походу на Латинску краљевину цар Калојан пред Солуном „напрасно сврши" у јесен 1207, на бугарски престо долази, као узурпатор, Калојанов сестрић Борил. Међу блиским сродницима убијеног цара, који умакоше мачу узурпаторовом, налази се и Борилов рођени брат Стрез. Он прибежиште нађе код великог жупана Стефана Немањића. У више наврата Борил захтева изручење изузетно храброг и стога посебно опасног Стреза, али Стефан увек одбија да то учини. Штавише, он са Стрезом, уз обостране заклетве, склапа побратимство, издашно га „обдарује коњима, људима и свим потребама" (Теодосије, стр. 162), подиже му тврђаву Просек и, како сам Стефан хиперболишући каже, „преоте неке земље и предаде му пола царства бугарског" (стр. 64), док Теодосије одређеније извештава да је великом жупану пошло за руком да за Стреза, „као сродника царева и свога брата", придобије „*неке*" од бугарских заповедника, који су држали претходно освојене (тј. од Калојана) градове око Солуна и Охрид, и

[35] Колико нам је познато, први је *Јиречек*, Историја Срба I² 167 н. 30, изнео мишљење да се Скопље са околином налазило у власти Стрезовој, будући да тај град, према Chomatiani № 59, већ априла 1217. држи у рукама епирски владар Теодор I Анђео (1215—1230), чију простагму са тим датумом цитира Хоматијан. Јиречеково мишљење о Скопљу као саставном делу Стрезове кнежевине доцније ће бити усвојено од већине научника (на пр. *Златарски*, История III 318, а у новије време у *Споменици за средновековнаша и йоноваша исшорија на Македонија* I, Скопје 1975, 60), иако је у међувремену запажено да је тачан датум поменуте простагме Теодора Анђела уствари април 1220 (в. горе, нап. 20).

[36] Живот Симеона Немање од Стефана Првовенчаног, превео *М. Башић*, Старе српске биографије, Београд 1924, 63—65. — Живот св. Саве од Доментијана, превео *Л. Мирковић*, Животи Св. Саве и Св. Симеона, Београд 1938, 103—107. — Живот Св. Саве од Теодосија, превео *М. Башић*, Старе српске биографије, 159—170.

„они се њему (тј. Стрезу) са својим градовима придружише“ (Теодосије, стр. 163).[37]

Извештаји српских извора о пребегавању Стреза у Србију Стефана Немањића, као што видимо, ни у једној појединости не долазе у опреку са оним што Хоматијан непосредно или посредно саопштава о „тиранији Другувита“ у граду Верији. Напротив, извесне појединости, које су нам при анализирању Хоматијанова текста о имовинском спору Манојла из Верије биле недовољно јасне или сасвим неразумљиве, сада се без тешкоћа разјашњавају. Сада нам, тако, постаје јасно како је и којим стицајем прилика дошло до тога да Хоматијанов „тиранин Другувита“ држи власт у граду Верији, у којему на челу цркве стоји, како намрштени архиепископ вели, „неки Бугарин“. Наиме, сада из српских извора дознајемо да се град Верија, пре него је неком иницијативом Стефана Немањића пришао Стрезу односно „тиранину Другувита“, налазио у власти бугарских освајача цара Калојана. Исто тако, сада много јасније увиђамо да архиепископ Хоматијан, када Стрезову власт назива „тиранијом Другувита“ а не, како би се могло очекивати, „тиранијом Бугара“, у ствари ставља до знања да је у питању власт једног независног феудалног господара, као што нам не мање постаје схватљиво и то што обичан ромејски грађанин Верије Манојло у својој жалби, како је преноси Хоматијан, уопште не уочава или потпуно безначајном сматра разлику између Стреза и других Бугара, па стога његову окупацију Верије назива једноставно „временом Бугара“.

---

[37] Оцењујући ову Теодосијеву вест као потпуно поуздану, *Златарски*, История III 282, претпоставља да је Стрез, уз помоћ Стефана Немањића, освојио или придобио не само неке градове према Солуну, него и градове у правцу запада закључно са Охридом. Овакво тумачење Теодосијевог податка касније многи усвајају, примера ради *G. Prinzing*, Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204—1219 . . . . , München 1972, 101; *Савчева*, Севастократор Стрез 76, која Стрезов продор према Солуну датира у 1208 (в. доле, нап. 39); Историја народа Југославије I, Београд 1953, 344; Историја македонског народа I, Београд 1970, 171; *T. Tomoski*, Enciklopedija Jugoslavije VIII, s. v. Strez.

Ваља приметити да се у Теодосијевом тексту изричито каже да су Стрезу, на заузимање Стефана Немањића, пришли „*неки*“ а не сви бугарски архонти претходно освојених градова у Македонији. Према томе, мишљења горенаведених аутора да је Стрез, у правцу запада, освојио све градове до Охрида закључно, представљају само нагађања. Из Хоматијановог текста о бракоразводној парници Лава Мосхопула, који смо претходно разматрали, дало би се закључити да Охрид уопште није био у Стрезовој власти. Наиме, ако Хоматијан, у записнику са те парнице која се води у Охриду непосредно после Стрезове смрти, пише да је до недавно „*тамошњим крајевима*“ (τῶν ἐνταῦθα χωρῶν) владао Стрез (в. горе, нап. 31), а из општег контекста разабиремо да је реч о крајевима јужно од Скопља, онда налазимо да се наведеним архиепископовим речима на посредан начин саопштава да Охрид уопште није био у Стрезовим рукама. Према циркуларном писму латинског цара Хенрика I, у пролеће 1211. Стрез (Stracius), ојачан са 52 чете (acies) које му је послао цар Борил, Солунској краљевини „наноси огромне губитке“ (et iam plurima nobis damna intulerat), али већ у лето исте године чете солунских Латина и епирског владара Михајла I Стрезовој сили наносе страховит пораз in plano Pelagonie (Der Brief Kaiser Heinrichs, ed. *Prinzing*, Byzantion 43, 1973, 414). Ако израз in plano Pelagonie значи „у Битољском пољу“, како неки тумаче (cf. Byzantion 43, 1973, 426), онда бисмо одатле могли закључити да се град Пелагонија (Битољ) тада налазио у рукама Стрезовим. Другим речима, Стрезова кнежевина према западу простирала би се најдаље до града Пелагоније (Битоља) закључно.

Ове узајамно подударне извештаје српских извора и Хоматијана о Стрезу као новом обласном господару у доњем Повардарју, додајмо на крају, у извесној мери потврђују и новим појединостима надопуњују и обавештења, која о Стрезу доноси циркуларно писмо латинског цара Хенрика I од 13. јануара 1212. године. Констатујући, на почетку писма, да су му претходних година највећи непосредни непријатељи били никејски цар Теодор I Ласкарис и бугарски цар Борил, а у области Солуна епирски владар Михајло I Анђео и „Стрез, Калојанов сестрић“ (Stracius, nepos Johannicii), Хенрик извештава да су ова последња двојица „опасно угрожавали“ територију Солунске краљевине и да је стога он, на позив тамошњих барона, из Цариграда ужурбано, за 12 дана, стигао у помоћ, да је против њих, Михајла I и Стреза, морао „дуго времена водити борбу“ (longo luctamine habito), пошто су у међувремену обојица више пута погазили заклетве, Михајло четири а Стрез три пута, али „на крају — казује Хенрик — уз помоћ Бога ми их доведосмо дотле да неће уопште или једва бити у стању да угрожавају нас или било кога другога, ... Јер ми им преотесмо већи део најбољег земљишта које су били запоселили, и да неки важнији послови нас не одведоше у Константинов град, њихова ни једна једина кућица не би остала у нашему царству“.[38] Из ових речи, које би требало да се односе на ратовања око Солуна између 1209. и 1210, могло би се закључити да је Стрез као обласни господар првих година највише био заокупљен борбама против Латина у Солуну, да те борбе, ако је судити по неједнаком броју његових и Михајлових заклетви, није водио у савезу са епирским владаром, и најзад, да је јужна граница његове области била стално угрожена.[39]

А сада да погледамо шта исти српски извори јављају о последњим годинама̂ Стрезове владавине. Стефан Првовенчани језгровито исказује да се Стрез *„одмешну и буну подиже на ме“* (стр. 64), то исто преноси и Доментијан, док је Теодосије и овде конкретнији, саопштавајући да се Стрез одметну од Стефана, приђе Борилу, „измири са Грцима“ (тј. епирским владаром Михајлом I Анђелом), *„сабра од обојих многобројно мношшво свакојаких народа, ... йа крену на ошачасшво његово* (тј. Стефаново) *с намером да му найакосши и да га сасвим ойусшоши“* (стр. 164). И *„бивши у шкрийцу од свих сшрана“* (стр. 165), Стефан *„шиљаше много йуша своје благороднике овоме нечовеку“* Стрезу, наставља Теодосије, али све то беше узалуд (стр. 164). Сакупљајући у међувремену војску и *„йрийремајући се да изађе йрошиву нейријашеља“* (стр. 165), Стефан умоли најзад „архимандрита Саву“ да пође до „оног Голијата“ и приволи га на мир. Сава одлази и „речима многим“ одвраћа Стреза,

---

[38] Писмо (Litterae) цара Хенрика I, ed. *G. Prinzing*, Byzantion 43 (1973) 412: ... tandem auxilio Dei illos ad hoc adduximus, quod nichil aut parum nos vel quemquam alium poterunt aggravare, ... Nos enim de optima terra, quam tenebant, maiorem partem eis abstulimus, et nisi maiora negocia nos Constantinopolim revocarent, non eis sola domuncula in nostro imperio remansisset“.

[39] *Мушафчиев*, Владетелите на Просек 256, сматра да су Михајло I и Стрез ове борбе са Латинима око Солуна водили као савезници крајем 1209. и током 1210. *Злашарски*, История III, 285 n. 2, 290 сл., сумња у савезништво између Михајла I и Стреза у овим борбама које се, по његовом мишљењу, воде 1210. Ово мишљење заступа и Prinzing у коментару уз своје издање циркуларног писма цара Хенрика I, Byzantion 43 (1973) 423 sq. *Nicol*, Despotate 33, сматра да Михајло I и Стрез као савезници ратују са Латинима у околини Солуна у јесен 1210.

подсећајући га на сва добра која му је Стефан раније учинио. Стрез остаје неумољив „као камен". И „кад беше већ вече", Сава се необављена посла врати „у свој шатор" (стр. 167). Међутим, те исте ноћи Стрез је у своме шатору био убијен.[40] Неки бољари Стрезови прилазе Стефану, а остали са својим четама убрзано се враћају кућама (стр. 168).

Иако се у овим извештајима, као што видимо, одређено не каже на којем месту логорују Стрез, Стефан и њихове за борбу припремљене војске, није ипак, мислимо, тешко запазити да неке овде саопштене појединости — на пр. исказ Првовенчаног да Стрез „буну подиже *на ме*"; Теодосијеве речи да Стрез „*крену на отачаство*" Стефаново у намери „да га *сасвим* опустоши"; податак да Стефан, скупљајући војску и припремајући се за битку, „шиљаше *много пута* своје благороднике" Стрезу — на посредан начин сведоче да је Стрез већ провалио на неку територију Стефанову и да одатле припрема одлучујући здружени напад, па се управо стога Стефан нађе „*у шкрипцу од свих страна*".

Упоредимо ли сада ове извештаје српских хагиографа о упаду Стрезовом у земљу Стефана Немањића са Хоматијановим успутним припоменама о доласку „власти Другувита" у Полог, установићемо да се и овде неке околности и значајније појединости упадљиво подударају. Пре свега, Хоматијанове речи да „власт Другувита притисну и област Полога" односе се на догађај који се, како видесмо, одиграва негде пре 1217, а упад Стрезов у неки крај Србије, о којему пишу српски извори, дешава се не много пре његове смрти око 1214. године.[41] Затим, Стрез упада у неки од српских хагиографа неименовани крај Србије, а у Хоматијановом тексту неименовани носилац „власти Другувита" упада у Полог, који се у ово доба као и раније, поуздано знамо, налазио у границама српске државе. Према томе, није без основа ако закључимо

[40] Према Стефану Првовенчаном, као што „отачаствољубац Димитрије... прободе цара (тј. Калојана), рођака овога (тј. Стрезова), тако и овај мој свети господин (тј. Симеон Немања), помажући и чувајући отачаство своје, прободе овога злотвора (тј. Стреза)" (стр. 65). Исто о Стрезовој смрти, очигледно према Првовенчаном, преноси и Доментијан (стр. 107), док Теодосије каже да је Стреза, подстакнут молитвама Св. Саве, убио анђео (стр. 168). Тумачећи ове хагиографски исказане извештаје, Мутафчиев је, колико знамо, први (1913) запазио Теодосијев податак да после Стрезова убиства неки његови бољари прилазе Стефану и одатле закључио да су највероватније ови бољари били организатори убиства. Ово тумачење Мутафчиева касније као „врло вероватно" прихвата *Златарски*, История III 318, а у најновије време и *T. Tomoski*, Enciklopedija Jugoslavije VIII, s.v. Strez. Није без интереса припоменути да, независно од Мутафчиева, до истог закључка о извршиоцима Стрезова убиства долази 1924. и напред цитирани преводилац М. Башић када, уз извештај Првовенчаног, објашњава да „српска странка једне ноћи убије Стреза (1215)" (Старе српске биографије, 63 н. 1) а у коментару уз Теодосија пише да 1214. „Стрез би убијен од својих људи" (Старе српске биографије 160 н. 1). Ово тумачење, ако смо добро видели, све до данас се у науци подржава као највероватније.

[41] *Јиречек*, Историја Срба I[2] 167, Стрезову смрт датира око 1215, а *Мутафчиев*, Владетелите на Просек 265, закључује да је Стрез убијен крајем 1214, што прихвата и *Савчева*, Севастократор Стрез 86. Иако расположиви извори, ако добро видимо, не омогућују прецизно датирање Стрезове смрти, без оклевања можемо рећи да је датирање овога догађаја у 1211, које предлаже *Prinzing*, Bedeutung Bulgariens u. Serbiens 106, сасвим неодрживо, јер би се у том случају морало закључити да су вести српских извора о Стрезовом нападу на Србију измишљене, а за такву оцену стварних разлога уопште нема.

да и овде Хоматијан и српски хагиографи, иако сваки на свој начин,[42] говоре заправо о истој ствари: о Стрезовом освајању српског Полога, једној акцији која је, како се већ поодавно и не без основа тумачи,[43] била замишљена као део коалиционог подухвата против Србије па је стога започета приближно у исто време када су бугарски цар Борил и латински цар Хенрик здружено провалили до Ниша, те је не много касније, користећи тренутак, и епирски владар Михајло I Србима преотео Скадар.[44]

Рашчлањавајући и упоредно испитујући Хоматијанове текстове у којима се непосредно или посредно обавештава о „власти Другувита", да закључимо, дошли смо до ових важнијих резултата:

Територија обласног господара Стреза простирала се од града Верије на југу до Скопља са околином на северу, а у правцу запада допирала је до града Пелагоније (дан. Битољ), док град Охрид, супротно извештају хагиографа Теодосија, није уопште био у Стрезовим рукама.

Област државе Стефана Немањића, у коју Стрез око 1214. вероломно упада а коју српски извори уопште не именују, јесте Полог на горњем Вардару.

Стрезов упад у Полог и здружени продор бугарског цара Борила и латинског цара Хенрика I према Нишу делови су коалиционог подухвата, док би освајање српског Скадра од стране епирског владара Михајла I, изведено убрзо по Стрезовом упаду, представљало, мислимо, једну акцију извршену независно и самоиницијативно а не у антисрпској коалицији са горепоменутим владарима, како се до сада тумачило.

---

[42] Наиме, чињеница да се у српским изворима изоставља назив краја у којему се две за борбу спремне војске улогоришe, нама данас тешко схватљива, сасвим је у духу принципа који се примењују у хагиографским обрадама овоземаљских тема. С друге стране, Хоматијанова прећуткивања имена човека који је на челу „власти Другувита", као и имена онога који господари Пологом, представљају, као што његови текстови *одлука* Охридског суда не ретко показују, само један од начина којима учени архиепископ изражава своја дубока нерасположења према околном свету „варвара", свету који му је, упоредо са сталним погоршавањем друштвено-политичке стварности као и порастом личне свести о сопственој вредности и значају (cf. Chomatiani № 65, col. 285, где се цитирају речи неког Хамила да се Хоматијанов архиепископијски суд „свуда прочуо"), неизбежно постајао све неподношљивији.

[43] *Златарски*, История III 310 сл.; *Савчева*, Севастократор Стрез 83 сл.

[44] Извршивши подробнију анализу извештаја Стефана Првовенчаног (Живот Симеона Немање: „чудесни" пораз здружених одреда цара Борила и цара Хенрика I код Ниша [гл. 16], „чудесна" смрт нападача Стреза [гл. 17] и „чудесна" смрт нападача Михајла I у Скадру [гл. 18]), као и одговарајућих вести Теодосија (горе препричаних), Златарски је у наведеном делу дошао до закључка да четири нападача, о којима је овде реч, наступају у савезу, у четворној коалицији против Србије. Мислимо да овај закључак Златарског, иако касније од многих прихваћен, није у потпуности одржив. Ево због чега. Није тешко уочити да Теодосије, настојећи да догађаје у вези са Стрезом прикаже као једно велико „чудо" Св. Саве, запада у праву пометњу. Наиме, он једном каже да се Стефан нађе „у шкрипцу од свих страна", а то би требало да значи да је са више страна био угрожен, док одмах после тога излаже да је Стрез, пришавши Борилу и измиривши се са Михајлом I, од њих обојице „*сабрао мноштво свакојаких народа*" о тако „*кренуо*" на државу Стефанову, а то, другим речима, значи да је заправо само Стрез, издашно потпомогнут од савезника, повео борбу против Стефана. Из овог неспретног и збрканог повезивања више догађаја у једно велико „чудо" са Стрезом може се, мислимо, као поуздано закључити само толико да Стрез није заратио на Стефана сам него у савезу са Борилом. Стефан Првовенчани, напротив, исте догађаје приказује и излаже као три посебна и одвојена „чуда" Св. Симеона, нигде

Нашим закључцима о величини територије којом је владао Стрез као носилац „власти Другувита", мислимо, на убедљив се начин разјашњава зашто латински цар Хенрик I међу своја четири главна непријатеља убраја и Стреза.

У Хоматијановој збирци *одлука црквеноī суда* у Охриду разликујемо, према специфичним особинама којима се обележавају, две временски одвојене групе: оне које између 1200. и 1217, када је Хоматијан био хартофилакс, доноси архиепископ Јован Каматир, и оне које између 1217. и 1236. доноси, као председавајући синоду епископа, архиепископ Хоматијан.

Да ли се израз „власт Другувита", како Хоматијан назива Стрезову независну кнежевину, може сматрати доказом да се словенско племе Другувита одржава још у првој половини XIII в., тешко је рећи.

Анализирајући горе поменути Хоматијанов текст о бракоразводној парници Лава Мосхопула, одржаној у Охриду између 1215. и 1217, долазимо до закључка да су бар неки византијски архонти, који 1205. доспевају под власт цара Калојана а око 1207. под власт Стрезову, на неки начин били у служби Стрезовој.

Franjo Barišić—Božidar Ferjančić

INFORMATIONS DE DEMETRIUS CHOMATIANOS SUR LE «POUVOIR DES DROUGOUBITAI»

Une des plusieurs tribus slaves qui s'étaient installées, vers la fin du VIe siècle aux environs proches et éloignés de Salonique, porte le nom de Drogoubitai-Drougoubitai. Ils habitaient le territoire à l'ouest et au nord-ouest de Salonique. Ils se sont maintenus sur la scène historique considérablement plus longtemps que les autres tribus, grâce, en premier lieu, à ce qu'il paraît, à leur grand nombre, ainsi qu'à la situation géographique de leur habitat. Leur présence au début du Xe siècle est certainement confirmée (Ioannes Kameniates) et la dernière *notitia* conservée sur l'évêque de la Drougoubitia, avec siège inconnu, date de la seconde moitié de ce même siècle. En outre, dans plusieurs sources latines à partir de la fin du XIIe jusqu'aux années soixante-dix du XIIIe siècle, on parle de *l'ecclesia Drogovetiae* bogomile, qu'on nommait de différentes façons. Cependant, il n'est pas encore tout à fait certain si ces dénominations provenaient des Dragoubitai de Rhodope (au sud de Philippopolis, Plovdiv actuelle) ou bien des Drougoubitai des environs de Salonique (n. 1—10). Avec le nom des Drougoubitai des environs de Salonique sont inconestablement liées aussi les données isolées de Démétrius Chomatianos sur la «*tyrannie des Drougoubitai*» dans la ville

---

не помињући нити наговештавајући да су ту у питању учесници неке коалиције. Упоређивањем овако сачињених извештаја Првовенчаног и Теодосија долазимо до закључка да су, војујући као савезници, Борил и Хенрик I допрли до Ниша а Стрез провалио у Полог, док је Михајло I акцију освајања Скадра извео, како извештава Првовенчани, „*улучив време када сам се био далеко удаљио од ше сшране*" (стр. 66), тј. у време када је Стефан био заокупљен организацијом одбране од Стреза. По свему дакле изгледа да Михајло I, освајајући Скадар 1214, то чини самоиницијативно а не као члан коалиције.

de Berroia et sur le *«pouvoir des Drougoubitai»* dans la région de Polog, dans le bassin du cours supérieur du Vardar, dont nous traitons ici. Ce travail est en réalité un essai de donner la réponse à la question depuis longtemps posée et jusqu'à présent non résolue. A qui se rapportent les expressions citées de Chomatianos, qui était en effet le protagoniste du «pouvoir des Drougoubitai»?

L'information sur la «tyrannie des Drougoubites» est donnée dans la décision du tribunal de l'Archevêché d'Ochrida par laquelle sont résolus certains litiges relatifs aux biens de Manuel, citoyen de la ville de Berroia, tandis que le renseignement sur l'extension passagère du «pouvoir des Drougoubites» sur la région de Polog nous trouvons dans la décision judiciaire sur le procès entre le moine Gérasimos et le curé de campagne Dobros (n.14 et 22).

Ayant exposé brièvement les espèces et groupes des écrits de droit ecclésiastique, représentés dans l'oeuvre conservée de Chomatianos, nous avons prêté une attention spéciale à son recueil le plus connu d'environ 150 *disputatiunculae* du domaine du droit canonique, pour la plupart des *décisions* du tribunal de l'Archevêché d'Ochrida en matière des processus relatifs aux biens, au divorce et autres litiges entre les particuliers, et en premier lieu au problème de datation de ces décisions (n. 11 et 23).

En appliquant les résultats de ces recherches à deux décisions susmentionnées du tribunal ecclésiastique, nous sommes arrivés à la conclusion que celle relative à Manuel de Berroia a été prise vers 1226 (n. 18) et cette autre en faveur du moine Gérasimos entre 1214 et 1217 (n. 23).

Les analyses plus détaillées des décisions susmentionnées du tribunal d'Ochrida (n. 15—18, 23—24) nous amènent aux constatations et conclusions suivantes: premièrement, Chomatianos distingue nettement le »pouvoir des Drougoubitai» du «pouvoir des Bulgares» et, par conséquent, les opinions de P. Nikov et D. Angelov, que sous le nom de Drougoubites se cachent ici les Bulgares, sont tout à fait inacceptables (n. 13, 19, 20, 26); deuxièmement, le mot ἐξουσία dans les expressions de Chomatianos ἡ Δρουγουβιτικὴ ἐξουσία ou ἡ Βουλγαρικὴ ἐξουσία désigne toujours et uniquement le pouvoir ou l'autorité politique et, par conséquent, l'hypothèse de Dujčev, selon laquelle la nouvelle de la pénétration du «pouvoir des Drougoubitai» dans la région de Polog devrait indiquer l'extension jusqu'à Polog de la juridiction ecclésiastique de l'évêque de la Drougoubitia du cours inférieur du Vardar est entièrement intenable (n. 27); troisièmement, dans les expressions de Chomatianos ἡ τῶν Δρουγουβιτῶν τυραννίς et ἡ Δρουγουβιτικὴ ἐξουσία se cache un dynaste non nommé, maître du territoire des Drougoubitai qui, outre la ville de Berroia, tenait dans ses mains aussi une région voisine de Polog et de là il a fait irruption dans le Polog de quelqu'un, mais pas pour longtemps. Ayant en vue le moment historico-géographique de ces événements, nous arrivons à la conclusion que le protagoniste non nommé de la «tyrannie des Drougoubitai» ait pu être le dynaste Strez, bien connu des autres sources (environ 1207 — environ 1214) dont le siège Prosek (aujourd'hui Demir Kapija) était vraiment situé à la frontière même du territoire occupé par la tribu des Drougoubitai.

En vérifiant cette conclusion, nous avons comparé les informations de Chomatianos sur le «pouvoir des Drougoubitai» avec les renseignements que fournissent sur Strez en tant que dynaste Chomatianos lui-même, ainsi que les hagiographes serbes Stefan le Premiercouronné, Domentian et Théodose.

Du texte de Chomatianos relatif à l'action en divorce de Léon Moschopoulos, laquelle avait lieu à Ochrida entre 1215 et 1217, nous apprenons indirectement, entre autres, que Strez tenait en son pouvoir aussi Skoplje avec les environs (n. 29—35). Si nous tenons compte du fait que la région de Polog n'est pas trop éloignée des environs de Skoplje, alors l'identification de Strez avec le protagoniste du «pouvoir des Drougoubitai» que Chomatianos ne nomme pas et qui avait fait irruption dans le Polog avant 1217 s'impose précisément.

Les relations des hagiographes serbes précités sur la fuite de Strez en Serbie immédiatement après la venue de son frère Boril (1207—1218) sur le trône bulgare, nous l'avons établi, non seulement ne sont en contradiction avec les informations de Chomatianos sur «la tyrannie des Drougoubitai» dans la ville de Berroia, mais aussi certaines détails peu clairs du texte de Chomatianos sont éclaircis d'une manière convaincante grâce à ces sources serbes (n. 36—37). De l'autre côté, si nous comparons l'information de Chomatianos, relative à l'irruption du protagoniste non nommé du «pouvoir des Drougoubitai» dans le Polog de quelqu'un, avec les relations des hagiographes serbes susmentionnés sur Strez qui, ayant traitreusement commis un acte de félonie envers le grand joupan serbe Stefan Nemanjić (1196 — environ 1227), fit vers 1214 irruption dans une région de l'Etat serbe, les complètements réciproques et les conformités de ces sources, indépendantes entre elles, deviennent alors tout à fait évidentes, étant donné que la région de Polog se trouvait à cette époque, nous le savons avec certitude, dans le cadre de l'Etat serbe (n. 40—44).

Les résultats principaux de nos recherches énoncés séparément, seraient comme suit: *premièrement*, le territoire soumis au pouvoir du dynaste Strez s'étendait de la ville de Berroia au sud jusqu'à Skoplje avec les environs au nord et dans la direction de l'ouest il atteignait la ville de Pelagonia (Bitolj actuel), tandis que la ville d'Ochrida, contrairement à la relation de l'hagiographe serbe Théodose (vers 1246 — vers 1328), n'était pas du tout entre les mains de Strez; *deuxièmement*, la région ayant fait partie de l'État de Stefan Nemanjić, dans laquelle Strez avait fait traitreusement irruption vers 1214 et que les sources serbes ne nomment pas, est le Polog dans le cours supérieur du Vardar; *troisièmement*, l'irruption de Strez dans le Polog et la pénétration faite en commun par l'empereur bulgare Boril et l'empereur latin Henri Ier vers Naissus (Niš) étaient parties d'une entreprise de coalition, tandis que la conquête de la ville serbe de Scutari (Skadar) par le souverain d'Épire Michel Ier, effectuée peu après l'irruption de Strez, représentait, à notre avis, une action exécutée par ce prince de sa propre initiative et non pas dans la coalition anti-serbe avec les souverains susmentionnées, comme on l'interprétait jusqu'ici; *quatrièmement*, par nos conclusions sur la grandeur du territoire où régnait Strez en protagoniste du «pouvoir des Drougoubitai», s'explique, à notre avis, d'une façon convaincante pourquoi l'empereur latin Henri Ier comptait Strez aussi parmi quatre de ces principaux ennemis; *cinquièmement* dans le recueil de Chomatianos des *décisions du tribunal ecclésiastique* à Ochrida nous distinguons, d'après les traits spécifiques qui les caractérisent, deux groupes séparés chronologiquement: celui, composé de décisions datées entre 1200 et 1217, lorsque Chomatianos était chartophylaxe, prises par l'archevêque Ioannes Kamateros et cet autre, entre 1217 et 1236, composé de décisions prises par l'archevêque Chomatianos en sa qualité du président du synode d'évêques.

Зборник радова Византолошког института, XX, 1981.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XX, 1981

ЧЕЛИЦА МИЛОВАНОВИЋ

TRIA GENERA RHETORICES У КОМЕНТАРУ НИКИТЕ ИРАКЛИЈСКОГ УЗ ГРИГОРИЈА ТЕОЛОГА

Познато античко учење о трима врстама реторских слова, које је први, ако не измислио, оно систематски изложио Аристотел,[1] одржало се такорећи нетакнуто, упркос повременим отпорима и покушајима прерасподеле реторике,[2] кроз целу антику и византијски средњи век. И не само тамо: трагове тог истог учења налазимо и у неким списима српске преводне књижевности средњег века. Управо такав један споменик српске писмености подстакао нас је да се још једном вратимо на питање античке књижевне теорије и њеног преношења кроз дуги низ векова.

Српски текст под насловом *Предисловије Никиѿе Ираклијскоі* издао је Ђ. Трифуновић у Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор.[3] Издати текст само је мали одломак из рукописа српске редакције XIV века, који садржи поједина слова Григорија Теолога са тумачењима Никите Ираклијског. *Предисловије* ту стоји као уводни коментар уз 19. говор Григоријев (седми по реду у овој збирци), чији је наслов *О словесех и о сравниѿељи Јулијане.*

Садржајно, *Предисловије* има три одељка. У првом, као уводном, констатује се да *всако риѿорско слово* може да се разврста у једну од три категорије: *савеѿноје, ѿреѿираѿељноје* или *ѿржасѿавноје*. *Савеѿноје* добило је име по томе што саветује слушаоце *оѿсѿуѿаѿи злих, блаіа же васѿријемаѿи. Преѿираѿељноје — јеже ѿреѿи се с неким. Тржасѿавноје — јеже украшаѿи и ѿраздноваѿи и ѿржасѿвоваѿи.* Дакле, као што се на први поглед види, овде је једноставним речима изнета она више него добро позната античка подела реторике на три врсте: саветодавну (συμβουλευτικόν), судску (δικανικόν) и свечану (πανηγυρικὸν γένος).

Други одељак *Предисловија,* међутим, прелази на конкретно питање 19. говора Григоријевог, односно покушава да одреди којој од поменуте три врсте тај говор припада. Ту се најпре каже да „неки“

---

[1] Arist. Rhet. 1358 a 36.

[2] Quint. 3, 4, 1—16 пита се да ли врста реторских доиста има само три или више, и каже да код „неких Грка, као и код Цицерона... не само више, већ скоро небројено много врста реторских као да има“.

[3] Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XXXV, 1—2 (1969) 81—89.

сматрају да говор спада у групу тзв. судских говора, зато што се у њему Григорије наводно правда и одбија нападе оних који га карају због *млчанија словес јеіо,*[4], док други, опет, мисле да је говор свечани јер у њему Григорије *украшајет мученики.* А у истину — закључује коментатор — говор је саветодавни јер *саветујет и учит отстојати тљенијих, васпријемати же нетљенаја.* Наиме, ако можда и изгледа да је говор свечани зато што узгред хвали мученике и слави рођење Христово, тај утисак вара: похвале нису главни циљ говора, већ се ту налазе само као помоћ и потпора основној теми. А основна тема говора јесте савет слушаоцима да се увек и стално у животу држе оног што је непропадљиво и да по угледу на мученике теже подвижништву које ће им многа добра у оном другом животу обезбедити.

Коначно у трећем одељку коментатор објашњава смисао двоструког наслова овог говора. Из таквог наслова — каже он — види се да Григорије у свом говору два предмета обрађује. Један, то су узроци који су довели до његовог продуженог ћутања, док је други предмет као придика, низ савета Јулијану, некадашњем школском другу и пријатељу, а сада царском чиновнику (*сравнитељу*) задуженом за разрезивање пореза.

Дужина овог текста износи укупно 25 штампаних реди. Из тих 25 реди, међутим, извире читав низ питања, бројнијих чак него што је у нашој моћи да их одједном обухватимо. Стога ћемо се усредсредити само на следеће: ко је аутор овог коментара и где је његово место у општој историји коментатора Григоријевих, и друго, какав однос постоји између нашег коментара и античко-византијске реторске традиције. Што се тиче треће групе питања, оне која се односи на време и начин преласка коментарисаног текста Григоријевих говора у јужнословенску књижевност, тога ћемо се засад дотаћи само узгред будући да одговор на та питања захтева посебна испитивања.[5]

---

[4] Деветнаести говор Григоријев настао је пред крај 374. или почетком 375. г. Григорије, притиснут тугом за преминулим родитељима и жељан мира који само монашки живот може да му пружи, дуго одбија да иступа и јавно говори. Тек на учестале молбе свог некадашњег друга, а садашњег разрезивача пореза („сравнитель"— ἐξισωτής) у Назијанзу, Јулијана, пристаје Григорије да проговори. Тако настаје овај говор у коме се аутор најпре правда због свог продуженог ћутања, а затим ватрено моли и опомиње свог некадашњег пријатеља да буде частан и поштен у вршењу своје дужности. Иначе, непосредно пошто је одржао овај говор, Григорије се стварно и повукао у пустињу, у Селеукију Исауријску, где је остао пуне три године. В. *A. Benoit*, St. Greg. de Naz. Sa vie, ses oeuvres, son époque, Marseille 1876 (reprint 1973).

[5] Питањем традиције превода Григоријевих слова у оквиру словенске књижевности позабавио се детаљно М.Н. Сперански. Његова студија: Русские памятники письменности в югославянских литературах — објављена је у збнрци: Из истории русскославянских литературных связей, Москва 1960, 58—64. Према Сперанском, најстарији познати превод Григоријевих слова на словенски јесте из IX в. и он садржи 13 говора укупно. Из нешто каснијег времена, вероватно XIII в. потиче превод 16 говора (од којих се 8 налази и у првом преводу). Коначно, трећа редакција превода настаје у XIV—XV в.: она садржи истих 16 говора, само у другом распореду. Сперанскиј само узгред напомиње да се тај распоред слаже са распоредом који има грчки текст тих говора из XIII в. О важности утврђивања тачног распореда слова за испитивање историје словенског превода, биће још речи мало касније. Што се Сперанског тиче, он је то добро уочио, али је при том учинио велики пропуст: наводећи говоре Григоријеве само по броју, не и по садржају, он нам не каже на основу ког издања то чини. А нумерација коју он употребљава не одговара ни данас опште прихваћеној Мињовој, нити старијој нумерацији Морелија. Зато је тешко проверити тачност

У српском рукопису с краја XIV века, из кога потиче издато *Предисловије*, не помиње се изричито ко је аутор коментара. Уз то, рукопис је сачуван у веома лошем стању[6] и само се по аналогији може закључити да је садржао 16 говора Григоријевих, оних тзв. „који се читају" (οἱ ἀναγινωσκόμενοι λόγοι). У сваком случају *Предисловије* је стајало пред седмим по реду, односно 19. говором Григоријевим. По аналогији такође издавач проглашава аутором *Предисловија* Никиту Ираклијског.[7] Претпоставка није невероватна. Јер Никита, митрополит Хераклеје Понтијске, био је веома популаран коментатор појединих (оних „за читање") говора Григоријевих, с краја XI века.[8]

Грчки текст Никитиног коментара уз Григорија сачуван је у читавих 159 рукописа.[9] Но упркос толиком обиљу рукописа, штампани су само доста штури одломци,[10] међу којима на жалост нема коментара уз 19. говор, чије *Предисловије* имамо у словенском преводу. Непостојање грчког штампаног текста, као и чињеница да ни словенски текст није штампан у целини,[11] чине прву препреку у идентификовању аутора текста који имамо у словенском преводу. Другу, још већу препреку представља питање о личности самог тог Никите, о његовој оригиналности, или о изворима којима се он, евентуално, при састављању свог коментара служио.

Досадашњи проучаваоци историје коментара уз Григорија дали су на то питање само сумаран одговор. Јер Никита је отприлике двадесети у реду од тридесетак коментатора који су се смењивали у дугом периоду од V до XV века, и скоро сви листом користили радове својих претходника. Појединачно, као извори којима се Никита служио, помињу се Псеудо-Ноно (VI век), Максим Исповедник (VII век) и Василије тзв. Најмањи (X век).[12] Међу тим коментаторима има извесне разлике у некој њиховој општој оријентацији. Псеудо-Ноно посебно се интересује за античку митологију и на том пољу он остаје врховни ауторитет

његове тврдње о подударности распореда у грчким и словенским издањима. Уосталом, ни грчки рукописи нису сви међусобно подударни: в. *J. Sajdak*, Historia critica scholiastarum et commentatorum Gregorii Nazianzeni, Cracoviae 1914, 120—174. Други недостатак теорије Сперанског је у томе што не води рачуна о историји издавања Григоријевих говора у византијској средини. Наиме подела тих говора на „оне који се читају" (οἱ ἀναγινωσκόμενοι) и „оне који се не читају" (οἱ μὴ ἀναγινωσκόμενοι), настала негде између X и XI в. (в. *Cantarella*, BZ 25 (1925) 299; такође и *G. Galavaris*, The Illustrations of the Liturgical Homilies of Greg. Naz., Princeton 1969, 4), по свој прилици је непосредно утицала на настанак тзв. друге редакције словенског превода.

[6] В. *В. Цонев*, Славянски ръкописи в Българската Акад. на науките. Сборник на Бълг. Ак. VI, София 1916.

[7] Такође и *Хр. Кодов*, Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската Акад. на науките, София 1969.

[8] В. *K. Krumbacher*, 211. *H. G. Beck*, Kirche und theol. lit., 651.

[9] *Sajdak*, Historia critica, 120—174.

[10] На грчком штампани су (делимично) коментари уз пет говора, а само на латинском коментари уз шест говора и још изводи за других пет. Већина тих издања, осим малог дела који је прештампан код Миња, данас је тешко доступна. В. *F. Lefherz*, Studien zu Gregor von Nazianz. Mythologie, Ueberlieferung, Scholiasten, Bonn 1958. Такође и чланак *K. Dyobouniotes*, Theologia 21 (1950) 354—384.

[11] Судећи по постојећим описима рукописа (Цонев, Кодов, Јацимирскиј), коментар уз Григоријеве говоре, без обзира да ли га треба приписати Никити или коме другом, преведен је само у избору, у виду кратких схолија, а не целовитих тумачења.

[12] *F. Lefherz*, Studien, 140.

за све касније генерације коментатора Григоријевих. Наш Никита, међутим, по свом основном интересовању више је теолог догматичар, али ипак поклања и сам пажњу појединим митолошким и реторским елементима у Григоријевом делу. Али при том објашњења реторских појмова и термина која код њега налазимо нису, тако бар изгледа, лично његова, већ су преузета од неког старијег коментатора, можда Василија Најмањег[13] или евентуално Јована Геометра.

Да бисмо то доказали, мораћемо да се, због недостатка штампаних текстова, задовољимо разматрањем само појединих изабраних одломака из тих аутора. Прво, што се тиче Никитиног коментара уз 19. говор Григоријев, грчки текст његов није нигде објављен. Али зато, за поређење са словенским, имамо следеће грчке текстове: Василија Најмањег, Јована Геометра и Анонима (рукопис из XIII века).[14]

Василије и Геометар спадају обојица у X век. Ни за једног од њих не зна се тачно време живота и делања, али испитивачи обично Василија стављају испред Геометра. Уз то, Василијев коментар (обухватао је све тада познате говоре Григоријеве) доживео је огромну популарност и сачуван је у шездесетак рукописа. Геометар, изгледа, коментарисао је само четири говора Григоријева, и тај његов коментар сачуван је у само три преписа.[15] Али Геометар, будући и сам велики песник и веома учен човек, као коментатор знатно је промишљенији и оригиналнији од Василија. Његов предговор за 19. говор не само да је неколико пута дужи од Василијевог и од Никитиног, него је и некако озбиљнији, утолико што не понавља механички већ давно изречене судове него покушава да свој суд образложи и теоријски докаже.

Средишња мисао свих трију предговора истоветна је: говор Григоријев *О словесех и о сравнитељи Јулијане* спада у тзв. саветодавно беседништво, а не, како „неки" мисле, ни у судско ни у свечано. Ко су ти „неки", ниједан од тројице не каже. Василије је при том најкраћи и најодлучнији. Он каже: „овај је говор саветодаван јер наслов и садржину говора треба одредити по ономе што је у њему најпретежније" (ἀπὸ τοῦ πλεονάζοντος). А то најпретежније у овом говору свакако нису узгредне похвале (ἔπαινοι), којих има и овде и буквално свуда у беседништву, тако да због њих нећемо, ваљда, све редом говоре да зовемо — свечанима (πανηγυρικοί). Са теоријског, дакле, становишта Василије опомиње да припадност одређеног говора појединој реторској врсти не треба оцењивати олако, поводећи се за оним што прво пада у очи, а то су у овом случају похвале одређених личности и догађаја. Присуство похвале у говору не значи само по себи да је тај говор свечане врсте. За одређивање врсте говора постоји нешто што је „пре-

[13] О Василију Најмањем писао је опширно и објавио поједине његове текстове *R. Cantarella*, Basilio Minimo. Scolii inediti con introduzione e note, I BZ 25 (1925) 292—309; II BZ 26 (1926) 1—36. По његовом мишљењу ни Василије није нити заинтересован, нити довољно образован да би могао да самостално даје судове о реторској страни Григоријева дела. А за бројне цитате ретора, који се налазе у његовом коментару, као и за „дискретно познавање" Хермогена, Деметрија и реторике уопште, Василије треба да захвали Георгију Мокену, истакнутом коментатору Григоријевом из прве половине X века.

[14] Текст Василија: *Cantarella*, BZ 26 12. Текст Геометра: *Sajdak*, Historia critica, 89. Аноним: *Sajdak*, ibidem, 169.

[15] *Sajdak*, Historia critica, 89.

тежније“ — само нам у овом случају Василије не објашњава шта је то уствари, по њему, претежније.[16]

Геометар, са своје стране, најпре констатује како су и зашто „неки“ теоретичари овај говор стављали међу судске, неки међу свечане, трећи у саветодавне. Само ти трећи су — каже он — доиста у праву, јер врсту говора треба одређивати „не према оном што је узгредно нити према оном што је говорнику као подстицај послужило“ (οὔτε ἀπὸ τοῦ παρέργου ἢ καὶ τῆς ἀφορμῆς), као ни према „оном што претеже“ (οὔτε ἀπὸ τοῦ πλεονάζοντος), већ према циљу који је говорник себи поставио. Јер, похвала и покуда претежу у свим врстама, а овај говор, упркос томе што садржи похвалу мученика, ипак је очигледно — саветодаван. Прави циљ и главни задатак Григоријев, који је он себи у писању овог говора поставио (τοῦτο γὰρ τίθεται σκοπὸν καὶ ἐπεργάζεται), јесте то да слушаоце поучи и на добро посаветује. Све остало што се у говору јавља, само је узгредно и служи као допуна и образложење (πρὸς κατασκευήν) оне основне мисли о моралној сврсисходности страдања у животу. Значи, морална придика (παραίνεσις) суштина је овог говора, при чему је савет упућен делимично свим слушаоцима заједно (συμβουλὴ κοινή), а делимично само порезнику Јулијану (συμβουλὴ ἰδία).

После тог, најопширнијег, средишњег дела свог излагања Геометар се још враћа на питање наслова и објашњава да се оно *о словесех* односи на говоре самог Григорија, а да Јулијан није онај Отпадник, већ разрезивач пореза, некадашњи друг, пријатељ и „суфилозоф“ ауторов.

Посматрајући изоловано ова два текста, Јована Геометра и словенски превод Никите, лако бисмо дошли у искушење да наше *Предисловије* прогласимо скраћеним изводом из Геометра. Међутим, како ствари стоје, вероватније је да је Геометар, као човек добро упознат са теоријом беседништва, уобличио и дотерао неки већ постојећи, опште прихваћен и стално понављан увод за 19. говор Григоријев, док је Никита или једноставно преузео, или само минимално престилизовао тај неки свима познати увод.

Јер поред ова два имамо још један увод, тачније кратак садржај (ὑπόθεσις, πρόλογος: argumentum) 19. говора, који је у толикој мери подударан са текстом словенског *Предисловија*, да би се скоро могао сматрати његовим предлошком.[17] Две само појединости спречавају нас да изведемо такав закључак. Прво, у грчком тексту нема оне уводне напомене о трима реторским врстама, и друго, завршна реченица у којој се објашњава значење титуле сравнитељ, није сасвим иста у оба текста. Наиме док у грчком за Јулијана стоји ἐξισωτὴν γεγονότα καὶ ἀναγραφέα καὶ τῶν δημοσίων φόρων διορθωτήν, словенски текст каже: *и беше же и сравнитељ јеже јест описатељ царски један и ва земље* — очигледно недостаје крај реченице који се не може допунити на основу

[16] У завршној реченици Василије даје неке нове податке о стилистичким особинама овог говора, што, како ћемо касније видети, само потврђује констатацију да говор спада у групу саветодавних.

[17] *Sajdak*, Historia critica, 165 sqq. штампао је збирку од 16 ὑποθέσεις за Григоријеве λόγοι ἀναγινωσκόμενοι, на основу једног рукописа из XIII века. Уз то он наводи још читав низ других рукописа из XIII—XVI в. који сви садрже исту збирку ὑποθέσεις.

овог грчког текста.[18] И даље, док грчки назива 19. говор Григоријев ὁ λόγος ὁ μετὰ χεῖρας, дотле га словенски зове *О словесех и о сравнитељи Јулијане.* То грчко μετὰ χεῖρας (које се јавља и код Василија Најмањег) значи отприлике „говор после оног о рукоположењу“, за шта потврду видимо у редоследу кога су се држали старији издавачи Григоријевих говора.[19] У контексту Василијевог комплетног коментара за све говоре Григоријеве тај је назив оправдан, али у поменутој збирци ὑποθέσεις постаје неразумљив јер се збирка састоји од само оних говора „који се читају“, а међу тима нема оног о рукоположењу.

Словенски текст, дакле, мада показује зачуђујуће сличности, ипак очигледно није рађен на основу текста какав нам нуди Анонимова ὑπόθεσις. Међутим једна напомена издавача тог текста доводи нас опет у забуну. Он наиме каже[20] да ових кратких 16 садржаја (ὑποθέσεις) припадају, истина, неком непознатом аутору, али да су поједини међу њима потпуно подударни са уводима какви се срећу у Никитиним коментарима уз Григорија. Поред осталог, Анонимов увод за 19. говор идентичан је са Никитиним уводом. Ако то прихватимо као тачно — а свакако да је тачно кад долази из пера највећег познаваоца коментатора Григоријевих — онда једино можемо закључити да словенско *Предисловије* не представља текст Никите Ираклијског. Закључак, наравно, не може бити коначан све док се не упозна цео текст словенског коментара и док се не упореди са различитим грчким текстовима. У сваком случају изгледа да треба бити веома опрезан у приписивању словенског текста Никити или неком другом одређеном аутору. У најбољем случају словенски коментар могао је настати као избор из Никитиног, или што је још вероватније, као избор из избора схолија разних аутора (Василија, Георгија Мокена, Псела, Никите), који су такође били веома распрострањени на грчком језику.[21]

Колико је тешко разликовати једног аутора од другог, јасно је ваљда већ на основу досад реченог. Навешћемо ипак још један упадљив пример. То је уводни параграф за коментар уз 14. говор Григоријев *О сиротољубљу*. Василијев коментар,[22] у целини гледано, различит је од Никитиног,[23] али уводни параграф у оба је изразито сличан. Идеје су у оба увода истоветне и истим су речима исказане, једино је редослед излагања незнатно измењен. На оба места констатује се где је и којом

---

[18] Шта се под оним *ва земље* подразумева, може се наслутити из поређења са једном схолијом Василија Најмањег. Он за реч ἐξισωτής каже следеће: εἴη δ'ἂν ἐξισωτὴς ὁ τῶν δημοσίων διορθωτὴς καὶ κατὰ ἀναλογίαν τῶν ἀγρῶν τοὺς φόρους καὶ τὰ τέλη τάττων. *E. Norden*, Scholia in Greg. Naz. orationes inedita, Hermes 27 (1892) 606—642.

[19] Данас опште прихваћена нумерација Григоријевих говора (примењена у Миња, PG 35—36) разликује се од некадашње. Данашњи 19. говор раније је био девети по реду, а испред њега стајао је данашњи говор бр. 12 у коме Григорије говори о свом рукоположењу за епископа Сасиме и разлозима због којих није желео да се те дужности прихвати..

[20] *Sajdak*, Historia critica, 165.

[21] *Sajdak*, Historia critica, 161 sqq. *Cantarella*, BZ 25, 295.

[22] *Cantarella*, BZ 26, 8 sqq. Текст издат на основу рукописа са почетка X века.

[23] *Dyobouniotes*, Theologia 21, 355 sqq. Текст издат на основу два рукописа, једног из XVI, другог из XVIII века.

приликом говор одржан, којој реторској врсти припада (саветовдавној), и наглашава се, у духу античке реторске теорије, да је говор „патетичан“ и „етичан“ (παθητικὸς καὶ ἠθικός), дакле да изазива емоције у слушалаца и истовремено оцртава један карактер (самог говорника). У овом случају релативно је лако закључити да је Никита, или неки каснији прерађивач његова коментара, једноставно позајмио од Василија уводни параграф, а да се у даљем излагању усредсредио на ону своју карактеристичну догматско-теолошку егзегезу.

Накнадну интервенцију прерађивача, или можда самог словенског преводиоца, имамо очигледно и у нашем *Предисловију*. То је онај уводни параграф у коме се говори о постојању трију реторских врста и објашњава по чему је свака од њих добила име. Тај део текста не налазимо ни у једном другом коментару за 19. говор, ни код Василија, нити Геометра или Анонима. И друго, такво објашњење свакако није на свом месту у уводу за седмо слово у збирци — ако је већ и у уводима за првих шест слова било говора о истим стварима. Другим речима, несхватљиво је да се коментатор, кад је већ скоро пола посла обавио, тек тада сетио да би требало да неке термине, које иначе сасвим слободно употребљава, објасни и растумачи. Уосталом, ти термини који се односе на име и садржај појединих реторских врста, толико су у то доба били опште познати, да не изгледа вероватно да је и један коментатор Григоријев могао сматрати неопходним да их својим (грчким) читаоцима објашњава. Стога нам изгледа да би требало претпоставити да је ипак преводилац на словенски, не неки грчки преписивач,[24] тај део текста убацио у оригиналан Никитин, или неког другог аутора, текст.

После тога поставља се питање зашто је преводилац убацио то објашњење испред седмог, а не испред првог говора у збирци. Једини могући одговор био би да је у неком издању Григоријевих говора онај *О словесех* био — не на седмом, већ управо на првом месту. Међу сасачуваним грчким рукописима говора Григоријевих са тумачењима Никите Ираклијског[25] таквог издања нема. Међутим, сасвим неочекивано, постоји словенски превод говора, у коме се *О словесех* налази на првом месту.[26] Рукопис је из XVI века, али нуди исти текст као и један рукопис из XIV,[27] само са другим распоредом слова.

У сваком случају измена распореда слова није произвољна. Пошто се овде ради о избору говора Григоријевих за црквену употребу (οἱ ἀναγινωσκόμενοι λόγοι), распоред очигледно мора на неки начин бити усклађен са црквеном годином. У већини случајева те збирке почињу говором на Ускрс, понекад почињу посмртним говором за Василија Великог (чију успомену црква слави 1. јануара), а у овом нашем случају редактор је ставио на почетак говор *О словесех* који се чита на недељу

[24] Да ли је у питању преписивач грчког текста или преводилац на словенски, не може се са сигурношћу одредити све док се не открије када је и са ког предлошка словенски превод начињен.

[25] *Sajdak*, Historia critica, 120—166 даје веома исцрпан списак грчких рукописа, али међу њима таквог издања нема.

[26] *А. Горский — К. Невоструев*, Описание славянских рукописей Московской Синодальной Библиотеки, II[2], Москва 1859.

[27] *Горский — Невоструев*, бр. 117.

светих отаца, која пада непосредно пред празник рођења Христовог.[28] Дакле логика распореда по коме је наш говор на првом месту, сасвим је прихватљива. Остаје, међутим, нерешено питање ко је први употребио такав распоред говора, да ли преводилац на словенски или аутор грчког предлошка. И друго, ко је словенски превод вратио на уобичајени редослед, онај који почиње говором на Ускрс. Сперански мисли[29] да је то био јужнословенски аутор тзв. треће редакције превода, што није искључено, али се истовремено не може ни доказати.

У сваком случају може се извући закључак да текст из XVI века (Горскиј-Невострујев 119) приказује старији вид превода Григоријевих говора него текст из XIV века (Горскиј-Невострујев 117). Јер у првом случају распоред и облик уводних објашњења слаже се са распоредом самих говора, док је у другом случају тај склад поремећен. И српски рукопис из кога потиче наше *Предисловије,* мада је такође из XIV века, представља другостепени вид превода, бар што се тиче додатних тумачења Никите Ираклијског. То би, изгледа, ишло у прилог теорије Сперанског о руском пореклу превода тумачења Никитиних уз Григорија. Наиме, по Сперанском, превод тих тумачења првобитно је сачињен у Русији, па је тек касније сишао на југ, међу Србе и Бугаре. Супротна претпоставка,[30] да су тумачења најпре преведена на српски, па да су касније пренета у Русију, не изгледа, судећи по сачуваним рукописима, много вероватна.

Значи, да се вратимо самом тексту *Предисловија,* уводни параграф о трима врстама реторским додао је онај, било Грк било словенски преводилац, који је и прегруписао говоре Григоријеве и на прво место ставио *О словесех*. На то, да је то учинио словенски преводилац, можда указује и постојање у словенском преводу још неких напомена које тумаче добро познате реторске термине. У једном опису рукописа[31] цитирају се две такве опаске. У једној се Григоријев израз *средњим путем поиду* (што је очигледна алузија на античко учење о три стила, односно о тзв. средњем стилу — χαρακτὴρ μέσος) објашњава следећим речима: *рекше же не умалити ни же умножити, но ва меру изложити*. Тумачење није баш акуратно у смислу античке реторске теорије, али свакако сасвим умесно упућује читаоца на чињеницу да се метафора односи на стил излагања. На другом опет месту израз „ретор" тумачи се овако: *ритор же глагољет се по нашему језику речеточац, за јеже много разумевајет писати и глаголати*. Мада бисмо били склони да у овом случају, због оног *по нашему језику,* тврдимо да је примедба свакако потекла из пера преводночева, опет морамо бити опрезни. Јер то објашњење, односно

---

[28] Веза између овог говора Григоријевог и *предпразднства* рођења Христовог успостављена је преко два читања из Јеванђеља: Лук. зач. 5 (2, 1—20) које говори о попису у Јудеји и рођењу Христовом, и Мат. зач. 77 (18, 23—36) које садржи причу о великом и малом дужнику.

[29] *Сперанский*, стр. 62.

[30] Ђ. Трифуновић износи хипотезу да су тумачења Никитина преведена на српски независно, без утицаја руског превода. Чини нам се да је ту претпоставку тешко бранити, бар у недостатку српског превода у којему би говор *О словесех* био на првом месту.

[31] *А. И. Яцимирский*, Славянские и русские рукописи румынских библиотек, Сборник ОРЯС LXXIX, С. Петерсбург 1905 (рукопис са почетка XV века, збирка манастира Нјамца, бр. 75).

сама реч *речешочац* много подсећа на популарно псеудо-етимолошко тумачење речи ῥήτωρ — као да је она наводно изведена од глагола ῥέω тј. „тећи“.[32] Стога, понављамо, и оно што на први поглед може изгледати као допринос нашег преводиоца, вероватно да је само мање или више доследан превод са грчког.

Што се тиче средишњег дела *Предисловија,* оног где се аутор изјашњава у прилог тумачења које дају и други нама познати коментатори (Василије, Геометар), да је говор *О словесех* у суштини саветодаван, хтели бисмо сада да погледамо колико се такво тумачење слаже са античком теоријом о реторским врстама, односно колико тачно одражава суштину тог говора Григоријевог.

По античкој теорији говор се сврстава у поједину реторску врсту сходно свом крајњем циљу (τέλος) као и средствима којима тај циљ постиже, што све заједно у крајњој линији зависи од врсте слушалаца којима је говор упућен. Наиме, зависно од тога да ли је говор намењен члановима скупштине, или судијама, или некој општој публици, групи посматрача, говор ће бити саветодаван, или судски, или тзв. свечани.[33] Даље, поједини слушаоци и говори њима упућени подразумевају и различито временско одређивање: чланови скупштине, којима је упућен саветодавни говор, заинтересовани су за будућност, судије размишљају о прошлим догађајима, а општа публика ужива у лепоти и свечаности тренутка.

Циљ који саветодавац има пред собом говорећи у скупштини јесте оно што је добро и корисно за његове слушаоце. То „добро и корисно“, опет, у Аристотела као и других грчких теоретичара, скоро аутоматски значи — оно што је политички добро и корисно. Јер предмети којима се, по Аристотелу, бави саветодавно беседништво, јесу рат и мир, државни приходи и расходи, међународна трговина, законодавство итд.[34]

С друге стране, међутим, опширно Аристотелово тумачење тога шта је у општем смислу добро и корисно (τὸ καλὸν καὶ συμφέρον) и којим се путем може до њега доћи,[35] уводи у сферу саветодавног, односно политичког говора, макар и не као главни циљ његов већ само као успутне теме, читав низ појмова из етичке области: срећу, праведност, храброст, умереност, великодушност, узвишеност и друге душевне квалитете, затим здравље, лепоту, богатство, част, добар углед, интелигенцију итд. Тако широко схватање појма „корисног“, ојачано још утицајем стоичке филозофије која „корисно“ изједначава са „часним“, у великој мери олакшава пребацивање саветодавног беседништва из чисто политичке у претежно моралну сферу. Главно оружје саветодавца, наговарање и одговарање (προτροπὴ καὶ ἀποτροπή), не примењује се више, у покласично време, у борби за спровођење одређене политичке акције, већ све чешће у чисто теоријским, филозофским или теолошким расправама о човековој животној оријентацији уопште. Та трансформација саветодавног говора није остала у античкој теорији незапажена. Јасно и недвосмислено указују нам поједини теоретичари на тај процес полаког

---

[32] На пример *H. Rabe*, Aus Rhetoren-Handschriften, Rhein. Mus. für Philol. 64 (1909) 560:

[33] Arist. Rhet. 1358 b.

[34] Arist. Rhet. 1359 b 20.

[35] Arist. Rhet. 1362 a 15—1363 b.

губљења политичког беседништва, које они објашњавају у првом реду променом државног уређења и губитком политичких слобода.[36]

Постепено проширивање и уједно померање циља саветодавног говора може се лепо пратити кроз исказе реторичара различитих времена. Цицерон, на пример, као циљ саветодавног беседништва (fines deliberationis) наводи две ствари: honestas и utilitas,[37] при чему honestas подразумева још и prudentia, iustitia, fortitudo, temperantia. С друге стране, honestas и utilitas заједно огледају се у gloria, dignitas, amplitudo, amicitia.

Хермоген, опет, каже да саветодавни говор има за циљ (τέλος) постизање оног што је јасно (σαφές), праведно (δίκαιον), законито (νόμιμον), корисно (συμφέρον), могућно (δυνατόν) и долично (πρέπον).[38] А коментатор Хермогенов Сиријан тај списак проширује следећим: лако (ῥᾴδιον), неопходно (ἀναγκαῖον), безбедно (ἀκίνδυνον), добро (καλόν), богобојазно (εὐσεβές), свето (ὅσιον), пријатно (ἡδύ).[39]

Такав развој теорије о συμφέρον као циљу саветодавног беседништва, очигледно олакшава идентификовање и уклапање у античке оквире читаве огромне литературе хришћанских проповеди које „саветују“ слушаоце, не о актуалним политичким акцијама, већ о основним хришћанским врлинама које човек треба да гаји у овом животу ради — користи (за своју душу) на оном другом свету. Једна од управо таквих проповеди је и онај 19. говор Григоријев, који, видели смо, средњовековни теоретичари књижевности не оклевајући стављају у античку категорију саветодавног беседништва.

У истом смислу као и основни циљ говора, тако и позорница, место на коме се говор одржава, мења се. Од античке скупштине (ἐκκλησία) то постаје хришћанска црква (такође ἐκκλησία) у којој се, опет, држе првенствено свечани (πανηγυρικοί) говори.[40]

Коначно, још један аспект теорије о трима врстама реторским трпи, током времена, извесне промене, што непосредно утиче и на оцене које поједини коментатори дају о Григоријевим говорима. Ради се, наиме, о повезивању двеју теорија, оне о реторским врстама (genera

[36] На пример Tacit. Dial. de orator., Ps. Longin. De sublim. итд.

[37] Cicer. Inv. II 52, 158 (цитирано према *Martin*, Antike Rhetorik, 172).

[38] Hermog. Progymn. 12, 27 (*Rabe*).

[39] Syrian. — *Walz*, Rhet. Gr. IV, 701.

[40] Већина реторичара, махом коментатора Хермогенових, понавља кроз цео средњи век стару схему Аристотелову:

судски говор	— судница	— пред судијама
саветодавни	— скупштина	— пред скупштинарима
свечани	— јавни скуп (обично у позоришту)	— пред гледаоцима

У XI веку, међутим, Доксопатар (*Walz* VI, 23) који се и сам ослања на раније коментаторе, рецимо Троила из V века, увиђа двосмисленост старих израза, те незнатно мења схему да би је појаснио: δικανικὸς λόγος — τὰ δικαστήρια — οἱ δικασταί/συμβουλευτικὸς — ἡ ἐκκλησία καὶ τὰ βουλευτήρια — οἱ βουλευταί/πανηγυρικός — τὰ θέατρα ἢ ὅπη ἂν ὑπάρχῃ ἡ πανήγυρις — οἱ ἐκκλησιασταί при чему ἐκκλησιασταί очигледно више не значи „скупштинари“ већ „учесници у прослави“, односно присутни у цркви. У исто време отприлике (XI в.) други познати реторичар Сикелијот (*Walz* VI, p. 470) свечане, празничне говоре везује без двоумљења управо — за цркву: πανηγυρικὸς λόγος — αἱ πανηγύρεις καὶ αἱ ἐκκλησίαι — οἱ ἐκκλησιασταί не доводећи ἐκκλησία више уопште у везу са саветодавним говором, но објашњавајући да су стари именом ἐκκλησία називали „посебно сазване скупове за празнике и вашаре, на којима су држали похвалне или покудне говоре“.

causarum) и оне о врстама стилова (genera dicendi) у јединствену целину. Већ код Аристотела имамо јасан наговештај почетног разликовања стилова у зависности од реторске врсте: λέξις ἀγωνιστική одговара судском, а λέξις γραφική свечаном беседништву.[41] Аристотелов ученик Теофраст дефинише теорију о три стила,[42] док чувени говорник Исократ у уводу свог *Панатенајског говора* јасно алудира на три реторске врсте и њима одговарајуће стилове: судско беседништво — χαρακτὴρ ἰσχνός, свечано — μεγαλοπρεπής, саветодавно — δεινός.[43]

И Хермоген који не говори о стилу уопште (χαρακτήρ) већ о стилским облицима (ἰδέαι), јасно дефинише који облици којој реторској врсти одговарају. У судском беседништву — каже он — претеже ἐπιείκεια и ἀφέλεια, у свечаном μέγεθος, у саветодавном δεινότης и ἦθος.[44] Исто тако и његови каснији коментатори понављају углавном ту поделу, доста је упрошћавајући. Доксопатар, на пример, дефинише три начина читања, односно изношења реторских говора (τρόποι ῥητορικῶν ἀναγνώσεων): судском говору одговара σύντονος, свечаном ἀνειμένος, саветодавном μέσος.[45] Сикелијот још додаје да књижевни стилови одговарају, бар у извесној мери, људским карактерима — смелим, мекушним или тзв. средњим (οἱ χαρακτῆρες. . . ἐοίκασιν οἱ μὲν ἀνδρικοῖς ἤθεσιν, οἱ δὲ μαλακοῖς, οἱ δὲ μέσοις).[46]

Таква и слична упрошћавања опасна су утолико што у обрнутом процесу, дакле не код теоријског разматрања већ код примене научене теорије на књижевну анализу, могу довести до погрешне процене и неодговарајуће критике. Таква грешка, изгледа, лежи и у процени оних „неких", против којих се буне наши коментатори Василије, Геометар и Никита, а који Григоријев говор *О словесех* проглашавају судским. Њихова грешка је свако већа од грешке оних неких „других" који исти тај говор сматрају свечаним. Јер главно оруђе свечаног говора, похвала или покуда, налази се такорећи у сваком говору, ма којој он врсти припадао.[47] И у поменутом Григоријевом говору похвала је веома присутна као књижевни елемент, али то још не значи да је говор по својој суштини свечан — мада може послужити као изговор онима који га у ту групу стављају.

Они, међутим, који су тај говор прогласили судским, пошли су, изгледа, не од неодређене садржинске сличности (како писац *Предисловија* каже — *за јеже отвештавајет Богослов о млчанији словес јего*), већ пре од стила, карактера самог говора и начина на који га Григорије представља. Јер он овако каже на почетку свог говора: „и говорићу... не мекушно (οὐ μαλακόν) ни расплинуто (οὔτε ἀναβεβλημένον), нити у

t.

[41] Aris Rhet. 1413 b.

[42] Према *D. Hagedorn*, Zur Ideenlehre des Hermogenes, Göttingen 1964. Теофраст је познавао и теорију о четири стила, тзв. Деметријевску, која је наводно старија од оне о три стила.

[43] *Hagedorn*, 79 sqq.

[44] Hermog., 384 sqq. (*Rabe*).

[45] Doxop. (*Walz* II, p. 25). Исто и Planud. (*Walz* V, 217).

[46] Siceliot. (*Walz* VI, 67).

[47] Антички теоретичари потпуно су свесни чињенице да се похвале, узгред уведене, могу наћи у свим врстама говора. Посебно за саветодавну врсту један коментатор Хермогенов јасно каже: οὐδὲ γὰρ ἐνδέχεται συμβουλεῦσαι τι δίχα τῆς τοῦ πανηγυρικοῦ γνώμης (*Walz* IV, 35).

складним сазвучјима која су многима тако драга, него смело и мушки и чврсто (ἀνδρικότερόν τε καὶ σύντονον), на начин који ће вам помоћи да се што пре на боље окренете, да од тела на дух своју пажњу пренесете и да снажан полет својим мислима дате".[48]

Ако бисмо узели у обзир само оно ἀνδρικότερόν τε καὶ σύντονον, морали бисмо се, у складу са управо изложеним ставовима позних теоретичара, определити за то да овај говор ставимо у групу — судских говора. Међутим, не смемо изгубити из вида да сам Григорије, који одлично познаје правила античке реторике, мада тврди да ће говорити „мушки и енергично", ипак јасно подвлачи шта је главни циљ његова говора, а то је морална поука, савет слушаоцима да се ману пропадљивог за рачун непропадљивог које је једино за душу корисно. Ако је, дакле, „оно што је корисно" (τὸ συμφέρον) главни циљ овог говора, онда нема никакве сумње да њега треба ставити у групу саветодавног беседништва, што је уосталом већина познатих коментатора сасвим оправдано и учинила.

Тројица коментатора којима смо се овде позабавили, Василије Најмањи, Јован Геометар и Никита Ираклијски, такође су сагласни са таквом оценом. Василије још додаје једну реченицу о томе како Григорије у „уводном делу украшава своје реченице анафорама, парисосама и ритмичким каденцама": другим речима, то значи да се он служи високим стилом (δεινός или μεγαλοπρεπής) који је карактеристичан управо за саветодавно беседништво чија главна функција треба да је „убедљивост" (πιθανότης).[49] С њиме се слаже и Сикелијот и закључује да, без обзира на оно Григоријево обећање да ће говорити „мушки и енергично", овај је говор „свакако саветодаван".[50]

То су отприлике питања која су пред нас искрсла из оних двадесетак редова Никитиног *Предисловија* преведеног на словенски. Резимирајући, могли бисмо све о чему је било говора да групишемо у три основна питања. Прво, ко је уопште Никита Ираклијски, односно где је његово место у низу средњовековних коментатора Григоријевих. Затим, може ли се са сигурношћу тврдити да преведени одломак припада (у целини) Никити, или ко је, кад и зашто убацио уводни параграф у текст *Предисловија*. Коначно, како се у *Предисловију* изнесено теоријско тумачење Григоријевог 19. говора уклапа у античку теорију о трима врстама реторским.

Закључци до којих смо дошли били би следећи. Никита Ираклијски, чувени коментатор Григоријев из XI века, значајнији је свакако по догматско-теолошком, него по књижевно-теоријском делу свог коментара. У књижевној теорији он није оригиналан већ се углавном наслања на своје претходнике (од којих смо посебно издвојили Василија Најмањег и Јована Геометра, који се са своје стране такође ослањају на своје претходнике, на пример на Георгија Мокена итд).

Због неоригиналности Никитине на пољу реторике тешко је, на основу једног само делимично издатог текста у словенском преводу, утврдити непобитно његово ауторство. Уз то, промена редоследа Григоријевих говора у збирци (19. говор од првобитног седмог добија прво

[48] PG 35, col. 1048.
[49] Hermog., 384 (*Rabe*).
[50] Siceliot. (*Walz* VI, 461. 474).

место) поставља веома важно питање средњовековног издавања или редиговања Григоријевих говора са Никитиним коментарима. Коначан одговор на то питање нисмо могли дати, али нам се чини да је промена редоследа настала приликом превођења коментара на словенски, и да то на неки начин потврђује ранију тезу (Сперанског) о руском пореклу превода коментара, насупрот новијој хипотези (Ђ. Трифуновића) о евентуалном српском пореклу превода.

Коначно, што се тиче тачности или оправданости теоријских тврдњи изнетих у *Предисловију*, тј. њиховог односа према античкој књижевној теорији, закључили смо да је оцена која претеже (да је говор саветодаван) потпуно у складу са реторским правилима, дефинисаним најпре код Аристотела и Исократа, а затим постепено мењаним и допуњаваним кроз радове Деметрија, Хермогена, Сиријана, Доксопатра и Сикелијота. С друге стране, из тих истих правила црпли су аргументе за своју оцену, показали смо, и они „неки" други теоретичари који су Григоријев 19. говор проглашавали судским говором. Њихова грешка лежи, међутим, у томе што су садржај говора површно познавали, а његове стилске особине само механички анализирали, због чега им се на крају десило да су изгубили из вида оно главно у говору, а то је циљ, намера говорникова која је пресудна за коначну физиономију било ког говора.

Што се, пак, наше намере тиче, пишући овај чланак желели смо да на једном на око ситном примеру покажемо колика је била снага и жилавост античке реторске традиције. Само тој изузетној снази захваљујући успело је античко реторско учење да такорећи неокрњено пређе, кроз време и простор, пут од Аристотела до — српског рукописа из XIV века. Ако смо то јасно приказали, свој циљ смо испунили.

Čelica Milovanović

TRIA GENERA RHETORICES IN NICETAS' COMMENTARY OF GREGORY NAZIANZENUS

The starting point of this article is the old-Slavonic translation of a short introduction to the 19th speech (*About his own speeches and to the tax collector Julian)* of Gregory Nazianzenus, published by Đ. Trifunović in *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* XXXV, 1—2 (1969) 81—89. The introduction, attributed to Nicetas of Heracleia, the well-known commentator of Gregory, is found in a fourteenth century manuscript (Serbian redaction), presently in the Bulgarian Academy of Sciences. The text of the introduction can be divided into three sections. The first one states the existence of the three main *genera rhetorices* — forensic, deliberative and epideictic oratory. The second tells more specifically about this particular speech of Gregory's, assigning it to the deliberative category, in spite of the fact that „certain people", as it says, put it in one or the other of the two

remaining groups. The third section gives some explanation about the double title of the speech.

Although rather short (25 printed lines), this text presents the reader with several questions to be answered.

1. Who in fact is Nicetas and what would be his relation to the older commentators of Gregory, such as Basilius Minimus, Johannes Geometres and an Anonymous authoı (these three have been chosen because their introductions to the 19th speech have survived and are accessible in printed form). In spite of the fact that Nicetas' own Greek text of the introduction has not been edited, a comparison of the Slavic text to other Greek commentaries reveals Nicetas' heavy debt to his predecessors, especially in the field of rhetorical theory. In general, he is known for his theological and dogmatic commentaries of Gregory, but as far as rhetoric is concerned, he seems to be merely repeating opinions already formulated by his predecessors. Besides, the fact that the Slavic translation diverges in several points from the anonymous text (which is said to be the nearest to the original Greek text of Nicetas), makes it rather difficult to believe that this particular (Slavic) text should be attributed directly to Nicetas. In the best of cases Slavic translation could be a selection, slightly modified, from either Nicetas' original commentary, or a collection of selected commentaries of several authors (the most popular combination in Greek was put together from the works of Basilius Minimus, Georgios Mokenos, Psellos and Nicetas himself).

2. The second important question which arises from reading the Slavic introduction concerns the provenance of its first section (the one which contains a general statement about the *genera rhetorices*). This section is not to be found in the anonymous Greek text. What is even more conclusive, is the fact that it is not logical for such a statement to be put in front of the seventh speech in the collection. If the names of the three *genera* have already been mentioned in connection with the previous six speeches (and we know that they have been), there is no point in waiting until the seventh speech to explain theoretically what these names mean. But what could have probably inspired such an addition to the original text, is a change in the order of speeches: what is now the seventh, used to be the first speech in the collection. Such a collection of Gregory's speeches (only the ἀναγινωσκόμενοι λόγοι, meant to be read in church, are taken into consideration) with Nicetas' commentaries, where the 19th speech would be the first one, does not exist among the Greek manuscripts. There the 19th speech usually comes as the seventh. So the change in the order could perhaps be attributed to the Slavic translator. Anyhow, the change is not arbitrary: in one case (Greek) the first speech in the collection is the one read on the day of Easter, while in the other (Slavic) the first speech is read on the Sunday of the Holy Fathers which precedes Christmas. Both orders are acceptable in the frame of the ecclesiastical year, with its multiple sequences of services and readings. The next question is why the particular Serbian manuscript from the fourteenth century has the 19th speech in the seventh place and simultaneously gives to it an introduction which would suit the first speech in the collection. It seems that the answer lies in the fact that the Serbian text gives only a secondary redaction of the collection — which would support Speranskij's theory about the Russian origin of the first translation of the

commentaries into Slavic, especially taking into consideration that some of the Russian manuscripts present collections of Gregory's speeches which start with Sunday before Christmas.

3. Finally, the need was felt to say something about the classical survivals in medieval rhetorical theory as expressed by Gregory's commentators. The general conclusion that almost all of them reach (except for „some" — unnamed predecessors), that the 19th speech is of a deliberative nature, fits very well the basic Aristotelian scheme (τέλος τοῦ συμβουλευτικοῦ τὸ συμφέρον), reinterpreted in the sense of stoic philosophy *(utile = honestum)*. Moreover, the later fusion of two theories, one about the *genera causarum (rhetorices)* and the other about *genera dicendi*, into one single theory (Theophrastus, Demetrius, Hermogenes), which constantly recurs in the works of late rhetoricians (Doxopatres, Siceliotes, Planudes), influenced apparently our commentators too. For it is the source of the estimation given by both groups of commentators — those who misjudged the speech (labeling it as an epideictic or forensic speech) and those who correctly declare it to be deliberative. They both draw their conclusions from the style of the speech itself, although some of them are to literal-minded and fail to see that there is no such thing as an absolutely pure style or pure *genus* (a fact pointed out by Siceliotes, precisely in connection with Gregory's 19th speech).

Зборник радова Византолошког института, XX, 1981.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XX, 1981

JОВАНКА КАЛИЋ

ДЕЖЕВО У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Село Дежево је у историјској литератури познато и, рекло би се, неспорно. У историју га је увео најпре архиепископ Данило II описујући догађаје у вези с абдикацијом краља Стефана Драгутина.[1] Пошто је несрећним случајем био повређен у лову недалеко од Јелеча, а у земљи је завладала велика узбуна и страх од напада суседних владара, краљ Драгутин је одлучио да напусти престо. Позвао је к себи млађег брата Милутина и овај је дошао „у место звано Дежево у области жупе рашке“.[2] Ту су се браћа договорила о међусобним односима, изгледа само делимично, и ту је краљ Драгутин свечано, свакако на државном сабору, предао власт и престо своме брату Милутину. Архиепископ Данило II завршава свој опис речима да је Драгутин ту своме брату даровао краљевство „в Расе в месте рекомом Дежеве“.[3]

Нема сумње — Дежево је место у рашкој жупи. Архиепископ Данило II, својевремено бањски епископ, каже још нешто: Рас је исто што и рашка жупа. То је податак који је махом превиђан, а може бити од велике користи у трагању за историјом Раса.

Поводом описаних догађаја у вези с примопредајом власти 1282. године треба указати на једну појединост и грешку која је завела многе истраживаче. Потекла је од К. Јиречека и изазвала трајне последице. Наиме, у тексту архиепископа Данила II поводом несреће која је у лову задесила краља Драгутина дословно стоји да је он јездио са својом властелом и под градом Јелечом је пао с коња и сломио ногу. Ту нема ни речи о томе да се Јелеч налазио у рашкој жупи.[4] Писац је добро познавао тај крај колико и рашку жупу, јер су се поседи манастира св. Стефана у Бањској налазили расути и у једној и у другој области. Да-

[1] Овом приликом остављамо по страни податак Константина Порфирогенита о граду Дестинику и питање идентификације тога града са Дежевом: Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, ed. *Gy. Moravcsik—R. J. H. Jenkins*, Dumbarton Oaks, Washington 1967, 160; *Ст. Новаковић*, Српске области X и XII века, Гласник СУД 48 (1880) 143—146; *Б. Ферјанчић*, Византијски извори за историју народа Југославије II, Београд 1959, 58. Док се не обаве неопходна археолошка истраживања нема услова за трајније закључке.

[2] Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други, изд. *Ђ. Даничић*, Загреб 1866, 25.

[3] Животи краљева и архиепископа српских, 27.

[4] Животи краљева и архиепископа српских, 23—24.

нило II у своме делу помиње Рас и рашку жупу само једном и то поводом Драгутинове абдикације у Дежеву. Међутим, К. Јиречек је у својој „Историји Срба" уз помен Јелеча додао „у рашкој жупи" и тиме је битно усмерио даља разматрања.[5] Касније је то преузео Л. Мирковић и унео у свој познати превод Даниловог Зборника биографија и тако је Јиречеково тумачење Даниловог податка о Јелечу широко прихваћено у стручној литератури. Путоказ је постављен у погрешном правцу. Јелеч је сместио у рашку жупу К. Јиречек, а не архиепископ Данило II.

Да су Јелеч и Рас две целине указују већ подаци светостефанске повеље, а потврђују најранији турски пописи: средином XV века засебно постоје вилајети Јелеч и Рас.[6]

За живота Данилова помиње се Дежево још једном. У другој деценији XIV века, у хрисовуљи краља Милутина за манастир св. Стефана у Бањској, наводе се међу дарованим поседима „у Расу села Дежево, Сути и Бекова" са заједничким међама.[7]

Пошто од средњовековних времена до наших дана постоји истоимено село у новопазарском крају — Дежева, није спорно ни место Драгутинове абдикације. Од XIII века изменила се делимично само топонимија. Село „Дежево" из српских извора немањићког доба постало је данас „Дежева", а река Пнућа на којој се оно развило зове се данас Дежевска река. Име Пнуће одржало се још само у називу потеса на Дежевској реци у области утока те реке у Рашку. Сеоска имања у катастарским општинама Постење и Прћанова одређују се и данас именом Пнуће.[8]

Стицајем околности Дежево није привлачило пажњу истраживача. Веродостојне вести српских извора (архиепископ Данило II и Светостефанска повеља) и неспоран географски положај омогућили су коришћење вести о њему без већих сметњи. Тако се Дежево налази у свим приказима догађаја с краја XIII и почетка XIV века. Управо тада и нестаје из историјских извора. Дежево као једно од села властелинства манастира Бањске више није имало своју историју. Анонимно је делило судбину самог манастира, није више било позорница значајнијих збивања из српске историје. У првом турском попису Крајишта Иса-бега Исаковића из 1455. године Дежево се не помиње.[9]

---

[5] *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1952, 189.

[6] *H. Šabanović*, Krajište Isa-bega Ishakovića, izd. Orijentalnog instituta, Sarajevo 1964, 3.

[7] Светостефанска хрисовуља, изд. *Љ. Ковачевић*, Споменик СКА 4 (1890) 3; уп. *М. Пурковић*, Попис села у средњовековној Србији, Скопље 1940, 85; *Г. Шкриванић*, Властелинство св. Стефана у Бањској, ИЧ 6 (1956) 184—186.

[8] Према катастарском попису из 1966. године у катастарској општини Постење налазе се поседи означени „Дубље-Пнуће" уз саму Дежевску реку. То су имања Петровић Милојка (поседовни лист 191), Петровић Градислава (поседовни лист 192), Амзагић Асе (поседовни лист 272), Грачанин Адама (поседовни лист 277), Роглић Вукомира (поседовни лист 314) и др. У катастарској општини Прћанова то су поседи на десној обали Дежевске реке између манастира Ђурђеви Ступови и Дежевске реке. Власници су Окошановић Радосав (поседовни лист 45), Окошановић Нестор (поседовни лист 46), Милутиновић Драгослава (поседовни лист 50), Петровић Драгомира (поседовни лист 44) и др. Уп. секцију Нови Пазар 3, размера 1 : 50 000, где је ознака знатно шире постављена.

[9] *H. Šabanović*, Krajište Isa-bega Ishakovića, passim.

Читави су векови протекли а да о Дежеву, као и толиким другим насељима Србије, нема ни трага у писаним изворима. Можда ће се временом пронаћи који податак о њему у турским катастарским пописима који су за сада још необјављени. Међутим, за културну историју такве вести имају малу вредност. Оне насеља своде на бројке о приходима и имена корисника.

Међутим, народ је памтио кад писати није могао. Свест о славним временима немањићког доба живела је међу Србима током читаве турске владе и спасла Дежево од заборава. Задужбине су нестајале, народ је бранио успомену на њих. Причом се чувало оно што се оружјем није могло одбранити. Чудном игром случаја причу о Дежеву чуо је радознали дубровачки трговац Никола Бошковић, родом из села Орахова у Поповом Пољу, отац чувеног научника Руђера Бошковића. Дуго је живео у Новом Пазару и одлично познавао оближње пределе. У другој половини XVII века он је прокрстарио многе српске крајеве. Обишао је многе манастире и цркве, радо се распитивао о њима и другим знаменитостима. Гледао је и слушао истовремено. Кад је уочи избијања великих ратних операција за време аустро-турског рата 1688. године напустио Србију, понео је са својим животним искуством и слику о српским старинама. Пред крај живота, у Дубровнику, саставио је спис о манастирима у Рашкој. Изгледа да је само казивао своје успомене, а да их је бележио чувени језуита, Италијан Филип Ричепути.[10] Тако су сачувани многи драгоцени подаци о Сопоћанима, Ђурђевим Ступовима, манастиру Студеници и другим црквама уочи разарања која су их потом задесила. Између осталог занимао се Никола Бошковић и за дворове српских владара. Забележио је да се у целој Рашкој нису могле видети палате или остаци зграда у којима су живели српски владари, али, додаје „многи сматрају да су они становали у Дежеву близу брда св. Ђурђа“ (манастир Ђурђеви Ступови).[11] Зграда више није било, преживела је само прича о њима.

Нови талас уништења захватио је Србију крајем XVII века. Аустро-турски рат се завршио поразом аустријске војске, повлачењем према Београду и тешким одмаздама које су Турци вршили над српским живљем и, посебно, над српским црквама. Тада су страдали Ђурђеви Ступови, опустела је Студеница. Згаришта као да су подстицала људско памћење. Са првим историјским подацима о Дежеву с краја XVIII века јавиће се поново и прича о његовој знаменитој прошлости. Разносили су је, нема сумње, сами мештани и житељи околних подручја. Неки међу њима су живели као монаси у манастиру Студеници крајем XVIII и почетком XIX века. Остала су забележена имена монаха Константина, родом из Дежева, потоњег игумана манастира Студенице (умро 1799. године). Још познатији је био студенички монах Руфим, родом из Дежевске реке. Прикључио се Карађорђевом устанку и управо ту, у Дежеву, се истакао у борби против Турака. Био је рањен, заробљен и затим погубљен у Новом Пазару 1806. године.[12]

---

[10] Текст Николе Бошковића под насловом „Relazione dei monasterii della provincia di Rassia datoci dal signore Nicolo Boscovich in Ragusa“ објавио је недавно *М. Пантић*, Дубровчанин Никола Бошковић и Рашке старине, Зборник за ликовне уметности Матице српске 8 (1972) 258—260.

[11] *М. Пантић*, нав. дело, 259.

[12] *Герасим Георгијевић*, Знаменити догађаји новије србске историје, Београд 1838, 8—13; 89—90.

„Двори Немањића" у Дежеву помињу се у време Првог српског устанка. Год. 1806. Карађорђе је ширио ратне операције против Турака. Тако је између осталог био наредио пожешком и карановачком капетану Радичу Петровићу да с одредима из Шумадије крене уз Ибар према Новом Пазару. Писмом од 9. фебруара 1806. године позвао је на устанак народ у јелечкој нахији и новопазарском крају. Окупљене снаге устаника заузеле су положај на реци Дежеви, како то бележи савременик,

„где су били Неманића двори,
ко што о том историја збори".

То су речи студеничког монаха Герасима Георгијевића, потоњег владике шабачког. По њему, ту се развила жестока битка. Срби су имали великих губитака, „џебане" је понестало и најзад су исход одлучиле турске снаге које су биле упућене из Новог Пазара. Устаници су тешко поражени. После боја на Дежевској реци, Турци су, за одмазду, продрли до манастира Студенице крајем марта 1806. године, опљачкали га и попалили. Међу избеглим студеничким монасима налазио се тада и Герасим Георгијевић, који је касније, 1813. године, саставио „Сказаније о паданију и разоренију свете обители Студенице". Вести о приликама у дежевском крају непосредно су стизале у манастир и утицале на судбину самог манастира. Писац у своме тексту на два места помиње „дворе Немањића" у Дежеву. Остаје нејасна тврдња да о томе „историја збори". Данас се не може докучити да ли је писац о томе сазнао на основу каквог записа или „историје" коју је народ усмено преносио.[13]

Дежево је ушло и у српске народне песме. Појављује се оно у XIX веку заједно с интересовањем за производе народног духа протеклих епоха. Живело је оно очигледно дуго у епском стваралаштву народних песника. „Стари дворови" у Дежеву ушли су у ред највреднијих споменика прошлости, требало је да сведоче о величини немањићког градитељства. Војвода Милош обраћа се „господи латинској" наводећи задужбине српских владара, па каже:

Да видите лавру Студеничку
недалеко од Новог Пазара!
Да видите Ђурђеве Ступове
код Дежеве, старијех дворова,
задужбине цара Симеуна![14]

Исте податке добио је средином XIX века руски дипломата и писац А.Ф. Гиљфердинг. Њему је српски свештеник из Новог Пазара, Рако, с Ђурђевих Ступова показивао околину. Знао је више појединости. Ту, у Дежеву — говорио је он — био је град и у њему су радо боравили Немања и његови потомци. Пут који је водио од Дежева према Соколовици народ је називао „Царска улица", а на самој Соколовици налазио се замак цара Душана. Остало је од њега само разбацано камење. У близини је и Судско село у којем се некад налазио суд српских владара.[15]

[13] *Герасим Георгијевић*, нав. дело, 8.

[14] *Вук Ст. Караџић*, Српске народне пјесме II, Беч 1845 (изд. Нолит 1977), 134—135.

[15] *А.Ф. Гиљфердинг*, Путовања по Херцеговини, Босни и Старој Србији, Сарајево 1972, 131.

И касније се у разним облицима јавља предање о присуству Немање и Немањића у Дежеву. Народ је маштовито везивао поједине догађаје из породичног живота Стефана Немање за дежевски крај. Ту фолклор застире историју. Радо се тумаче имена појединих насеља: село Мишчиће је, по легенди, настало због тога што је Растко Немањић ту рођен, а отац га је из милоште звао „Мишчићу мој". Или, Судско село је добило име по месту на којем су Немањине судије судиле богумилима.[16] Плету се и друге приче, често сасвим личне. Једна од њих под насловом „Венчани прстен" изричито помиње „жупанов двор" у Дежеву.[17]

Народ је, нема сумње, историјске ликове и догађаје стапао, сливао у своју слику о њима. Питање је само колико је сцена на којој се они јављају тачна. Свако је знао за Ђурђеве Ступове, Студеницу, Дечане, за Пећ или Марков Прилеп, на пример. Део су истине на којој се градила прича. Да ли јој припада и Дежево?

Систематска истраживања Дежева започела су 1975. године у оквиру проучавања историје средњовековног Раса. Одвијала су се у неколико фаза. Поред рада на сабирању историјске грађе о Дежеву, картографских и других извора, приступило се детаљном проучавању катастарских пописа који постоје у Геодетској управи у Новом Пазару. На основу тих података почела су теренска истраживања историчара и археолога истовремено. Последњу фазу рада чине археолошка сондажна испитивања на одабраним локалитетима.[18]

Анализа свих расположивих података показује да на читавом простору слива реке Рашке нема области у којој је тако жива и топографски разуђена традиција о Немањићима као што је то случај у дежевском крају. Не само да временски дуго траје — посведочена је од XVII века до наших дана — него се јавља у разним облицима народног стваралаштва и на разним местима. Преживела је заједно с људима који су је чували. Није без значаја податак да се запажа континуитет имена већине села на левој обали Рашке и у сливу Дежевске реке. И поред приметних трагова турских назива у микротопонимији (Омеровац, Мујово брдо, Мусина ливада и сл.), јасно преовлађују средњовековни називи насеља. Такав пример пружа, између осталог, и Дежево.

У старијој научној литератури су двори „цара Симеуна" тражени у селу Митрова река на Дежевској реци. Забележено је својевремено да је ту некада живео један Турчин који је на свој начин чувао успомену на „старог сајбију", свога претходника који је изгубио своју земљу. Турчин је дозвољавао сваком намернику да у његовим баштама набере воћа ради сећања на старог власника.[19] Касније је Стојан Новаковић прихватио вест о двору Немањића у Митровој Реци.[20] Чињеница је да

---

[16] *Е. Мушовић*, Неколико легенди из средњовековне Рашке, Новопазарски зборник 3, 1979, 77.

[17] *М. Милојковић*, У тами благо, изд. Просвета, Београд 1974, 140—141.

[18] Руководилац пројекта др Ј. Калић, чланови екипе: П. Стојковић, историчар, мр Д. Мркобрад, археолог.

[19] *М.Ђ. Милићевић*, Кнежевина Србија, Београд 1876, 685—686.

[20] *Ст. Новаковић*, Српске области X и XII века, 145; *исти*, Немањићске престонице Рас — Пауни — Неродимља, Глас СКА 88, 1911, 17.

се у XIX веку, а и данас читав крај око села Дежева називао — Дежева,[21] па је и Новаковићево тумачење било могућно.

Микротопонимија дежевског краја и данас сведочи о распрострањености трагова средњовековне културе. Препознају се они у међама сеоских имања колико и у причама мештана. У самом Дежеву постоји тзв. Немањина чесма. Налази се иза нове школе, на благој падини према реци. То је извор воде коме сељаци придају изузетна својства. Повремено пресушивање извора сматра се знаком који најављује скору смрт у селу, а има и других веровања у вези с тим. Год. 1930. је чесма обновљена тако да је старо стање сасвим измењено. Изгледа да је тада уништен и старији натпис. Још 60-тих година могле су се код чесме видети 2—3 плоче, док је данас остао само један средњовековни надгробни камен.[22] Немањина чесма је веома поштована у селу. Мештани своје воћњаке и ливаде у околини одређују положајем чесме. У народу се верује да су се у њеној близини налазили „Немањини двори".

И у околним селима има места за која народ дубоко верује да припадају времену Немањића. У селу Мишчићима, поред пута Нови Пазар — Дежево, налази се локалитет назван „Брест". Мештани тврде да се ту некада налазила „саборна црква" код које је краљ Драгутин, на сабору, предао власт своме брату. Други, опет, то место називају „двори св. Саве". У истом селу се, по предању, налазио летњиковац св. Саве.[23] Сељаци, поред тога, помињу водовод св. Саве, као и друге остатке његовог доба.

У селу Алуловићима, недалеко од Дежева, постојала је до скора једна ћуприја за коју се сматрало да потиче из Немањиног времена. По причању очевидаца била је грађена од камена. Уништена је приликом реконструкције пута Нови Пазар — Дежево — Голија.

На основу детаљног рекогносцирања свих насеља у дежевском крају одлучено је да се обаве и сондажна археолошка истраживања на локалитету Немањина чесма у Дежеву.[24]

Локалитет се простире на левој обали Дежевске реке, на падини према реци. То је комплекс земљишта који обухватају парцеле 86—87 (Д. Крсмановић), 88—89 (Мијалковић Божидар), 90 (Пузовић Миломир), 91 (Пузовић Радован), 96 (Пузовић Радиша) и 97 (Пузовић Промфил). Према казивању Милована Тиосављевића и других старијих мештана на локалитету су се почетком XX века још налазили надземни делови зидова цркве, који су у међувремену нестали. После Другог светског рата више није било видљивих трагова објекта. Ту су се налазили воћњаци и ливаде. Током вишегодишњих теренских истраживања нису уочени остаци културног слоја. Стање на локалитету се битно погор-

[21] На аустријској генералштабној карти из 1904. г. „Дежева" је означена на простору од села Дежева до села Кузмичева под Голијом; према казивању пуковника Станка Равића, родом из села Пурћа, који сада живи у Београду, Дежевом људи данас називају читав крај од ушћа Дежевске реке до села Шароња.

[22] *И. Здравковић*, Прилози за проучавања двораца и других споменика културе у средњовековној Србији (Сврчин, Пауни, Неродимља, Дежева), Зборник заштите споменика културе 16 (1965) 154.

[23] *И. Здравковић*, нав. дело 155.

[24] Истраживања су обављена септембра 1980. године. Руководилац пројекта др Ј. Калић, руководилац археолошких радова мр М. Поповић, чланови екипе: мр Д. Мркобрад и З. Симић.

шало 1977. године када је корисник имања на парцели 91, Пузовић Радован, трактором преорао и рашчистио читаву површину ради сађења воћака, а касније кукуруза и кромпира. Том приликом су разорени делови зидова цркве. Цео грађевински материјал, доста комада обрађене сиге и велике надгробне плоче које су тада откривене, бачени су у Дежевску реку и коначно уништени. Остала је сачувана само једна надгробна плоча.

У оквиру програма сондажног археолошког истраживања на локалитету Немањина чесма отворене су четири сонде. У сонди 4/80 откривени су остаци цркве. С обзиром на малу површину која је могла бити истражена (сонда димензија 5 × 5), основа цркве се не може дефинисати. Према положају откривених зидова јасно се уочава да је реч о јужном зиду припрате, делу западног зида, делу зида који је делио наос од припрате и западном зиду, вероватно јужне бочне капеле. Део северног зида откривен је на једном месту непосредно испод површине терена. Ширина унутрашњег простора припрате износи 4,85 м а дужина 3,65 м. Зидови у темељној зони су грађени од ломљеног камена и речних облутака. Надземни делови зидова су грађени од полупритесаног камена пешчара, а судећи према налазима из шута, у њиховој конструкцији је било обрађених блокова сиге као и танких опека.

У шуту поред грађевинског материјала откривени су фрагменти фресака на којима се запажају трагови бордура црвене, плаве и беле боје, као и делови орнаменталних трака. На неколико фрагмената се уочавају трагови одежде сликане сивом бојом. Део фреско малтера је очуван на западном зиду наоса. У шуту је било налаза оловног лима истопљеног услед дејства ватре. Према откривеним остацима у простору наоса постоје трагови пода од обрађених камених плоча. Око цркве се налазила некропола.[25]

Већ и ова почетна истраживања цркве показују да се ради о средњовековној грађевини велике вредности. Многе битне појединости откриће тек даља испитивања. Па ипак, несумњиво је да се *у месту* Дежеву налазила црква која по претпостављеним димензијама и већ уоченим појединостима превазилази далеко размере сеоске или локалне грађевине. Вреди подсетити на речи архиепископа Данила II — повређени краљ Драгутин налазио се у Дежеву и ту, *у место* Дежево дошао је Милутин и ту *у месту Дежеву* је оболели владар предао власт и престо своме брату. Српски архиепископ није мислио на подручје Дежева, већ на место Дежево. Већ и због тога отпада могућност да се сабор одржавао било где у околини. За данашње село Митрова река се с правом сматра да својим именом чува успомену на средњовековну цркву св. Димитрија, која је са селом Бековом дарована манастиру св. Стефана у Бањској.[26]

Дежево је, по свој прилици, било баштина Немањића. На то указују појединости догађаја 1282. године, као и подаци из повеље за манастир св. Стефана у Бањској. Ту се наводи да је краљ Милутин, међу осталима, својој задужбини даровао село Дежево. Нема ни речи да је

[25] *J. Kalić — M. Popović*, Dečevo kod Novog Pazara, lok. Nemanjina česma, Arheološki pregled 22 (1981).

[26] Светостефанска хрисовуља, 4.

владар то узео у замену од неког, да је купио или одузео некоме, како се то иначе чини у повељи. На крају хрисовуље краљ Милутин каже како је образовао властелинство манастира св. Стефана у Бањској: „или ѿт свога подахъ или коупихъ или испросихъ или замѣнихъ или оу господина архиепископа или оу кога любо“.[27]

У тексту којим је Драгутин потврдио исту повељу стоји да српски владар „или изъ ѡбласти кралев'ства си подаа или коупии или испросии или замѣнии или оу господина ар'хиепископа или ин'дѣ гдѣ любо“.[28] То понавља касније и архиепископ Никодим.[29]

Анализа текста светостефанске хрисовуље показује да је највећи број села, планина, прихода и других права краљ заиста даровао „од свога“. Кад је био принуђен да врши замену, он то изричито и наводи. За имања која је дао својој задужбини, а припадала су Архиепископији, дао је обештећење у Приморју.[30] Пошто је један забел сопотске цркве уступио манастиру св. Стефана у Бањској, дао је у замену село Камичницу у сјеничком крају.[31] Село Редобради је владар купио, а за Храстије у Зети се каже да је због невере одузето пређашњем кориснику.[32]

Нека села су држали појединци, вероватно из реда ситне властеле. Тако се помиње Харачуг у селу Драмићима, или неки Иван с децом у другом селу.[33] Изричито се наводе и села која су била дата у баштину. Владар их све именује и одређује да могу остати у рукама баштиника „догде су верни цркви и краљевству ми“. Међу њима је био и Доброслав Степковић, који је имао једно село у Расу.[34] Више је поповских села уступљено манастиру св. Стефана у Бањској. Увек се пажљиво наводе имена тих села, као и пређашњи корисници које владар потчињава новом господару.[35]

Таквих података за Дежево нема. То упућује на закључак да га треба сврстати у прву групу владаревих дарова, у оно што је краљ Милутин дао „од свога“. Пада у очи да је и „бивши краљ“ Драгутин потврдно светостефанску повељу.

Истраживања у Дежеву се, нема сумње, шире. Отварају се нова питања, нуди читав један истраживачки програм. На пример, питање места одржавања српских државних сабора кад год то нису позната црквена средишта или манастири. Намећу се и друге теме. Стичу се у Расу, а садржајно далеко превазилазе жупске међе. Уосталом, историја рашке жупе и није локална историја једног краја. Она се тако мора и проучавати.

---

27 Светостефанска хрисовуља, 9.
28 Светостефанска хрисовуља, 10.
29 Светостефанска хрисовуља, 11.
30 Светостефанска хрисовуља, 2.
31 Светостефанска хрисовуља, 2.
32 Светостефанска хрисовуља, 3—4.
33 Светостефанска хрисовуља, 4.
34 Светостефанска хрисовуља, 6.
35 Светостефанска хрисовуља, 6.

Jovanka Kalić

VILLAGE DE DEŽEVO AU MOYEN ÂGE

Dans les sources historiques du Moyen âge, le village de Deževo ne fut mentionné que deux fois: pour la première fois dans le texte de l'archevêque Danilo II, qui a décrit l'abdication du roi Stefan Dragutin en 1282. L'auteur communique que le souverain serbe fut blessé dans la chasse (fracture du pied) et décida de céder le pouvoir à son frère cadet Milutin. Lors de l'Assemblée générale tenue au village de Deževo, dans «la région de Ras», la cérémonie de la cession du trône fut officiellement célébrée.

Dans la seconde décennie du XIV-ème siècle, le roi Stefan Milutin fait bâtir le fameux monastère de Saint Stefan à Banjska. Un nombre considérable de villages — y compris celui de Deževo aussi — et une quantité de revenus fixes furent présentés de sa part, en forme de donation, au monastère.

Au cours de grandes destructions qui atteignirent la Serbie sous la domination turc, le village de Deževo succomba aussi. Mais la tradition conserva le souvenir sur la cour des rois serbes à Deževo. Elle fut notée par le commerçant ragusain Nikola Bošković vers la fin du XVII-ème siècle. Plus tard, au XVIII-ème siècle et au début du XIX-ème, les informations concernant le village de Deževo en tant que centre dans lequel séjournaient souvent les souverains serbes, parurent à plusieurs reprises.

Dans le cadre des recherches de la géographie historique de la région de Ras, l'auteur a entrepris des recherches systématiques au terrain. A la base de toutes les données et surtout de l'histoire de l'habitat, fut élaboré un programme de fouilles archéologiques. Ainsi furent réalisées des fouilles sur la localité «Nemanjina česma» («La fontaine de Nemagna) dans le village de Deževo. La localité fut découverte sans indices archéologiques, sans traces d'architecture. Les fouilles montrent que l'église de l'époque des Nemanićs se trouvait jadis sur cette place. Les restes des murs, les fresques, la nécropole entourant l'église mettent en relief la haute réputations dont jouissait le village de Deževo au passé. Les recherches archéologiques systématiques seront y poursuivies au cours des années suivantes.

Зборник радова Византолошког института, XX, 1981.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XX, 1981

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

ХИЛАНДАРСКИ МЕТОХ ЗДРАВИК И ЊЕГОВИ РАНИЈИ ПОСЕДНИЦИ

Село Здравик, смештено у области доњег тока реке Струме, у катепаникију Завалтије или Параструме, припадало је попут многих других имања приватном поседу византијског цара (ζευγηλατεῖα), те га је цар по своме нахођењу давао на уживање појединим лицима или установама. Тако га је са још неким имањима добио од цара, вероватно Михаила VII Дуке (1071—1078), магистар Апасије Пакуријан и завештањем га оставио своме брату Григорију. Када је Григорије Пакуријан подигао свој манастир Бачково, приложио му је са другим породичним имањима и село Здравик у подручју бандона Завалтије (τὸ χωρίον, ὃ Σραβίκιον λέγεται... ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τοῦ βάνδου Ζαβάλτας).[1] После тога, Здравику се губи траг све до првих деценија XIV века, када је ово село постало посед манастира Хиландара. Веома је интересантно да се у документима насталим у кратком временском раздобљу (1311—1329) име Здравик јавља у више облика: Σδραβίκιον, Σδραβίκη, Σραβίκιον, Ζδραβίκιον, Ἀσδραβίκιον, Ὀσδραβίκιον, што се објашњава тешкоћама приликом изговарања овог, за Византинце страног, по својој прилици словенског имена.[2]

---

[1] О томе се сазнаје из типика за манастир Бачково, који је редигован 1083. године: éd. *L. Petit*, ВВ 11 (1904), Приложение 1, 12, 30—32, са веома детаљним уводом о браћи Пакуријанима и самом манастиру. Бандон је у то време означавао мању административну јединицу, в. *Љ. Максимовић*, Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Београд 1972, 45, н. 126.

[2] Cf. *M. Vasmer*, Die Slaven in Griechenland, Leipzig 1970, 217. *Ст. П. Кирјакидис*, Βυζαντιναὶ Μελέται V, Σύμμεικτα, Солун 1937, 258—262, такође је мишљења да је Здравик словенски топоним и доводи га у везу са речи Ὄστροβο у деминутиву Ὀστροβίκι (острво-острвце), о чијем су постојању у близини Здравика остала сведочанства. Такође наводи и могућност да је име села дошло отуда што је подручје Здравика било здраво (Здарово, Здаровики, Здравики) у поређењу са нездравом баруштином око Струмског језера. Другачије од овог је идентификовање Здравика са градом Дрависком који се налазио на приличној удаљености од Здравика, северно од Амфипоља код данашњег села Неохори, о чему постоје сведочанства код античких писаца. *Г. И. Теохаридис*, Κατεπανίκια τῆς Μακεδονίας, Солун 1954, 39—41, износи оба мишљења. *Д. К. Самсарис*, Ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, Солун 1976, 142, сматра да је Дрависк античког времена у византијско и турско доба називан Здравик, а као доказ за то наводи постојање данашњег села Дрависка на месту средњовековног Здравика.

Пратећи садржину хиландарских аката запажа се да су савременици веома јасно разликовали два Здравика. Једни акти искључиво се односе на зевгилатион Здравик, који је пре уступања Хиландару поседовао брат од стрица Андроника II, Михаило Палеолог.[3] То село се спомиње као Стари Здравик (παλαιὸν Ζδραβίκιον) и *други* Здравик (ἕτερον Ζδραβίκιον).[4] Посебна група аката говори о Здравику, поседу породице Модина, који је, настављајући се на Стари Здравик, чинио са њим географску целину.

Будући да је Хиландар најпре постао власник поседа Михаила Палеолога, прво ћемо се осврнути на податке које извори о томе пружају. Зевгилатион Здравик је био међу селима која је Андроник II даровао, марта 1319, Хиландару на захтев краља Милутина, у знак захвалности за помоћ коју му је српски краљ указивао у време борбе и ратова (ἐν καιροῖς ἄρεος καὶ μάχης καὶ πολέμων)[5]. Дарована села су се налазила са обе стране Струмског језера (τὰ χωρία περὶ τὴν Λίμνην τοῦ ποταμοῦ Στρυμμόνος διακείμενα) и то су била: Георгила са заселком Апидеа, Евнухово са царским доменима Гореанци и Липсохорион, са десне стране језера, и царски поседи Малака (Малука) и Здравик са његове леве стране. Предају села је извршио, по царевој наредби (ὡρίσθην), септембра 1319, апограф Михаило Неокесарит и саставио акт о томе за свако село.[6]

Ни даровна хрисовуља Андроника II, ни Неокесаритов акт, као ни други извори, не спомињу Михаила Палеолога као поседника Здравика. О њему се једино зна да му је достојанство мистика доделио стриц Михаило VIII Палеолог.[7] Стога остаје непознато када је и под којим условима овај блиски царев рођак добио значајан посед у области Струме, а такође је сасвим неизвесна његова судбина у време даровања Здравика Хиландару, марта 1319. године.[8] Тек се у хрисовуљама Андроника II и његовог савладара Андроника III — издатих Хиландару јуна и септембра 1321, на захтев краља Милутина, за потврду новостечених добара — у вези са зевгилатијем Здравиком каже да га манастир има „онако како га је држао и поседовао многовољени брат од стрица

[3] Михаило Палеолог је био први син севастократора Константина, брата Михаила VIII Палеолога. Cf. *A. Th. Papadopulos*, Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259—1453, Amsterdam 1962, Nr. 6.

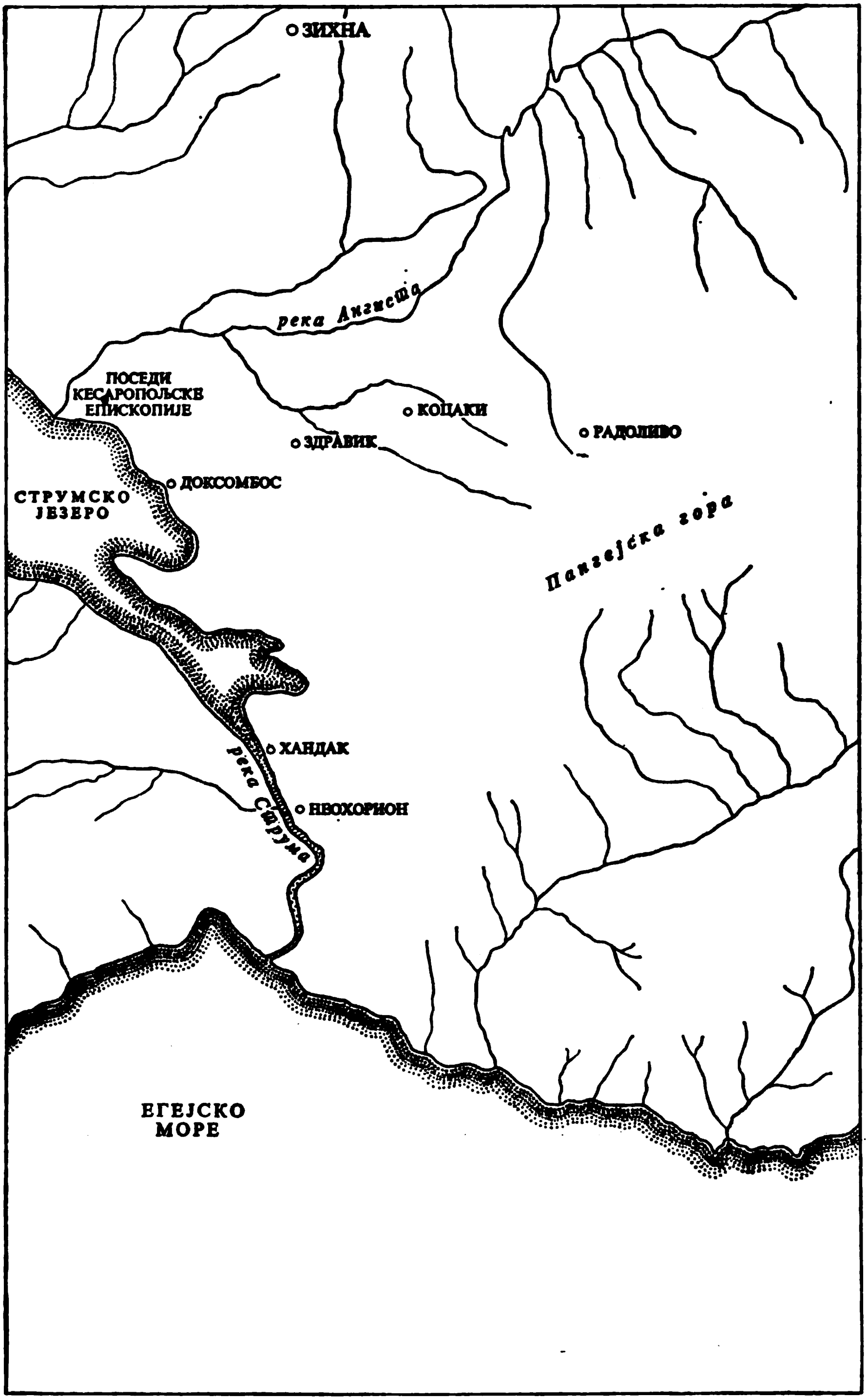
[4] Actes de Chilandar. Première partie. Actes grecs, publiés par *L. Petit*, BB 17 (1911), Приложение, 53, 35 и 42, 118, 31.

[5] Chil. I, 41. Поред цара, ово даровање су потврдили и савладари Михаило IX и Андроник III: Chil. I, 42 и 43. *F. Barišić*, Autour du chrysobulle d'Andronic II pour Chilandar de mars 1319, Mélanges Ivan Dujčev, Paris 1979, 15—26, веома је убедљиво показао да је хрисовуља од марта 1319. даровни акт, а не документ о потврди већ раније учињеног дара.

[6] Chil. I, №s 37 (за Малуку), 38 (за Евнухово и Липсохорион) и 39 (за Здравик). На овим актима се, грешком писара, налази хронолошка индикација „септембар, индикт 2", што одговара септембру 1318, како су то навели издавачи хиландарских аката. *Ф. Баришић*, нав. дело, 17—19, указао је да уместо другог индикта треба да стоји трећи, и тако је дошао до септембра 1319. као датума издавања поменутих аката, како је то већ претпоставио П. Безобразов.

[7] Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis libri XIII, rec. *I. Bekkerus*, Bonnae 1835, I, 109, 18—19.

[8] Навешћемо аналоган пример: комад земље од шест стотина модија у подручју Параструме држао је царев дворанин Комнин кир Константин Ласкарис. Андроник II му је оризмом одузео ту земљу и предао манастиру Каракали: *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, 38, 33—35 (јули 1294).

Подручје доњег дела Струмског језера

царства ми, покојни Михаило Палеолог" (καθὼς κατεῖχε καὶ ἐνέμετο τοῦτο καὶ ὁ περιπόθητος ἐξάδελφος τῆς βασιλείας μοῦ κῦρ Μιχαὴλ Παλαιολόγος ἐκεῖνος).[9] Уз то, цар је овом приликом (јуна 1321) даровао Хиландару за Здравик, као и остала села, уобичајене бројне имунитетске повластице.

Да би се о зевгилатију Здравику, његовом положају и величини стекла бар приближна слика, осврнућемо се у главним цртама на сеоску међу коју је дао М. Неокесарит. Опис границе (περιορισμός) почиње од пута који је водио у Доксомбус (Δοξόμπους), метох Велике Лавре, тако да се Здравик налазио са леве стране, а поседи Кесаропољске епископије са десне. Граница се држала поменутог пута и дотицала други који је водио у Мармарион.[10] Затим је скретала према истоку, остављајући са десне стране имања Велике Лавре, спуштала се до пута који је водио од Здравика у Декалисту (Δεκαλίστα), посед Каракале, и местȏ које се зове Клисора (Κλεισώρα), где су се завршавала имања Велике Лавре. Тада је скретала према северу, тако да је Заварникија (Ζαβαρνίκεια), метох Ватопеда, остајао са десне стране, напуштала је и пут који је водио за Радоливо и стизала до „нових" путева за Заварникију и Зегнан (Ζέγναν), где су се завршавали поседи манастира Ватопеда. Одатле је скретала на запад и држала се пута који је водио од Заварникија у Здравик, имајући са десне стране поседе Марка (Модина?). Међа је постепено савијала према југу и спуштала се на пут који је ишао од реке Панака (Πάναξ, познатије под именом Ангиста) за Здравик и скрећући према западу држала се тога пута. Са десне стране су у томе подручју били поседи породице Модина, а терен је био испресецан путевима: за мочвару и св. Николу, од реке за језеро, за село Малуку, за Горијане и др. Граница се држала дела пута који је водио у Малуку и поново савијала према западу, напуштајући овај пут, тако да је Малука, посед Хиландара и Ивирона, остајао са десне стране и стизала је до Панака. Држећи се ушћа ове реке скретала је према југу у Струмско језеро, обухватајући и воденичке јазове за млин који је такође предат Хиландару. Одатле је скретала према истоку, држећи се обале језера, и стизала до пута који је долазио од Кесаропоља, даље се спуштала ка путу који је ишао од Доксомбуса у млинове, стизала до другог који је долазио од Здравика и, држећи се тога пута, лево је ограничавала место звано Дипламбелон (Διπλάμπελον) и имања Кесаропољске епископије и опет се спуштала на пут који је водио у Доксомбус, где је и почела.[11]

Из овог описа се види да је даровани део Здравика избијао на Струмско језеро богато рибом, да је обиловао водом, што је условљавало његову плодност и постојање млинова, а да су га уз то путеви који су туда пролазили у свим правцима повезивали са другим селима, углавном, како је изнесено, поседима светогорских манастира.

Граница коју је утврдио М. Неокесарит била је веома прецизна, тако да на први поглед није могла изазвати земљишне спорове са непо-

---

[9] Chil. I, 61, 24—25; 70, 27—29; 71, 30—32.

[10] Мармарион, веома често помињан у светогорским документима (в. *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, 172, n. 1) налазио се са леве стране доњег тока реке Струме, нешто северније од Амфипоља: *Теохаридис*, Κατεπανίκια τῆς Μακεδονίας, 42.

[11] Chil. I, 39, 9—76.

средњим суседима Хиландараца у Здравику, монасима Велике Лавре, Ватопеда или Ивирона. Међутим, са Ватопеђанима је одмах дошло до свађе због комада земље од хиљаду триста модија, не рачунајући баштинску земљу парика (ἄνευ τῆς γονικῆς γῆς τῶν παροίκων), који је од раније припадао Ватопеду, али се налазио у атару Здравика.[12] Због тога, чим је М. Неокесарит направио акт о предаји овог села Хиландару, дошли су монаси Ватопеда и затражили да и они добију исправу која ће прецизирати заједничку границу. М. Неокесарит је изишао у сусрет њиховој молби и да „не би чинили неправду, нити били обесправљени" (ἵνα μήτε ἀδικῶσι μήτε ἀδικῶνται) учинио им је акт у томе смислу.[13] У њему је опис међе између Здравика и ватопедског метоха готово идентичан ономе у Неокесаритовом акту о предаји Здравика Хиландару. Акт издат Ватопеђанима царски чиновник је завршио поруком монасима обају манастира „да не прелазе забележене границе, него да остану и да се држе унутар њих" (μὴ ὑπερβαίνειν τοὺς ἀναγεγραμμένους ὅρους, ἀλλὰ διαμένειν καὶ συντηρεῖσθαι ἐντὸς αὐτῶν).

И поред свега што је учињено „ради правде и добра мира", власништво над делом земље у подручју Здравика и Заварникија остало је спорно током више година. До измирења је дошло у Цариграду у присуству најугледнијих представника манастира Ватопеда и Хиландара, светогорског прота Исака, архимандрита и протосинкела цариградског манастира Пантократора и других. Том приликом су завађене странке својим актима узајамно загарантовале поштовање постигнутог споразума.[14] Ни хиландарски, ни ватопедски акт не садрже никакву хронолошку индикацију. Међутим, помињање краља Милутина као покојног пружа поуздан terminus post quem за окончање ове парнице: децембар 1321. Terminus ante quem је 1325, када Неофит, потписник ватопедског акта, више није био игуман овог манастира.[15] Сматрамо да, захваљујући потписима присутних Хиландараца, смемо са више сигурности да се определимо за 1324, као годину издавања поменутих аката, односно измирења монаха Хиландара и Ватопеда. Хиландарци су се потписали следећим редом: башта кир Акакије, Јоан јеромонах стари башта, старац јеромонах кир Симеон, старац Светога Саве јеромонах кир Теофил, јерођакон Калиник, поп Матеј, еклисијарх Евстатије, поп Дамјан, поп Агатон и поп Амфилохије.[16] За утврђивање времена настанка акта који

---

[12] *Аркадије Ватопедски*, Ἁγιορειτικὰ ἀνάλεκτα ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς Βατοπεδίου, Γρηγ. ὁ Παλαμᾶς 3 (1919) 217.

[13] Захваљујем се колегама из Collège de France, посебно D. Papachryssanthou, што су ми омогућили коришћење овог, до сада неиздатог, акта из архива манастира Ватопеда.

[14] Ватопедски акт Хиландарцима је Chil. I, 44. За коришћење акта Хиландараца Ватопеђанима такође дугујем захвалност колегама из Collège de France.

[15] Cf. *D. Papachryssanthou*, Actes de Prôtaton (Archives de l'Athos VII), Paris 1975, p. 135, n. 243, која се определила за 1322. као време издавања ових аката.

[16] Башта кир Акакије, Јоан јеромонах стари башта и поп Агатон познати су једино као потписници овог документа. Стари башта вероватно означава бившег баштy који је био стар по годинама. Симеон, Калиник и Матеја били су веома истакнути Хиландарци тога времена који често заступају интересе манастира: в. *М. Живојиновић*, Симеон — старац Хрусијског пирга, Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, 181—187; *Вл. Мошин*, Хиландарац Калиник, српски дипломата XIV века, Историско-правни зборник I, Сарајево 1949, 117—132, и *М. Живојиновић*, Јеромонах Матеја и хиландарски метох у Лужцу, Хиландарски зборник 5. Еклисијарх

су потписали поменути Хиландарци најзначајнији је потпис јеромонаха кир Теофила, у то време држаоца келије Светог Саве у Кареји.[17] Још новембра 1322. „најчаснији монах кир Теофил" (ὁ ἐντιμότατος μοναχὸς κῦρ Θεόφιλος) са јеромонасима Гервасијем, Калиником, Симоном и Матејом, учествовао је у куповини кућа од породице Пацикопула за Хиландар и решавању имовинског спора између манастира и монаха Јована Караваса.[18] Он је, дакле, тек после тога датума постао јеромонах, а по свој прилици и житељ келије Св. Саве, те о њему нема помена све док га не налазимо међу наведеним Хиландарцима у Цариграду. Тако долазимо до 1324, односно 1325. као могућих датума за измирење Ватопеђана и Хиландараца. С обзиром на присуство ватопедског игумана Нифона и прота Исака, веома је упадљиво одсуство игумана Гервасија који је, иначе, често долазио у Цариград због манастирских послова. У септембру 1324. године он се „са свим изабраним чрнцима Свете Горе" налазио у Србији да би учествовао у избору и постављању Данила за архиепископа.[19] Чини се да је управо у његовом одсуству решаван поменути спор, те су Хиландар заступали његови најистакнутији представници, међу којима и старешине Хрусијског пирга и Светосавске келије.

Монаси Ватопеда су изнели да је њихов манастир држао земљу која је касније на основу хрисовуље предата Хиландару, те су своје право заснивали на дуготрајности поседовања (τὴν χρονίαν προβαλλομένων κατοχήν).[20] Хиландарци су са своје стране уверавали да је та земља припадала њима дарованом селу и да монаси Ватопеда немају исправу о њеном поседовању. Једни и други били су спремни на уступке, како би свађу заменили добросуседским односима. Преговори су завршени тако да су Хиландарци „због од давнине познате врлине монаха Ватопеда, а још и ради помена нашем господару преузвишеном краљу Србије" поклонили монасима Ватопеда спорну земљу која је била крчевина (τὸ νέωμα).[21] Тиме је коначно утврђена граница између Здравика и Заварникија.

Поред имања светогорских манастира, и поседи породице Модина споменути су као суседни Здравику у Неокесаритовом опису границе дарованог села. Документи који говоре о томе како је њихово имање

Евстатије је споменут на одлуци братског сабора од 1318—1321. Поп Дамјан је један од двојице јеромонаха овог имена, наведених на одлуци братског сабора од 1316. Поп Амфилохије је по свој прилици идентичан са истоименим јеромонахом на одлуци братског сабора од 1318—1321. и краљевим духовником и баштом споменутим на актима од маја 1328. и јануара 1345 (*Вл. Мошин*, Акти братског сабора из Хиландара, Годишњак Скоп. Фил. фак. IV, 4 (1939—1940) 186, 42; 183, 118; 186, 43, и *Ст. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 400 и 488).

[17] Монах Теофил је споменут као двадесет и први на одлуци хиландарског братског сабора од 1316, а из одлуке од 1318—1321. види се да је вршио дужност великог економа (*Мошин*, Акти братског сабора, 183, 120 и 186, 42). Очигледно да је у питању био веома способан монах који се врло брзо нашао међу најугледнијим Хиландарцима.

[18] Chil. I, 84, 19 и 85, 13.

[19] Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило, изд. *Ђ. Даничић*, Загреб 1866, 176; прев. *Л. Мирковић*, Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских, Београд 1935, 133.

[20] Chil. I, 44, 1—6.

[21] Неиздати ватопедски акт.

постало хиландарски метох у исто време пружају неке занимљиве податке у вези са самом породицом. О величини Модиновог поседа сазнаје се из хрисовуље Андроника II од јуна 1321. У њој се каже да је игуман Гервасије изнео да је „у селу манастира Здравику имао пре извесног броја година неки свештеник звани Модин, на основу хрисовуље, земљу од 3000 модија, слободну и неподложну дажбинама“ (εἰς τὸ χωρίον τῆς αὐτῆς μονῆς τὸ Ὀσδραβίκιον εἶχε πρὸ χρόνων ἱερεύς τις Μοδηνὸς λεγόμενος διὰ χρυσοβούλλου γῆν μοδίων τρισχιλίων καὶ μὴ ὑποκειμένην βάρει καὶ τέλει τινί).[22]

Из аката о предаји Модинове земље Хиландару у којима су детаљно набројане поједине њиве и описане њихове међе, може се закључити да се та земља са јужне и западне стране граничила са у то време хиландарским Здравиком, тј. Старим Здравиком, некадашњим поседом Михаила Палеолога, а на северу углавном пружала до реке Анцисте, понегде је прелазила, тако да су се неке њиве налазиле и у катепаникију Зихне. Међутим, царски акти на основу којих је поменути Модин добио тај земљишни посед, као и у случају Михаила Палеолога, нису сачувани, што оставља нерешеним низ питања у вези са тим догађајем. Већ су чињени покушаји да се одреди време када је ово даровање учињено. То отежава недостатак хронолошких индикација на хрисовулним сигилијима Андроника II и савладара Михаила IX, првим сачуваним документима о Модиновој земљишној имовини.[23] Издати на молбу свештеника Модина (ὁ παπᾶς Μοδηνὸς . . . . παρεκλήτευσε) као потврда слободног и неометаног поседовања добијене земље, они дају драгоцене податке о претходним догађајима. Тако сигилиј Андроника II обавештава да је катастарски попис Модинове земље извршио чиновник Калотет, поменут у овом акту као покојни, а земљу је предао велики адну-мијаст Манојло Ватрахонит. Спомињање ових личности помогло је да се издавање царских аката датује у 1296. односно 1297, или 1311. односно 1312. годину.[24] С обзиром да се у веома детаљном инвентару византијских аката направљеном 1299/1300.[25] не налази ни један документ у вези са Модиновом земљом, што би било у случају да су поменути сигилији издати 1296. односно 1297. године, можемо се са сигурношћу определити за 1311. односно 1312, као године њиховог издавања. То би у исто време значило да је свештеник Модин највероватније постао власник земље у Здравику не много пре 1311, будући да се у царе-

22 Chil. I, 62, 4—6 и у хрисовуљи савладара Андроника II: 63, 5—7.

23 Chil. I, 14 и 15. Издавачи хиландарских аката су их датирали са „око 1300“.

24 Износећи ове могућности *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches IV (1282—1341), München — Berlin 1960, № 2331 и 2626 је ставио ове документе под 1311. и 1312. годину.

25 Објавио га је *A. V. Solovjev*, Un inventaire de documents byzantins de Chilandar, Seminarium Kondakovianum 10 (1938) 31—47, и закључио да је настао између 1304. и 1307. године. Међутим, 1304. година отпада као terminus post quem за издавање инвентара, јер је документ издат под том годином (Chil. I, 19) погрешно датован, а настао је 1274. Последњи сачувани акт садржан у инвентару је хрисовуља Андроника II од јануара 1299: Chil. I, 13. Исте или следеће (1300) године настао је изгубљени „периор Лужачки“, како је наведен у инвентару, за који се у акту од маја 1339. каже „опис границе покојног Апелмена настао пре тридесет и девет година“ (Chil. I, 130, 20—21). И „практик Цимбеов“ је по свој прилици настао 1299/1300: cf. Actes de Lavra II de 1204 à 1328, éd. diplomatique par *P. Lemerle*, *A. Guillou*, *N. Svoronos*, *D. Papachryssanthou* (Archives de l'Athos VIII) Paris 1977, p. 129, notes.

вом сигилију каже да је њена предаја извршена недавно (ἀρτίως). Модин се убрзо затим, како је изнесено, обратио царевима да би, поред потврђивања имунитетских повластица за земљу у Здравику и права да је пренесе на своју децу, добио исте привилегије за имања својих зетова. Сигилиј Андроника II (1311) спомиње само једног зета Михаила Воркина.[26] Сигилиј Михаила IX (1312) најпре понавља садржину очевог сигилија и додаје да је после тога (μεταῦτα), тј. издавања Андрониковог сигилија, Модин стекао зета Јована Порнијата за своју другу ћерку, те тражи потврду имунитетских повластица и за његову земљу.[27] Очигледно су били у питању комади земље добијене од Андроника II и дате у мираз Модиновим кћерима. Поред њих, свештеник Модин је имао и три сина који су после његове смрти наследили земљу (μετὰ δὲ τὴν ἐκείνου τελευτὴν ἀνεδέξαντο καὶ κατέχουσι ταύτην καὶ οἱ τρεῖς υἱοὶ ἐκείνου).[28] О времену Модинове смрти нема никаквих података. Међутим, јануара 1320. већ је одавно мртав, јер га игуман Хиландара Гервасије, који је дошао на чело манастира релативно скоро (1318), помиње само као „неког Модина".[29] Тада су покојна и двојица његових синова који су имали деце (οἱ μὲν δύο ἐξ αὐτῶν ἐτελεύτησαν ἐπὶ παισίν), а преостали Василије, будући без деце (ἄπαις), жели да отуђи свој део, тј. трећину породичног поседа, у корист Хиландара. Имајући у виду да је у питању била земља добијена од цара, Гервасије се обратио Михаилу IX за одобрење да се то учини. Михаило је изишао у сусрет овој молби и већ следећег месеца, фебруара 1320, Василије Модин је склопио у Кесарополју купопродајни споразум са игуманом Гервасијем у присуству епископа Мелетија, чланова епископије, економа манастира Велике Лавре и Ватопеда и других.[30]

Василијева имовина, према садржини купопродајног акта, састојала се од његовог дела, тј. трећине млина (τὸν μύλωνα τὸν μερτικόν μου ... μύλωνα τὸν τρίτον) на реци Анцисти, са плодоносним дрвећем, младицама и виноградима, и комплекса њива ораница од осам стотина двадесет шест модија. Василије је томе додао још и виноград од четири модија који се налазио на два подручја (ἐν δυσὶ τόποις) и комад земље од сто двадесет модија, што је држао из делова своје браће. То је заједно сачињавало девет стотина и педесет модија. Василије је половину те имовине дао за спас душе, а за половину је примио сто педесет перпера, коња у вредности од седамнаест перпера и за обављање читавог посла још четрдесет шест, што је све чинило две стотине тринаест перпера.

Василије је био први од Модина који је предао свој посед Хиландару, те се једино његово имање спомиње у потврдној хрисовуљи Андроника II од фебруара 1321. године међу новостеченим манастирским добрима: „у селу Асдравикиону земља од 1000 модија од покојног Модина и нека друга његова имовина што је имао као трећи део свога баштинског иметка" (εἰς τὸ χωρίον τὸ Ἀσδραβίκιον γῆν μοδίων χιλίων ἀπὸ τοῦ Μοδηνοῦ ἐκείνου, καὶ ἄλλα τινὰ ὑποστατικὰ αὐτοῦ, ἅπερ εἶχεν ἀπὸ τῆς

---

26 Chil. I, 14, 12—14.

27 Chil. I, 15, 22—27.

28 Chil. I, 52, 6—7 и у хрисовуљама Андроника II и Андроника III од јуна 1321: Chil. I, 62, 7—8 и 63, 7—8.

29 Chil. I, 52, 4: Μοδηνός τις.

30 Chil. I, 53.

γονικῆς τρίτης μερίδος αὐτοῦ).[31] Упадљиво је да је Василијева земља од фебруара 1320, када ју је он предао Хиландару, до издавања цареве хрисовуље, дакле за годину дана, увећана за педесет модија, које су монаси успели да придруже првобитно дарованом поседу. У исто време када је Андроник II издао поменуту хрисовуљу, зет Михаила Модина, другог сина свештеника Модина, звани Привонанг, уступио је 7. фебруара 1321. Хиландару земљу од осамдесет модија и виноград величине седам модија, такође у подручју Здравика.[32] Привонанг износи да је то имао из мираза добијеног од родитеља своје покојне жене: Михаила Модина, у монаштву Марка, и монахиње Марте. Поменути земљишни посед Привонанг је дао Хиландару за спас душе своје супруге, а према жељи свога таста, тада такође покојног Михаила.

По свој прилици да су после фебруара 1321. још неки чланови породице Модина, деца синова свештеника Модина, предали делове своје земље Хиландару. То се види из потврдне хрисовуље Андроника II од јуна 1321. године. Она најпре говори о земљи коју је Василије придружио Хиландару „што је успело да уђе у хрисовуљу насталу пре кратког времена за манастир“ (фебруара 1321) и додаје да су „друга два његова брата држала своје делове до сада и недавно их предала Хиландару поклоном и продајом“ (οἱ δὲ ἕτεροι δύο ἀδελφοὶ τούτου κατεῖχον τὰς οἰκείας μερίδας μέχρι τουνῦν, ἀρτίως δὲ δεδώκασι καὶ οὗτοι αὐτὰς πρὸς τὴν ... μονὴν τοῦ Χελανταρίου κατὰ λόγον προσενέξεως, ἔτι δὲ καὶ διὰ πράσεως).[33] Треба имати на уму да је хрисовуља издата на захтев Гервасија, првенствено за потврду новостечених земљишних поседа Хиландара, те помињање синова свештеника Модина, већ дуже времена покојних, само показује о којој је земљи реч. Обојица су, колико се види из извора, имали по једну ћерку, те би помињање нових имена очигледно довело до збрке. Да су делове поседа свештеника Модина предавали Хиландару најпре његови синови, па затим унуци, види се из акта о намирењу Јована Мавријана, зета трећег Модиновог сина, чије је име остало непознато, са Хиландарцима, од априла 1329. године. Причајући ток претходних догађаја Ј. Мавријан износи да су „монаси пре извесног времена купили од рођене браће и стричева наших, Василија и кир Михаила, а и од њихове деце Мануила Гаријана и госпође Марије два дела зевгилатија од целокупне наше баштине у селу званом Здравику“.[34] И жена једног од синова свештеника Модина, поменутог кир Михаила, већ увелико удовица, монахиња Марина, склопила је у епископији Кесарополья, августа 1321, купопродајни споразум са монасима Хиландара.[35] Она је истакла да нема права да свој зевгилатион прода неком другом, већ само Хиландарцима који као најближи имају право првенства куповине (προτιμήσεως δίκαιον ἔχοντας). У акту се спомиње да су монаси већ купили од Василија, брата Марининог мужа (τοῦ ἀντραδέλφου μου) његов део (τὸ μερήδιον αὐτοῦ), а такође од Ма-

[31] Chil. I, 58, 23—25.

[32] Chil. I, 59.

[33] Chil. I, 62, 8—14 и у хрисовуљи Андроника III: 63, 9—16.

[34] Chil. I, 118, 26—30.

[35] Chil. I, 69. На Привонанговом акту (7. фебруара 1321) потписана је монахиња Марта, жена Михаила Модина. Ново име, уколико није у питању грешка писара, једино се може објаснити примањем велике схиме и добијањем имена Марина.

рининог зета кир Мануила Гаријана оно што му је она дала у мираз. Подсетимо се да је Привонанг говорио о миразу добијеном од родитеља, покојног Михаила Модина, у монаштву Марка, и монахиње Марте-Марине. Напомињање да је само Марина дала мираз приликом женидбе М. Гаријана донекле би упућивало на закључак да је он постао зет Модина после смрти Михаила, а како га и Привонанг помиње као свога зета, по свој прилици да је у питању био муж унуке Михаила и Марте. Марина се споразумела са монасима да за свој земљишни комад са кућама, виноградима, баштама и вртовима добије две стотине десет перпера, коња у вредности од дванаест перпера и чоху за унука (τῷ ἐγγονῷ μου τζόχαν). Поред тога, она је од манастира добила још и доживотно издржавање, наиме, монаси су се обавезали да јој сваке године дају двадесет четири мазурије жита, затим вина и уља и све друго што следује једном монаху.

Упадљиво је да су се на Марининном купопродајном акту као сведоци потписали, поред епископа Мелетија, скевофилакса Димитрија и јерођакона Георгија, и представници Зихне: кастрофилакс града и хартофилакс епископије ђакон Георгије Каломен, који је писао овај акт по одобрењу (ἐξ ἐπιτροπῆς) епископа Кесарополља.[36] Исто тако и на акту Ј. Мавријана од априла 1329. године, поред представника Кесаропољске епископије, присутни су били поменути хартофилакс Г. Каломен и протонотар Јован Каломен, такође писар акта ἐκ προτροπῆς епископа Кесарополља, само што су то овога пута били чланови митрополије Зихне.[37] Њихово присуство може се објаснити чињеницом да се граница Модинових поседа није подударала са границом катепаникија Параструме. Неке њиве су се, како је споменуто, налазиле и са десне стране реке Ангисте у катепаникију Зихне. Тако се њива Василија Модина, величине тридесет модија, налазила у селу Малука које је било са десне стране реке Ангисте у катепаникију Зихне. Та њива се граничила са њивом Василијевог рођеног брата (πλησίον τοῦ αὐταδέλφου αὐτοῦ), било Михаила или таста Јована Мавријана.[38]

До сада је било речи о томе како су две трећине поседа свештеника Модина, тј. зевгилатији двојице његових синова, Василија и Михаила, постали хиландарски метох током 1320—1321. године. О томе како је преостали трећи део породичне баштине (ἐναπολείφθη δὲ ἡ ἡμετέρα μερὶς ἤτοι τὸ τρίτον ἐξ ὅλου), посед трећег Модиновог сина, прешао у својину Хиландара, негде између фебруара и јуна 1321, говори поменути акт од априла 1322. године. Износећи детаљно читав претходни ток догађаја, Ј. Мавријан прича да је тај њихов део продала Хиландару његова ташта, тада већ удовица, Теодора, уз сагласност свога оца Јована Ватаца. За тај комад земље, са кућама, виноградима, баштама и вртовима, величине око хиљаду модија, монаси су имали да исплате две стотине шездесет златних номизми. Према учињеном договору, сто тридесет номизми су дали одмах, а други део је требало да предају у мираз Теодориној ћерци и наследници. Међутим, Ј. Ватац је покушао

---

36 Chil. I, 69, 83—99.

37 Chil. I, 118, 101—105, 107—109, 111—113. Епископија Зихне је 1329. или нешто раније уздигнута на ранг митрополије: в. *Lemerle*, Philippes, 266.

38 Chil. I, 53, 44—45.

да одједном добије читав новчани износ, те је фалсификовао акт о споразуму са монасима. Спор који је настао у вези са тим окончан је априла 1329. у епископији Кесарополља. Поред већ споменутих представника епископије Кесарополља и митрополије Зихне, присутни су били угледни становници Здравика Халкиопул и Кромодар.[39] Пред свима њима монаси су предали Јовану Мавријану и његовој жени преосталих сто тридесет перпера, Ватацов фалсификовани акт је спаљен, а Хиландарцима је потврђено поседовање поменутог зевгилатија са свима старим и новим правима и повластицама, уз изузимање млина који су Модини поседовали у земљи Анцисти (ἄνευ μέντοι τὸν ὅνπερ κεκτήμεθα μύλωνα ἐν τῇ χώρᾳ 'Ατζήστας). Изгледа да је овде реч о млину који су имали наследници трећег Модиновог сина, за разлику од оног млина који се такође налазио у подручју Анцисте, а чију је трећину, тј. свој део, уступио Хиландару Василије Модин фебруара 1320. године.

Тако је за мање од једне деценије земљишни посед породице Модина од три хиљаде модија (приближно две стотине осамдесет једног хектара) плодних њива и винограда постао метох Хиландара.[40] Да су чланови појединих породица отуђивали своја имања у корист манастира била је веома честа појава. За сада, међутим, остаје прилично необично даровање велике и плодне земље у Здравику, које је цар учинио свештенику Модину. С обзиром да је Модин поседовао земљу на основу хрисовуље Андроника II (διὰ χρυσοβούλλου τοῦ πατρὸς τῆς βασιλείας μου)[41] очигледно је да није у питању била пронија, већ награда за неке друге заслуге. Такође се може закључити да је Модин био у поодмаклим годинама када је постао власник дароване земље, јер су и он и његови синови већ после једне деценије, пошто их је цар обдарио, били покојни. Појава Михаила Палеолога као поседника дела Здравика била је сасвим у складу са праксом да цар даје земљу својим заслужним и угледним достојанственицима, а нарочито истакнутим члановима царске породице. Запажа се да се у време предаје Здравика Хиландару водило рачуна о разлици између Здравика, бившег зевгилатија Михаила Палеолога, и Здравика поседа породице Модина. Разлог томе су на првом месту били различити начини стицања поменутих делова села Здравика. Стари Здравик је, како је изнесено, Хиландару прибавио краљ Милутин и стога се у хрисовуљама Андроника II издатим манастиру на захтев српског краља (фебруара, јуна и септембра 1321) спомиње само тај део Здравика. У аналогној царској хрисовуљи издатој на интервенцију игумана Гервасија (јуна 1321) говори се о Здравику који су чланови породице Модина продали и уступили Хиландару. Међутим, за разлику од ових, тридесет година доцније, јула 1351, приликом набрајања манастирских поседа у хрисовуљи Јована V Палеолога, наводи се само један Здравик (ζευγηλατεῖον τοῦ 'Οσδραβικίου).[42]

---

39 Chil. I, 118, 69—72.

40 О модију као мери за површину в. *E. Schilbach*, Byzantinische Metrologie, München 1970, 72—73 и *М. Влајинац*, Речник наших старих мера у току векова, III, Београд 1968, 629—630.

41 Chil. I, 52, 5.

42 Chil. I, 138, 43.

После тога дуго у изворима нема никаквог помена о овом метоху. Поновна сведочанства јавила су се, колико нам је познато, тек у турским документима, султанским и кадијским, из последњих деценија XV и почетка XVI века. Из њих се види да су Здравик и нека села око Струме још увек хиландарски метоси. Први од тих докумената је нишан Бајазита II од октобра 1481, издат на молбу влашког војводе Бесарабе III Цепелуша.[43] Султан ослобађа плаћања десетине нека хиландарска имања означена у акту само као „шест комада земље", не спомињући где се она налазе, о каквим се имањима ради и колики је порез који је требало Хиландар да плаћа уместо десетине.[44] Акт из 1492. којим је султан поновио претходну наредбу даје драгоцено обавештење да је имање у Здравику било комад земље величине од око сто донума.[45] Занимљив је и податак судске одлуке из 1495/6. о замени њива између Хиландара и Махмуд-бега. Манастир је дао Махмуд-бегу њиву од педесет донума у месту Панику у замену за њиву од четрдесет донума у атару Здравика.[46] Потпунија обавештења о шест привилегованих хиландарских имања пружају фермани Селима I (1512—1520). То су наредбе из 1513. и 1519. године, које поименце наводе имања ослобођена плаћања десетине. На петом месту је „чифтлик у селу Здравику, каза (кадилук) Зихна, на коме раде три пара волова; плаћа одсјек годишње шест стотина акчи".[47] Незгоде за Хиландар настајале су због тога што су имања у селима Куцову, Здравику, Георгили и другим била уписана у тимаре једних спахија, којима је Хиландар плаћао порез, а сама села у тимаре других спахија, који су вршили притисак на манастир. Осим тога, спахије нису поштовале привилегије које је Бајазит дао неким манастирским имањима, што је изазивало између Хиландара и спахија непрестане сукобе у чијем је решавању морао интервенисати сам султан.

---

[43] Љубазношћу В. Бошкова користила сам рукопис његовог чланка: Документи Бајазита II у Хиландару, Прилози за оријенталну филологију 31, 9, сл., где посебно разматра однос Хиландара и влашких војвода Бесараба III Цепелуша и Влада Монаха. О томе в. и *Р. Ћук*, Царица Мара, Историјски часопис 25—26 (1978—1979) 92—93.

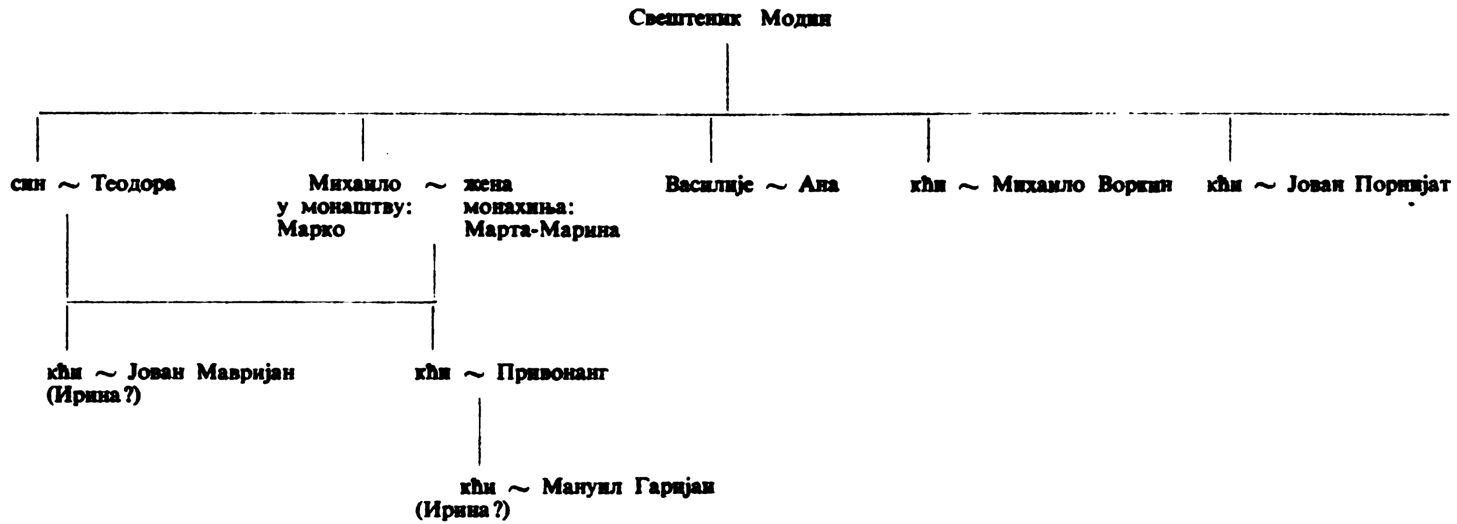
[44] Десетина, о којој је овде реч, пела се и поред свога имена на петину, трећину и чак на половину жетве: cf. *P. Lemerle et P. Wittek*, Recherches sur l'histoire et le statut des monastères athonites sous la domination turque, Archives d'Histoire du droit orientale III, Wetteren 1948, 430—431. За поменута имања употребљен је, у једној наредби из 1502. назив: њиве, земље и зиратно земљиште. У акту из 1506. јављају се под заједничким називом „зиратно земљиште": Бошков, нав. рукопис, 13.

[45] Исто, 14. Донум је земља величине четрдесет просечних корака: *Lemerle — Wittek*, op. cit. 450, н. 1.

[46] Бошков, нав. рукопис, 14.

[47] Исто, 14—15. Одсек (муката) у овом случају означава унапред одређену суму на име пореза; такав начин плаћања назива се одсеком: исто, нап. 55. Акча је сребрни турски новац, у Европи познат као аспра. У време Бајазита II и Селима I акча је имала дијаметар од 10 милиметара и тежила је 0,70 грама (в. *Lemerle—Wittek*, op. cit. 437, n. 4, и *О. Зиројевић*, Турско војно уређење у Србији 1459—1683, Београд 1976, 293).

ПОРОДИЦА МОДИНА

Mirjana Živojinović

ZDRAVIK, MÉTOCHION DE CHILANDAR ET SES PROPRIÉTAIRES ANTÉRIEURS

Le village de Zdravik, situé dans la vallée de Strouma, était devenu métochion de Chilandar dans les premières décennies du XIVe siècle. Les documents de Chilandar font preuve que les contemporains distinguaient très nettement deux Zdraviks: les uns se rapportent au village Zdravik qui, avant d'être cédé à Chilandar, était en possession du cousin germain d'Andronic II, Michel Paléologue; les autres mentionnent Zdravik comme une propriété da le famille des Modènoi. Il reste, pourtant, inconnu quand et sous quelles conditions Michel Paléologue avait obtenu cette propriété importante. Son Zdravik est mentionné comme l'ancien ou comme l'autre Zdravik, tandis que celui des Modènoi faisait un terrain voisin de l'autre.

Le village Zdravik, possession de Michel Paléologue, fut mentionné parmi les villages dont Andronic II avait fait donation à Chilandar, au mois de mars 1319, repondant à la demande du roi Miloutine. Le périorismos de Zdravik décrit par l'apographeus Michel Néokaisaritès dans l'acte du transfer de Zdravik à Chilandar dévoile que la partie donnée du village débouchait sur la Lac de Strouma, qu'il abondait en eau, et cela conditionnait sa fertilité et l'existence des moulins; en outre, les routes qui passaient par là en toutes directions, le reliaient aux autres villages, généralement possessions des monastères du Mont Athos.

Les propriétés de la famille de Modènoi confinaient du côté sud et du côté ouest à l'ancien Zdravik, tandis qu'au nord elles s'étendaient jusqu'à la rivière d'Angitès et la dépassaient par endroits, de sorte que certains champs se trouvaient dans la katépanikion de Zichna. Il s'agissait de terrains de trois mille modioi de superficie, que le prêtre Modènos avait obtenu d'Andronic II avec tous les privilèges d'immunité et le droit de les lèguer à ses enfants. Après sa mort ses trois fils ont hérité ces terrains. Les enfants et les petits enfants du prêtre Modènos vendaient partiellement ou offraient un par un les terrains de Zdravik au monastère de Chilandar. Les documents témoignent de ces ventes ou donations désignent les terrains de Zdravik selon les propriétaires d'autrefois, Michel Paléologue et les Modènoi. Ainsi, en moins d'une décennie le village entier de Zdravik était devenu métochion du monastère serbe. Finalement, dans le chrysobulle de Jean V Paléologue, du mois de juillet 1351, on ne cite qu'un Zdravik, lors de l'énumération des possessions du monastère. Les documents turcs de la fin du XVe et du début du XVIe siècle font preuve que Zdravik avec quelques autres villages était resté pendant longtemps en propriété du monastère de Chilandar.

Зборник радова Византолошког института, XX, 1981.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XX, 1981

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

»БОГАТАШИ« АЛЕКСИЈА МАКРЕМВОЛИТА

Дијалог богатих и сиромашних (Διάλογος πλουσίων καὶ πενήτων) из пера Алексија Макремволита једно је од најзанимљивијих дела са социјалном садржином,[1] којима је нарочито богата византијска књижевност XIV века.[2] Његова посебност огледа се у горком тону оптужби против друштвених неправди и симпатијама за сиромашне и експлоатисане, особинама које превазилазе хришћанско морализисање, карактеристично за дела других аутора који се у то доба баве сличним темама.[3] Хришћанска фразеологија присутна је, разуме се, и код Макремволита, али је у науци изречена оцена да се његово опредељење разликује од схватања већине интелектуалаца, везаних у ово доба многим нитима

---

[1] Ed. *I. Ševčenko*, Alexios Makrembolites and his „Dialogue between the Rich and the Poor" (даље: Dialogue), ЗРВИ 6 (1960) 187—202 (уводна студија), 203—215 (текст), 216—228 (енглески превод). Пишући своје дело у некој врсти дијалога, Макремволит је, иако невешто, следио одређене класичне традиције. Cf. *H. Hunger*, Klassizistische Tendenzen in der byzantinischen Literatur des 14. Jh., Actes du XIVe Congrès Int. des Et. byz. I, Bucarest 1974, 142 sq.

[2] Сам Макремволит, поред овог најважнијег, написао је још неколико дела кроз која провејавају социјални мотиви. В. кратак преглед њихове садржине у *Ševčenko*, Dialogue 189 n. 12 и карактеристичне цитате (богати као творци неправде, неморални „људождери" за које је пакао, итд.) у ibid., 197 sq., nn. 65—68, 73.

[3] У овом смислу, „Дијалог" је несумњиво најзначајније Макремволитово дело, у коме се развија идеја о једнакости људи (cf. Dialogue 203.2; 207.35—36; 208.17—18, 30—32; 210.7—8; cf. et ms. 6, fol. 104^r in *Ševčenko*, Dialogue 199 n. 75). О оцени Макремволита у поређењу са другим писцима XIV века уп. *Ševčenko*, Dialogue 187 sq., 202; *idem*, Society and Intellectual Life in the 14th Century, Actes du XIVe Congrès Intern. des Et. byz. I, Bucarest 1974, 86; *C. P. Kyrris*, Éléments traditionnels et éléments révolutionnaires dans l'idéologie d'Alexios Makrembolitès et d'autres intelectuels byzantins du XIVe siècle, XIVe Congrès Int. des Et. byz., Résumés-Communications, Bucarest 1971, 36; *М.А. Поляковская*, К вопросу о социальных противоречиях в поздневизантийском городе (А. Макремволит), АДСВ 8 (1972) 102; *иста*, Понимание социальных проблем византийскими авторами середины XIV в., ВВ (1979) 9 сл., 21; *H. Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I, München 1978, 119 sq. Уопште узевши, социјална критика у Византији није уобичајени књижевни род, увек остаје имманентна систему и пуна је морализисања (*H.-G. Beck*, Das byzantinische Jahrtausend, München 1978, 137), упркос томе што тачно уочава велике социјалне разлике [*I. Ševčenko*, The Decline of Byzantium seen through the Eyes of its Intellectuals, DOP 15 (1961) 182 sq.; *idem*, Dialogue 198 sq., 202; *Поляковская*, Понимание социальных проблем 9—21]. Основни разлог (или један од основних разлога) свакако је масовна припадност или привржeност писаца владајућим друштвеним снагама. Cf. *Ševčenko*, Society and Intell. Life 72—76, 85 sq.; *Beck*, o. c. 123 sq.

за аристократски сталеж, коме углавном и припадају.[4] Њихов религиозни морал и хуманистички погледи омогућавају им да уоче беду доњих слојева друштва, али они не говоре отворено, као што то чини Макремволит, о друштвеним разликама и могућностима њиховог превазилажења.[5] Прихватање ове оцене, међутим, не значи да Макремволитово иступање треба схватити искључиво као неку општу критику постојећих друштвених односа.

Супротстављени слојеви друштва означени су код Макремволита као богати (πλούσιοι) и сиромашни (πένητες). Оба термина прилично су честа у литератури тог времена, али је њихов смисао променљив и открива се тек проучавањем контекста у коме се јављају.[6] При томе, док израз πένητες представља један од уобичајених начина обележавања сиромашних радних слојева,[7] израз πλούσιοι не употребљава се за означавање водећег друштвеног слоја — феудалне аристократије.[8] Штавише, у својој неодређености, израз πλούσιοι не може се везати за неку одређену социјалну групу, а аристократски сталеж, као што је познато чине δυνατοί, ἄριστοι, εὐγενεῖς, συγκλητικοί, μεγιστᾶνες, προύχοντες, ἄρχοντες.

С друге стране, Макремволитова спрега антиподâ (πλούσιοι contra πένητες) веома подсећа на један релативно чест начин изражавања код византијских писаца овог времена, у коме се осећа поларизација друштва, фактичка или вербална свеједно, на владајућу врхушку и прост, сиромашан народ, без навођења међуслојева градског становништва. Тако се код Јована Кантакузина, за кога иначе μέσοι као градски средњи слој нису занемарљива величина, осећа поларизација на ἄριστοι и ἄποροι (δῆμοι),[7] на ἄριστοι τῶν πολιτῶν и ὁ ἄλλος δῆμος,[8] на аристократију, клер и народ,[9] на ἄριστοι и πολλοί.[10] Такође, Тома Магистер

[4–5] Cf. *Ševčenko*, Dialogue 187 sq.; *Поляковская*, н. д. 9 сл. Неретко се говори о радикализму Макремволитових ставова [*Поляковская*, К вопросу о соц. противоречиях 97 сл.; *М. Я. Сюзюмов*, К вопросу о характере выступления зилотов в 1342—1349 гг., ВВ 28 (1968) 26 сл.; *Kyrris*, o. c. 37], мада има мишљења да ни они у суштини не прелазе границе хришћанског морала [cf. ex. gr. *Г. Л. Курбатов — В.Н. Рутенбург*, Зилоты и чомпи, ВВ 30 (1969) 20]. Негде између ових оцена налазе се аутори нав. у нап. 3. Оваква разноликост у тумачењима проистиче из амбивалентности Макремволитовог писања: с једне стране, читав његов спис одише критиком друштвене неправде, док се рецепти за њено превазилажење, с друге стране, углавном своде на човекољубиво пружање помоћи сиротињи (Dialogue 207.5—10, 18—20; 208.3—12, 13—14, 19—20, 27—29; 210.1; 211.19—20; 213.33; 214.2—5; cf. et ms. 9 in *Ševčenko*, Dialogue 189 n. 12). Богаташ који тако поступа у ствари је добар и праведан (Dialogue 208.27—28; аргументи о потреби таквог поступања: 205.9—14, 206.23—24, 207.29—31), што је став који Макремволита приближава паламистичком схватању о томе да су богаташи који чине добра дела достојни спасења (уп. *Поляковская*, Понимание социальных проблем 12). Уосталом, скори смак света гарантовао је коначно решење: ms. 10 in *Ševčenko*, Dialogue 198—199 nn. 71—72; *Сш. Курусис*, Αἱ ἀντιλήψεις περὶ τῶν ἐσχάτων τοῦ κόσμου καὶ ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1346 πτῶσις τοῦ τρούλλου τῆς Ἁγίας Σοφίας, ΕΕΒΣπ 37 (1969-70) 233 sq., 235.3—5, 12; 235.13—237.1; 238.50; 239.74—75, 81—83; ms. 2 in *Ševčenko*, o. c. 199 n. 73.

[6] Уп. *Поляковская*, н. д. 16.

[7] Cant. II 11: I 379.4; III 28: II 177.9—12, 177.13—178.11.

[8] Cant. IV 29: III 216.19—20.

[9] Cant. I 31: I 149.14—17; III 57: II 352.22—23, II 353.7—10; III 79: II 489.13—492.8.

[10] Cant. IV 19: III 130.19—22.

говори само о προὔχοντες и δῆμος у Солуну,[11] а у хрисовуљи Андроника II са привилегијама Јањини забрањује се управнику града исељавање τινὰ μικρὸν ἢ μέγαν τῶν ἐποίκων.[12] У истом граду локална хроника говори о аристократији и λαὸς τοῦ κάστρου.[13] Наведени примери су својим разноврсним пореклом довољно карактеристични да послуже као илустрација једног начина изражавања који, као што се види, није стран ни Макремволиту.

На први поглед, дакле, начин којим су означени „богаташи" прилично је двосмислен — они као да представљају најистакнутији слој друштва, који је, међутим, обележен неуобичајеним именом. Ово је прва од необичних појава у Макремволитовом тексту. Због осталих, о којима ће тек бити речи, било је потребно на њу скренути пажњу, иако сами „богаташи", рекло би се, разрешују сваку недоумицу сопственом оценом свог места у друштву. Према њиховом тврђењу, са призвуком правдања пред оптужбама сиромашних, одговорност за сва зла сносе супротни полови друштва (τῶν δύο ἄκρων), док се њима самима, као фактички средњем слоју, реченим оптужбама наноси неправда (τῇ μεσότητι οὐ καλῶς ἐπιγράφεσθε).[14] Такође према тврђењу „богаташа", над њима постоји један слој који стварно влада,[15] док према мишљењу сиромашних, мешовити бракови са „богаташима" не само да нису немогући него су чак пожељни као пут за ублажавање социјалних разлика.[16] Разуме се да је овај последњи моменат могао бити присутнији само у случају да „богаташи" не припадају највишем, аристократском сталежу.

На основу наведених места из „Дијалога" данас се обично закључује да су „богаташи" у ствари припадали тзв. средњем грађанском слоју (μέσοι) који у византијском друштву овог времена заузима недовољно дефинисан положај између аристократије и сиромашних радних слојева.[17] Штавише, у истраживањима посебно посвећеним Макремволитовом спису, исказано је уверење да су и „сиромашни" припадали средњем слоју.[18] Засновано на једној јасно формулисаној изјави самих „сиромашних",[19] ово уверење на први поглед није неспојиво са данаш-

---

[11] Th. Magister, Τοῖς Θεσσαλονικεῦσι περὶ ὁμονοίας. *ed. B. Laourdas*, Ἐπιστ. Ἐπετ. Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν 12 (1969) 768.3.

[12] Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana V, edd. *F. Miklosich — J. Müller*, Vindobonae 1887, 80.

[13] Hist. basilissae Mariae atque Thomae et Esau desp. Joanninae, ed. *S.C. Estopañan*, Bizancio y España II, Barcelona 1943, XX, 2; XXXIII, 11 (v. et X, 10; XI, 1).

[14] Dialogue, 210.17—20.

[15] Ibid., 212.19—21.

[16] Ibid., 207.26—29, 208.3—12.

[17] Овако је „богаташе" дефинисао већ издавач Макремволитовог списа: *Ševčenko*, Dialogue 200 sq., 223. Овом гледишту прикључује се, али некако жалећи што нема бољег решења, и *Поляковская*, К вопросу о социальных противоречиях 98—100 и Понимание соц. проблем 16, која одлази корак даље и о „богаташима" говори као о трговцима и крупним предузимачима (докази су нађени у Dialogue 205.17—18, 207.5—10, 212.30—32). Слично и *Сюзюмов*, н. д. 26 сл., што су *Курбатов—Рутенбург*, н. д. 20 оценили као неубедљиву тврдњу. Полазећи за Шевченком, његово мишљење следе *G. Weiss*, Joannes Kantakuzenos — Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch — in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jh., Wiesbaden 1969, 71; *E. Werner*, Gesellschaft und Kultur im 14. Jh.: sozial-ökonomische Fragen, Actes du XIVe Congrès Int. des Et. byz. I, Bucarest 1974, 102; *Hunger*, Literatur I, 120.

[18] *Ševčenko*, Dialogue 201; *Поляковская*, Понимание соц. проблем 17.

[19] Dialogue 210.21—27.

њим општим сазнањима о карактеру слоја за чије припаднике извори употребљавају термин μέσοι. Јер, ширина и неодређеност овог „средњег" стратума византијског друштва епохе Палеологâ не сведоче о постојању једне класе са посебном физиономијом, него о једној скупини више-мање сродних друштвених група, која стога има врло разуђен састав.[20] То би значило да они који живе од рада својих руку и представљају истовремено продукциони слој друштва[21] — у „Дијалогу" су наведени орачи, зидари, бродоградитељи и занатлије[21a] — могу бити, објективно посматрано, бедног имовинског стања и чак угрожени глађу,[22] а да се при томе не могу означити ни као лумпенпролетери, ни као највећа сиротиња.[23] Усвајање гледишта о њиховом сврставању у категорију μέσοι има, међутим, извесне тешко прихватљиве последице.

Пре свега, тиме се нужно уобличава схватање о двослојности „средњих" у следећој стратификацији друштва: ἄκρον (аристократија), μεσότης (богаташи), μεσότης (сиромашни), ἄκρον (сиротиња).[24] Такво решење донекле занемарује врло вероватну могућност да „средњи" чине вишеслојну структуру, а сасвим запоставља сложеност обеју полова друштва, који такође показују одређену слојевитост (архонти и архонтопули на једној, разне категорије сиротиње на другој страни). То значи, у ствари, да Макремволитов спис не показује стварни пресек византијске друштвене структуре. То важи и за његову терминологију: ниједан други извор овог времена не дозвољава могућност да πένητες буду померани ка некаквој средини друштвене лествице и, следствено, укључени у категорију μέσοι. Уколико се не води довољно рачуна о свим овим моментима, могуће је Макремволитов лајтмотив — сукоб „богатих" и „сиромашних" — прогласити одразом сталног и наводно веома значајног социјалног сукоба између предузимачких и трговачких кругова и радних људи града.[25]

---

[20] Cf. *E. Kirsten*, Die byzantinische Stadt, Berichte zum XI. intern. Byzantinisten-kongress, München 1958, V, 3, 39, 41; *K. P. Matschke*, Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14. Jh. Konstantinopel in der Bürgerkriegsperiode von 1341 bis 1354, Berlin 1971, 54 sq.; *G. Ostrogorsky*, Observations on the Aristocracy in Byzantium, DOP 25 (1971) 19 sq., а затим *V. Hrochová*, Byzantská města ve 13.—15. století, Praha 1967, 10, 40; Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, IX, Атина 1979, 236; *Поляковская*, н. д. 17.

[21] Dialogue 205.28—29.

[21a] Ibid., 210.8—10.

[22] Ibid., 212.10—14; 209. 3, 6—7 (cf. et 203.5, 204.23—24; 208.19—20). Cf. *Ševčenko*, Dialogue 201; *Поляковская*, К вопросу о соц. противоречиях 100; *иста*, Понимание соц. проблем 16.

[23] *Поляковская*, н. д. 16 н. 42 заузима став, који је већ изнео *М. Я. Сюзюмов*, О понятии „трудящийся" в Византии, ВВ 33 (1972) 4, да су πένητες радни слојеви, а πτωχοί — највећа сиротиња, лумпенпролетаријат. Међутим, ови и други изрази (οἱ πολλοί, τὸ κοινόν, ὁ δῆμος, etc.) којима се у савременим изворима означавају доњи друштвени слојеви, првенствено у граду, иако се не поклапају сасвим, не могу се посматрати као издиференцирани термини са посебном садржином. Један део припадника доњих слојева имао је сталан посао, но најсиромашнији (такође и неке занатлије) налазили су, у најбољем случају, сезонске послове, о којима в. пре свега *М. Я. Сюзюмов*, О наёмном труде в Византии, Уч. зап. Урал. гос. унив. им. А.М. Горького 25 (1958) 158 сл., 160—166, 169 сл.

[24] За библиографски податак в. горе, нап. 18.

[25] *М.А. Поляковская*, Понятие нравственной нормы в византийской литературе XIV в. (А. Макремволит), АДСВ 10 (1973) 251. В. и *иста*, К вопросу о соц. противоречиях 99.

Тако долазимо до кључног питања: да ли је могуће да Макремволитов спис, у коме наука види можда најоштрију друштвену критику у целокупној византијској књижевности XIV века, буде у ствари посвећен сукобу унутар једног слоја из средине друштвене пирамиде, остављајући по страни највеће разлике између пребогате аристократије и праве сиротиње? Одговор тешко да може бити позитиван, поготову што Макремволит пише у време грађанског рата из четрдесетих година XIV века,[26] чију социјалну димензију оличава управо сукоб између аристократије и најнижег слоја градског пучанства.[27] Улога „средњих" у овом одмеравању снага била је несумњиво другоразредна.[28]

Осим тога, уколико би оба Макремволитова учесника у спору припадала „средњима", необично је инсистирање ауторово на великом богатству једне и изразитом сиромаштву друге стране. Као што је овде већ показано, „сиромашни" су на ивици глади, а богатство њихових противника одликује се материјалним добрима која представљају знак изузетног благостања: златно посуђе, одећа извезена златом, ковчези пуни златног новца, дивно опремљене куће на три спрата, са раскошним намештајем, властитим купатилима и послугом.[29] Понекад се ови описи сматрају свесним преувеличавањем,[30] али остаје нејасно чему би, уколико се не ради о политичким мотивима, служило такво преувеличавање, односно каква би реална друштвена критика могла да се развија на тој основи. Пре би се могло рећи да јаз између Макремволитових „богатих" и „сиромашних", што се начина живота тиче,

---

[26] За датовање Макремволитовог „Дијалога" у 1343/44. годину или између 1342. и 1345. год. и идентификовање Цариграда као места његовог настанка в. *Ševčenko*, Dialogue 191 sq., 194, 196, 200; *Поляковская*, н. д. 97.

[27–28] Истраживање социјалне димензије, као најупадљивије особине овог грађанског рата, покреће сложенија питања него што се обично сматра и открива, као што је то случај са Цариградом, да су у одређеним тренуцима неки други аспекти сукоба могли бити значајнији. Уп. *Љ. Максимовић*, Регентство Алексија Апокавка и друштвена кретања у Цариграду, ЗРВИ 18 (1978) 165—186. На овом месту треба истаћи да се линије разграничења сукобљених снага нису сасвим поклапале са линијама основних класних подела, о чему в. и *Курбатов—Рутенбург*, н. д. 25, 27; *C.P. Kyrris*, Gouvernés et gouvernants à Byzance pendant la révolution des Zélotes, Gouvernés et Gouvernants II, Bruxelles 1968, 305; *Ševčenko*, Society and Intell. Life 85 n. 56; *idem*, Dialogue 199 sq. Ипак, у целини посматрано, био је то сукоб између аристократије и доњих слојева у оквиру опште поларизације друштва, о чему сведочи не само ток рата, него и јасно изречене оцене савременика: Cant. III 28: II 176.10—178.4; III 29: II 180.20—181.2; III 48: II 287.23—288.17; III 82: II 502.6—508.4; III 93: II 573.16—574.3; III 94: II 577.11—14; Greg. XII 11: II 609.8—11; XII 12: II 613.10—17, II 614.1—7; XIII 10: II 674.5—17; XVI 1: II 796.2—12; *P. Schreiner*, Die byzantinischen Kleinchroniken, I: Einleitung und Text, Wien 1975, Nr. 8/35.8, 13; Dem. Cyd. Occisorum Thess. Monodia, PG 109, col. 645.C, 648.D, 649.A, 649.BD; *idem*, Oratio II ad Cantac., BNJ 4 (1923) 79; Encomium Neili, PG 151, col. 673.A, etc. Данас се углавном прихвата основни смисао ових података, с тим што се понекад посебно подвлачи „сарадња" градске и сеоске сиротиње: *Б.Т. Горянов*, Поздневизантийский феодализм, Москва 1962, 347 сл.; *Matschke*, o. c. 58. 238; *И. Ирмшер*, Трансформация идеи государственности в последний период истории Византии, ВВ 37 (1976) 13. — За мишљење да су трговачки и предузимачки кругови чинили војство антифеудалног покрета, нарочито у Солуну в. на пр. *А.П. Каждан*, Аграрные отношения в Византии XIII—XIV вв., Москва 1952, 189, 193; *М.Я. Сюзюмов*, Предпринимательство в византийском городе, АДСВ 4 (1966) 18 сл.; История Византии III, Москва 1967, 112, 136; *Курбатов — Рутенбург*, н. д. 30 сл.; *Matschke*, o. c. 56 sq.

[29] Cf. Dialogue, 208.30—209.20.

[30] Cf. *Ševčenko*, Dialogue 201; *Поляковская*, К вопросу о соц. противоречиях 100.

одговара стварним разликама које подвајају аристократску врхушку и тзв. доње или сиромашне слојеве града и села.[31]

Овим још увек није дат одговор на малопређашње питање, јер је очевидно да наш писац под „богаташима" не подразумева припаднике највишег, аристократског слоја, већ и због тога што, како је показано, ти богаташи по сопственом признању не заузимају врх друштвене лествице. Ипак, они нису могли бити ни *μέσοι* у уобичајеном смислу речи, не само из разлога који су овде већ наведени него и због неких њихових особина о којима Макремволит говори узгред, али које указују на њихово истакнуто место у друштву. Тако, на пример, „богаташи", који су иначе малобројни (*εὐαρίθμητοι*),[32] са собом увек повлаче паразите и ласкавце (*παρασίτους ἐπισύρειν καὶ κόλακας*),[33] гомилу пријатеља — молилаца (*ἡ τῶν φίλων πληθὺς καὶ τὰ τούτων πρὸς χάριν ἐγκώμια*),[34] пратњу сопствених служитеља (*ἡ τῶν οἰκετῶν θεραπεία*).[35] Чак и у смртном часу они су, захваљујући богатству, окружени посебном пажњом, њима се приређује раскошна сахрана, уз учешће званичних достојанственика у погребној поворци (*ἀρχόντων σύλλογος ἐκδραμεῖται ἐπὶ τῇ ἡμῶν ἐκφορᾷ*).[36] Као допуна овим подацима, значајни су и неки ставови полемичког наступа „сиромашних" у Макремволитовом спису. Ту спада подсећање на „богаташе" некадашњих, давних времена, који су се бринули за подизање и одржавање каритативних установа, што представља пример који треба опонашати.[37] Ту је затим и алузија о патријарху који, чувајући своје добро име, треба да изгони са двора све (sc. „богаташе") који се недостојно понашају према сопственим људима.[38]

---

[31] Социјалне разлике и експлоатација достизале су у XIV в. управо невероватне размере. За ово питање в. *C. P. Kyrris*, Continuity and Differentiation in the Régime established by Andronicus III after his Victory of 23/24. V. 1328, ΕΕΒΣ 43 (1977/78) 305 sq., 305 n. 1, 326—328 (извори).

[32] Dialogue 213.20.

[33] Ib., 209.11.

[34] Ib., 209.15—16.

[35] Ib., 209.16—17. Значај овог места уочио је већ *Weiss*, o. c. 149, 152. Изрази *οἰκέτης* и *οἰκεῖος* (који се у „Дијалогу" јавља нешто касније — в. доле, нап. 38) у епоси Палеологâ већином не означавају обичну послугу, него службенике, односно чланове пратње владара и истакнутих феудалаца. Cf. *J. Verpeaux*, Les oikeioi. Notes d'histoire institutionelle et sociale, REB 23 (1965) 89—99; *Weiss*, o. c., v. index s. v.; *Љ. Максимовић*, Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Београд 1972, 14 сл., 18 сл. Били сў то, у наведеном значењу, прави termini technici свога доба. Тешко је рећи како у овом смислу стоји ствар с Макремволитовим текстом, с обзиром да је у питању литерарно дело. Али, без обзира на то, да ли је и код њега било превазиђено најобичније значење — слуга, што је вероватно (cf. *Weiss*, o. c. 152 — сам Макремволит као *οἰκέτης*), већ сама околност да „богаташи" имају послугу (пратњу) довољно говори о њиховом статусу. За значење израза *θεραπεία* (пратња) у XIV веку в. *Weiss*, o. c. 59.

[36] Dialogue, 214.25—33.

[37] Ibid., 213.3—11. Cf. et ms. 10 in *Ševčenko*, Dialogue 198 n. 70; *Kurusis*, o. c. 239.71—74.

[38] Dialogue 210.13—16: *κεχαρισμένα γὰρ ἂν ἔδοξε τῷ θεῷ δράσας καὶ ὁ τοῦ κοινοῦ προστάτης, τοὺς μηδὲ τῶν οἰκείων προνοουμένους εἰ τοῦ ἀρχείου ἐξώθησεν, ἵνα μὴ ἐκ τῆς σφῶν κακίας καὶ αὐτὸς ἂν μολύνοιτο.* — „Заштитник" (*προστάτης*) је по свој прилици патријарх, не само због уобичајеног значења овог термина (cf. *Ševčenko*, Dialogue 192 n. 28, него и због времена настанка текста (cca. 1343), које указује на Калекаса. Тешко би било замислити да је под „заштитником" Макремволит подразумевао царицу Ану Савојску. Међутим, *Ševčenko*, Dialogue 222 предлаже превод: the ruler of the state. Тако и *Поляковская*, К вопросу о соц. противоречиях 103. —

По свему судећи, Макремволитови „богаташи", иако не припадају самом врху друштва, заузимају истакнут положај који се, као што је овде већ подвучено, не може поредити са оним који имају μέσοι, укључујући и најистакнутије припаднике трговачког слоја међу њима. Јер, средином XIV века, управо у доба када Макремволит пише, недефинисана шароликост друштвених група, занимања и појединаца, означених у изворима заједничким именом μέσοι,[39] постала је знак озбиљне кризе средњих, условно речено грађанских слојева византијског друштва. Трговци и значајније занатлије, као најважнији део ове широке и разнородне групације,[40] деценијама су се налазили под све јачим притиском више чинилаца који су ударали у саме корене њихове егзистенције. Страна конкуренција, трговачка активност феудалне аристократије, ширење занатске производње под њеним надзором како на селу, тако и у граду, не само да су онемогућили стварање снажног и дефинисаног средњег сталежа, него су потпуно потисли снаге које су такав сталеж могле да изграде.[41]

У овом раду је већ делимично указано на поларизацију византијског друштва, која се нарочито осећа у другој четвртини XIV века. Помен „средњих" често недостаје управо на оним местима у изворима, где би се с разлогом могао очекивати, тј. на местима која садрже осврт на главне елементе друштвене структуре. Био је то још један спољњи знак споменуте кризе „средњих", која је постала изразита у време великог грађанског рата четрдесетих година XIV века. У рату је њихова улога била другоразредна, а њихов општи положај би се могао назвати тешким из два основна разлога. Прво, налазећи се између супротстављених снага — аристократије и доњих слојева градског становништва — μέσοι су се, зависно од околности, добровољно или присиљени, прикључивали наизменично једној и другој страни, што их је само излагало ударцима обеју страна.[42] Друго, дуготрајним ратом биле су погођене првенствено оне економске активности које су представљале главне изворе прихода трговаца као водећег слоја „средњих",[43] а то није могло остати без утицаја и на део занатске производње повезан са тржиштем. Тако су средином XIV века „средњи" изгубили готово сваки значај, па у другој половини столећа њихов помен ишчезава из

Није довољно јасно на каквим скуповима (*Ševčenko*, o. c. 221 — assemblies) „богаташи" заузимају прва места (ἡ ἐν ταῖς συναγωγαῖς πρωτοκαθεδρία — Dialogue 209.20), али вероватно да овде није реч о општој ἐκκλησία са којом Макремволит 1343. није још могао да има много непосредног искуства. О овој установи је много писано, а за најновији систематски преглед в. *C.N. Tsirpanlis*, Byzantine Parliaments and Representative Assemblies from 1081 to 1351, Byzantion 43 (1973/74) 432—481, посебно за речену епоху: 466—475.

39–40 Cf. *N. Oikonomidès*, Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople, Paris 1979, 116 sq.; *Lj. Maksimović*, Charakter der sozial-wirtschaftlichen Struktur der spätbyzantinischen Stadt (13.—15. Jh.). Referat am XVI. int. Byzantinistenkongress, 23 (рукопис).

41 В. горе, нап. 20, као и *Maksimović*, o. c., passim.

42 Cant. III 28: II 176.10—178.4, II 179.5—7; III 38: II 235.5—8; III 64: II 393.24—394.5.

43 *Maksimović*, o. c. 24. Ова појава нарочито је била изражена у Димотици: Cant. III 55: II 334.6—11. Cf. *Ph. A. Giannopoulos*, Didymoteichon. Geschichte einer byz. Festung, Köln 1975, 64.

историјских извора.[44] Овај процес сталног потискивања није могао остати без утицаја на писану реч — у византијској књижевности тог доба готово да нема текстова који би изражавали расположење једног „трећег сталежа".[45]

Наведене околности указују на потребу да се идентитет Макремволитових „богаташа" потражи у начину настанка његовог списа. Иако се о Макремволитовом животу не зна много, извесно је да је „Дијалог богаташа и сиромаха" настао у Цариграду, негде у првој половини грађанског рата између Јована Кантакузина и регентства које је владало у име малолетног Јована V Палеолога.[46] На самом почетку тог грађанског рата Макремволит је био у служби Кантакузиновог финансијског повереника Патрикиота, затим је ратне године провео у Цариграду као професор, можда чак и на патријаршијској високој школи.[47] Изгледа да је кроз читаво то време остао наклоњен Кантакузиновој странци и паламитском учењу, тако да је средином 1346. године, једном доста прикривеном алузијом у спису поводом земљотреса који је изазвао рушење куполе Св. Софије, изразио незадовољство понашањем двојице регената у претходним годинама — патријарха Калекаса и, нарочито, великог дукса Алексија Апокавка, кога је оценио као политичког канибала.[48] То је, у ствари, био најотворенији Макремволитов политички иступ. Његов прокантакузиновски став, у целини посматрано, морао је бити изражен увијеним, непрепознатљивим алузијама, с обзиром да је живео у Цариграду, центру противничког табора, где прогони Кантакузинових присталица нису престајали током читавог рата.[48a]

---

[44] Cf. *Oikonomidès*, o. c. 119 sq.

[45] Колико видим, „Песма о Велизару" (ed. *W. Wagner*, Carmina graeca medii aevi, Leipzig 1874, repr. Spanos, Athens s. a., 304—321) представља једини значајнији текст ове врсте. Уп. оцену коју је дао *Beck*, o. c. 141 и, уопште, његово мишљење о социјалној литератури епохе (140 sq.). *Matschke*, o. c. 55, међутим, сматра да споменути слојеви стоје иза неких дискусија са социјалном тематиком.

[46] В. горе, нап. 26

[47] Cf. *Ševčenko*, Dialogue 189—191.

[48-48a] Макремволитово политичко опредељење није сасвим јасно, што је условило извесну разноликост интерпретација овог питања у науци (в. такође нап. 4—5). Некада је његова приврженост Кантакузину сматрана изразитом (уп. *А. Пападопуло-Керамевс*, Алексей Макремволит, ЖМНПр 321 (1899) 19), али је *Ševčenko*, Dialogue 191 sq., 195 sq., 199 sq., признајући у основи кантакузинизам и паламизам Макремволита, указао на потребу опрезнијег прилажења овом питању. Још у већој мери заступа последњи став, сматрајући сигурно решење практично недостижним, *Поляковская*, К вопросу о соц. противоречиях 97. Међутим, како је показао *Ševčenko*, o. c. 191 sq., 198, Макремволит је непосредно после рушења куполе Св. Софије (маја 1346) кантакузиновским слоганима напао Калекаса и Апокавка (текст: ibid., 192 n. 28; *Kurusis*, o. c. 237.39—44). Покушај *Kurusisa*, o. c. 230 sq. да датум настанка овог текста помери на јесен 1353. и тиме, претварајући га у критику Кантакузинове владе, потпуно измени његов смисао, није прихватљив пре свега због погрешног хронолошког тумачења реминисценције на најжешће године грађанског рата у Цариграду, коју Курусис протеже на читаво трајање рата, све до 1347. године. Међутим, нису све ратне године, бар не за Цариград, представљале „смутно доба". — О разлозима Макремволитовог опрезног иступања в. *Ševčenko*, o. c. 192, 194, 195 sq. Уп., у другачијим оквирима, и *Kurusis*, o. c. 224. Политички памфлет представља сасвим неразвијен род византијске књижевности чак и у XIV веку, када се јавља у нешто јаснијем облику — *Beck*, o. c. 156. Утолико је морао бити шири простор за прикривено изражавање ове врсте, каквим се може сматрати Макремволитов спис о „богатима" и „сиромашнима".

Имајући у виду политичку димензију Макремволитовог писања, као и чињеницу да се „богаташи“ из његовог „Дијалога“ не могу сврстати ни у аристократију, ни у класични византијски тзв. „средњи“ слој, а такође и услове у којима је овај спис настао, морамо се запитати да ли се то дело заиста може сматрати изразом социјалног протеста сиротиње. Одговор свакако није безрезервно позитиван, а можда ни у начелу није позитиван. Чини се да пред собом имамо један политички памфлет sui generis,[49] у коме се иза речника уобичајеног социјалног и хришћанског морализања епохе, као својеврсне алегоријске глазуре, скрива позив на обрачун са одређеним друштвеним и политичким ослонцима цариградске владе.

Примећено је већ да „Дијалог“ није никакав револуционарни манифест,[50] али би овој оцени требало додати да он није могао бити ни израз незадовољства нижих слојева друштва — како доњег слоја „средњих“, тако и сиротиње у правом смислу речи — јер се влада у Цариграду, као што је познато, у знатној мери ослањала управо на наведене друштвене снаге. Тачније речено, Апокавкова влада је манипулисала тим снагама, у оквиру политике за коју се не може рећи да је оличавала њихове тежње и која се нипошто не може сматрати прогресивном.[51] То је било време када је економски и социјални успон доживљавао један круг људи, у поређењу са основним друштвеним слојевима релативно узан, чија се моћ јасно показала тек после Апокавковог пада. Наиме, када је Кантакузин покушао 1347. године да уведе нов општи порез, наишао је на тако одлучан отпор ἐκ τῶν ἐν ἐργαστηρίοις ἐμπορευομένων ἀργυραμοιβῶν, да је морао одустати од свог плана.[52]

Ако је извесно да су се Кантакузиновом покушају решавања финансијских тешкоћа супротставили они који су за претходне владе доживели епоху сопственог просперитета, прилично је извесно да би у њиховим редовима требало тражити „богаташе“ на које се обара Макремволит. Наш проблем тиме није до краја решен, јер је у питању круг људи, можда се чак може рећи и друштвени слој, чији се припадници по својим материјалним могућностима међусобно знатно разликују.[53] Они су свакако били утицајнији својим бројем, него индивидуалним богатствима, с обзиром да обим њиховог пословања обично није био нарочито значајан.[54] Чини се, међутим, да је за разумевање Макремволитових схватања важније обратити пажњу не на тако неухватљиву категорију као што је богатство појединих међу овим „мењачима“, него на чињеницу да је начин њиховог богаћења био нарочито омрзнут,[55]

---

[49] Cf. *Hunger*, Literatur I, 119.

[50] В. горе, нап. 4—5, као и *Ševčenko*, Dialogue 201 sq.; *Поляковская*, н. д. 103 сл. Повремена „беда“ у коју је западао сам Макремволит (cf. *Ševčenko*, o. c. 194, 194 n. 46) овде не игра никакву улогу, јер сиромаштво није морало да означава стални социјални статус појединца, као што показују примери осиромашених аристократа. Cf. *Kyrris*, Éléments 36; *Поляковская*, Понимание соц. проблем 16.

[51] Уп. *Максимовић*, Регентство Алексија Апокавка 186 et passim.

[52] Cant. IV 5: III 34.5—20; IV 6: III 40.16—17, 40.21—41.10. За оцену, сличну нашој, в. *Matschke*, o. c. 202.

[53-54] *D. Zakythinos*, Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle, Athènes 1948, 93 sq. (= Variorum Repr., London 1973, XI, 93 sq.) говори о банкарима и новим богаташима, док *Matschke*, o. c. 99, сматра читав овај слој једним делом „средњих“. За ово питање в. нарочито *Maksimović*, Charakter, n. 89.

[55] Cf. *Matschke*, o. c. 233; *Поляковская*, Понимание соц. проблем 12 сл.

а њихова подршка Апокавковој влади од великог политичког значаја. Тако су њиховом делатношћу, посматрано у целини, најнепосредније били погођени интереси аристократије и прокантакузиновске странке. Али, уздизање ових „богаташа“ истовремено је погађало и сиромашније градске слојеве, међу њима свакако и део „средњих“, што значи да је Макремволитово писање, својим политичким и социјалним значењима, представљало својеврсну обједињавајућу платформу против Апокавковог режима. Против њега је, у крајњој линији, окренуто све што је изречено. Следствено, и најоштрији захтев који критичар Макремволит поставља „богаташима“ — позив да дају „сиромашнима“ оно што им припада[56] — као да има и социјалну и политичку садржину, па тиме и један шири смисао од оног који је изражен речима.[57]

Стављањем Макремволитових оптужби против „богаташа“ у речени контекст могу се објаснити привидне недоследности и преувеличавања којих има доста у његовом спису. Такође, показује се да је његова социјална критика своју специфичну оштрину углавном задобила кроз политичку димензију која је ту критику истовремено учинила двосмисленом. Разуме се, оптужбе су биле на чвршћим темељима, уколико су у свести читаоца могле бити повезиване са људима који су се у време Алексија Апокавка најбрже и најбескрупулозније обогатили. Не треба посебно подсећати да је раније, за владе Андроника III, тај пут прешао и сам Апокавк.[58] Очевидно, Алексије Макремволит имао је, пишући „Дијалог богаташа и сиромашних“, врло конкретне ствари на уму, а „богаташе“ о којима је писао сасвим добро је познавао.

Ljubomir Maksimović

DIE »REICHEN« DES ALEXIOS MAKREMBOLITES

Gewöhnlich betrachtet man den "Dialog der Reichen und Armen" von Alexios Makrembolites als das interessanteste Werk der sozialen Literatur des 14. Jahrhunderts. Gewisse Einzelheiten weisen, indessen, auf einen umfassenderen Sinn dieser Schrift hin. Die Bezeichnung der Grundschichten der Gesellschaft durch den Verfasser (πλούσιοι, πένητες) entsprechen zu einem guten Teil nicht der üblichen Terminologie der damaligen Epoche.

---

[56] Dialogue 214.6—12.

[57] Социјални мотиви можда су на известан начин чак изразитији у неким мање значајним Макремволитовим делима (в. горе, нап. 2), која нису тако опширна и не привлаче толику пажњу као „Дијалог“, а у којима аутор нема лепих речи ни за епоху Јована Кантакузина после завршетка грађанског рата. Cf. *Ševčenko*, Dialogue 197 sq. То су дела у којима је критика, иначе недовољно разрађена, очевидно окренута врховима друштва, како световним тако и духовним.

[58] О Апокавковој каријери и његовим финансијским пословима в. *R. Guilland*, Études de civilisation et de littérature byzantines I: Alexios Apocaucos, Rev. du Lyonnais 1921, 523—541; *Weiss*, o. c. 25 sq., 27 sq., 55; *Matschke*, o. c. 134—143; *Максимовић*, Регентство Алексија Апокавка 173.

Die Art und Weise, auf die diese Schichten einander gegenübergestellt werden, erinnert an die Polarisierung der byzantinischen Gesellschaft des zweiten Viertels des 14. Jahrhunderts. Andererseits spricht man sowohl von den "Reichen" als auch von den "Armen" als von einer Mittelschicht (μεσότης), was zumindest in Bezug auf die letzteren mit den Angaben aus zeitgenössischen Quellen nicht übereinstimmt. Außerdem ist es kaum wahrscheinlich, daß das (1343 in Konstantinopel entstandene) Werk von Makrembolites, in dem die heutige Historiographie die vielleicht schärfste gesellschaftliche Kritik der gesamten byzantinischen Literatur des 14. Jahrhunderts sieht, im Laufe des Bürgerkriegs der 1340-er Jahre einem Konflikt innerhalb der "Mittelschicht" gewidmet sein könnte, wenn man weiß, daß der Krieg in sozialer Hinsicht eine Abrechnung zwischen der Aristokratie und den niedrigeren Gesellschaftsschichten darstellte. Auch sind die sozialen Unterschiede zwischen "Reichen" und "Armen" zu groß, um sich wirklich auf die Angehörigen einer und derselben Schicht beziehen zu können. Und endlich lassen gewisse Einzelheiten aus dem Leben der "Reichen" ihre Eingliederung in die "Mittelschicht" nicht zu, umso mehr, als diese Schicht gegen Ende der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts im Prozeß des vollkommenen Niedergangs begriffen war, da gerade sie vom Bürgerkrieg hart betroffen wurde.

Gewisse Zeichen weisen auf Makrembolites' Sympathien für Kantakuzenos hin; diese mußten auf gedämpfte Weise geäußert werden, da der Autor in Konstantinopel, im Zentrum des feindlichen Lagers, schrieb. Hält man sich diese politische Dimension, vor Augen, sowie die Tatsache daß die "Reichen" sich weder in die Aristokratie noch in die "Mittelschicht" einordnen lassen, kommt man zum Schluß, daß man dieses ganze Werk des Makrembolites als eine Abrechnung mit bestimmten gesellschaftlichen und politischen Stützen der Konstantinopler Regentschaft betrachten sollte. Diese Stützen bildeten, allem Anschein nach, Finanziers, Wechsler und Wucherer, die während der Regierung von Alexios Apokaukos (1341—1345) ihre Blütezeit erlebten. Von ihrer Tätigkeit waren sowohl die armen Schichten der Stadt als auch die Aristokratie betroffen. Makrembolites' Schrift rechnet mit ihnen auf eine versteckte Weise ab und stellt ein politisches Pamphlet "sui generis" dar, das eine ausdrückliche Kritik einer bestimmten Situation in der Gesellschaft enthält.

Зборник радова Византолошког института, XX, 1981.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XX, 1981

ГОЈКО СУБОТИЋ

ПРИЛОГ ХРОНОЛОГИЈИ ДЕЧАНСКОГ ЗИДНОГ СЛИКАРСТВА

У време ширења српске државе под краљем Милутином и његовим наследницима никао је у матичним областима земље сразмерно мали број нових споменика, али је њихова појава била изузетна по своме значају. Стилски, они су махом стајали по страни од нове струје у градитељству која је превладала у ближим додирима са византијским уметничким наслеђем, затеченим у освојеним подручјима, а посебно место међу њима — истичући се величином, разнобојним клесаним фасадама и пластичним украсом — имали су надгробни храмови њених владара. Бањска, Дечани и Свети арханђели код Призрена, уз Грачаницу, зидану у византијском духу, представљали су главне споменике овога доба. Њихов високи узор била је Богородичина црква у Студеници, у којој је био сахрањен оснивач династије.

Надгробне владарске цркве из прве половине XIV века рано су привукле пажњу истраживача, али различита судбина није допустила да све буду у подједнакој мери обрађене. Бањска, у горњим деловима порушена и само привремено заштићена од даљег пропадања, још увек очекује шира истраживања,[1] док су Свети арханђели — до темеља расути у XVII веку — коначно археолошки испитани и објављени тек пре петнаестак година.[2] Једино су Дечани још пре рата добили брижљиву анализу целине у досада најисцрпнијем монографском подухвату ове врсте, који је свестрано разјаснио њихово место у балканској и медитеранској архитектури средњег века.[3]

Делећи судбину грађевина у којима су настале, фреске Бањске и Светих арханђела у највећој мери су пострадале, а њихови сачувани

---

[1] *С. Новаковић*, Манастир Бањска, Глас СКА XXXII (1892) 1—55; *А. Дероко*, Бањска, Старинар VI (1931) 107—109; *Ђ. Бошковић*, Извештај и кратке белешке са путовања, 36. Бањска, Старинар VI (1931) 168—172; *исти*, Пред радом на осигуравању Бањске, Старинар XIII (1938) 217—229; *М. Пурковић*, Прилошци српској историји, ГСНД XXI (1940) 164—165; *В. Кораћ*, Градитељска школа Поморја, Београд 1965, 102—106 et passim.

[2] *С. Ненадовић*, Душанова задужбина манастир Светих арханђела код Призрена, Београд 1966 (са прегледом старије литературе).

[3] *В. Петковић — Ђ. Бошковић*, Манастир Дечани, I, Београд 1941, Хисторија, 1—18; Архитектура, 19—196.

делови остали у сенци великих целина зидног сликарства овог времена. Само је богати живопис Дечана добио преглед целокупне сликане садржине, најобимније по броју тема сабраних уопште у једном споменику византијског стила.[4] Напори да се препознају све представљене личности и сцене, од којих су многе биле врло ретке или чак јединствене у источнохришћанској иконографији, изложен је у попису који је постао драгоцен приручник разноврсних тема. Сем у изузецима, оне нису шире и темељније проучене, али је рад на дечанским фрескама настављен и током последњих деценија. У прегледима старог сликарства оне су добиле одређеније место: уложен је напор да се разјасни њихов положај у стилским токовима XIV века, издвојене су извесне уметничке личности и, најзад, учињени покушаји да се препозна средина у којој су се мајстори образовали, као и претходни споменици чију су стилску нит настављали у своме раду.[5]

Време настанка дечанске цркве и њеног унутрашњег украса за истраживаче није било спорно. Већ први подробнији извештаји донели су препис ктиторског натписа, уклесаног над јужним улазом, према којем је зидање трајало осам година, а окончано 6843.[6] У стручној литератури, довршавање храма без изузетка се стављало у годину 1335, а не 1334/5, иако је сезона грађевинских радова по правилу трајала и после 1. септембра. Знатно је вероватнија зато претпоставка да је зидање приведено крају у јесен 1334. Разуме се, сама по себи, могућност да је дечанска црква била готова годину дана раније него што се обично наводи није од значаја за њено место у историји српске архитектуре, али нема разлога да се овом податку не поклони одговарајућа пажња, када се већ на сасвим одређен начин истиче време довршетка градитељских послова.

Хронолошка слика радова на украшавању простране унутрашњости дечанског храма, који су трајали дуже од његовог грађења, мање је јасна, мада више бележака пружа поуздане податке о сликању појединих делова и њиховом завршетку. Најранији запис означава рад на фрескама у горњем делу северног брода 1339/40, ктиторски натпис на западном зиду наоса доноси годину 1347/8, а оштећена белешка над улазом у нартекс 1349/50.

Није необично што се пажња стручњака није посебно задржала на питању хронологије дечанских фресака, с обзиром да су се вести појавиле у логичном следу и да се у њихову садржину није сумњало. Не треба, ипак, испустити из вида да су главни натписи први пут објављени још средином прошлог столећа[7] и поново читани углавном током следећих деценија, а да никакви напори нису уложени да оштећени, само делимично разрешени текст у припрати добије бољи и потпунији препис., С друге стране, више историјских портрета у олтарском простору, наосу и припрати, независно од натписâ са хронолошким подацима

---

[4] *В. Петковић*, Манастир Дечани, II, Београд 1941, Живопис 1—97.

[5] *В. Ђурић*, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 56—58, 207—208 (са исцрпном литературом).

[6] *Г. Јуришић*, Дечански првенац, Нови Сад 1852, 13; *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи, I, Београд 1902, 28, број 63 (=Записи); натпис доноси и низ ширих прегледа и посебних радова.

[7] *Г. Јуришић*, Дечански првенац, 19, 25.

указује на могућност да се утврде границе у којима су извођени поједини делови живописа.[8] То подстиче да се поново размотри и време дечанског зидног украса у целини.

Најранији поменути натпис о сликању, примећен тек у годинама пред други светски рат — током припрема великог монографског дела, где је једино објављен, а затим, рекло би се, готово сасвим заборављен — односи се на живописање наоса 1339/40. године.[9] Испод познатих представа из циклуса Постања, на греди између носача који деле бочне бродове на северној страни, забележена је у претпоследњем травеју према истоку година 6848. са поменом игумана Арсенија: + Ἐν ἔτη τῷ ͵ς̃·ω̃·μ̃·η̃· ἡγουμένου Ἀρσενίου. Сличан орнаментима који су украшавали дрвене затеге, грчки текст на бочном лицу високе греде, осветљен прозорима северног зида, својим последњим словима прелазн на малтерну површину ступца, испод фигуре мученика Артемона на луку. У тренутку када је настао запис свакако су већ били готови сводови и лукови северног брода. За њихово украшавање вероватно је била довољна једна сликарска сезона. Судећи по обиму исликаних површина, радови у овом делу храма нису почели пре пролећа 1339.

1. Запис на греди са поменом игумана Арсенија и годином 1339/40 (цртеж Н. Цар)

Као што је напоменуто, за упознавање појединих етапа у сликању дечанског храма од значаја су и историјски портрети, посебно чланова владарске породице. Нагли успон у годинама када су настајале дечанске фреске изражавао се у променама владарске титуле, која је на крају укључила у себе и царско достојанство.

Најстарији портрети Душанове породице настали су у оквиру представе 12 (13) кондака Богородичиног акатиста у апсиди параклиса св. Николе. Илустрација стихова Ѡ всепѣтаа Дѣво ... ѡд(ь) всакыхь скрьб(ь) и напасти застоупи всѣхь и избави донела је приказ свечаног ускршњег богослужења, преузетог са византијског двора, где се ова химна певала на јутрење, у присуству цара и његове породице.[10] На дечанској фресци насликани су Душан и Јелена са младим Урошем у средини, али овде историјски ликови нису добили ознаке на основу којих би се могли извести одређени хронолошки закључци. С обзиром да је источни део простора по правилу раније довршаван, сме се претпоставити једино да су настали пре других портрета у наосу. При томе, судећи по изгледу младога Уроша који је само нешто мањи или чак исти растом као на представи у западном делу цркве, портрети из Акатиста нису насликани знатно раније. Вероватно је у питању било само неколико месеци или, највише, годину дана старије сликарство.

---

[8] *С. Радојчић*, Портрети српских владара у средњем веку, Скопље 1934, 51—55, 57—59.

[9] *В. Петковић — Ђ. Бошковић*, Манастир Дечани, I, 6.

[10] *С. Радојчић*, Портрети, 53—54; *В. Петковић*, Манастир Дечани, II, 46, t. CCXLIX.

Целина коју су некада чинили ликови из династије Немањића у југозападном делу наоса данас се тешко може до краја разјаснити, јер портрети Душанове породице припадају новом слоју фресака који је добио другачији избор и распоред личности. У претпоследњем травеју — посматрано од истока ка западу — представљени су на јужном зиду Симеон Немања и св. Сава; у наставку, на чеоној страни пиластра је краљ Милутин, а на крају зида су ктитори Стефан Дечански и Душан са моделом храма између себе.[11] Дечански је означен као [С]тефанъ Оурош(ъ) Г крал(ъ) все срьбьскиꙗ земле и поморьскиꙗ, хтиторь мѣста сего с(ве)т(а)го.[12] Уз Душана је слична белешка: Стефанъ крал(ъ) г(осподи)нъ все срьбьскиꙗ земле и поморьскиꙗ, хтиторь мѣста сего с(ве)т(а)г[о].[13] На суседној површини западног зида приказани су млади Урош, краљица Јелена и непозната млађа особа, виша од Уроша и једина без круне на глави. Изнад Уроша може се још прочитати: Оурошь крал(ъ) младь,[14] а крај Јелене: Іелѣна бл(а)гоч(ь)[с]тива кралица все[ꙗ срь]бскиꙗ земле и поморьскиꙗ.[15] Белешка над последњом фигуром сасвим је уништена и тешко је са чвршћом основом претпоставити која је личност била у питању.[16]

Приказ владарске династије, овде заступљене у скраћеном избору њених чланова, настао је пре краја 1345. године: у ктиторској композицији Душан се назива краљем, а Јелена на суседној површини краљицом. Српски владар се, као што је напоменуто, прогласио царем највероватније у децембру 1345. У својој општој хрисовуљи светогорским манастирима он је још новембра носио титулу краља,[17] а већ јануара 1346. издао Ивирону повељу са потписом Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ρωμανίας, оверену златним печатом где је његов лик обележен као Стефан(ъ) въ Х(рист)а Б(ог)а вѣрни ц(а)рь.[18]

---

[11] *С. Радојчић*, Портрети, 52—53; *В. Петковић*, Манастир Дечани, II, 21.

[12] Све белешке уз портрете објављујем према сопственом читању. Уп. *С. Радојчић*, Портрети, 52 (непотпуно прочитана сигнатура); *В. Петковић* (на нав. месту) испред имена Стефана Дечанског доноси, уз извесна ортографска одступања, реч с(ве)ты, које нема и за коју није било довољно места на почетку.

[13] Уп. *С. Радојчић*, Портрети, 52 (непотпуно читање); *В. Петковић*, Манастир Дечани, II, 21.

[14] Уп. *В. Петковић*, Манастир Дечани, II, 21. — Шире о младом краљу в. *M. Ivković*, Ustanova „mladog kralja" u srednjovekovnoj Srbiji, Историски гласник 3—4 (Београд 1957) 59—79.

[15] *В. Петковић*, на нав. месту, где је погрешно прочитано царица уместо кралица.

[16] Уп. *В. Петковић*, Принцеса из Дечана, Правда, 6—8. јануара 1926, 17 (претпоставља да је приказана вереница младог Уроша, сестра цара Јована Палеолога); *С. Радојчић*, Портрети, 52 (Душанова кћи непознатог имена); *В. Петковић*, Дечани, II, 21 (принцеза из куће Палеолога или Урошева сестра); *М. Кашанин*, Уметност и уметници, Српски средњевековни портрет, Београд 1943, 44 (Душанов полубрат Симеон-Синиша); *Ј. Ковачевић*, Средњовековна ношња балканских Словена, Београд 1953, 47 и табла XXVIII (описује личност као принцезу, али оставља и могућност да је Симеон-Синиша); *M. Purković*, Byzantinoserbica, Byzantinische Zeitschrift 45 (1952) 49 (прихвата Кашанинову идентификацију); *M. Kašanin*, Enciklopedija Jugoslavije 2 (1956) s.v. Dečani и *idem*, Enciklopedija likovnih umjetnosti 2 (1962) s.v. Dečani (понавља да је у питању Симеон-Синиша).

[17] *А. Соловјев — В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, 28—35 (=Повеље); такође новембра 1345. копија повеље, издата манастиру Ватопеду: *M. Lascaris*, Actes serbes de Vatopédi, Byzantinoslavica 6 (1935/6) 167, 173—174.

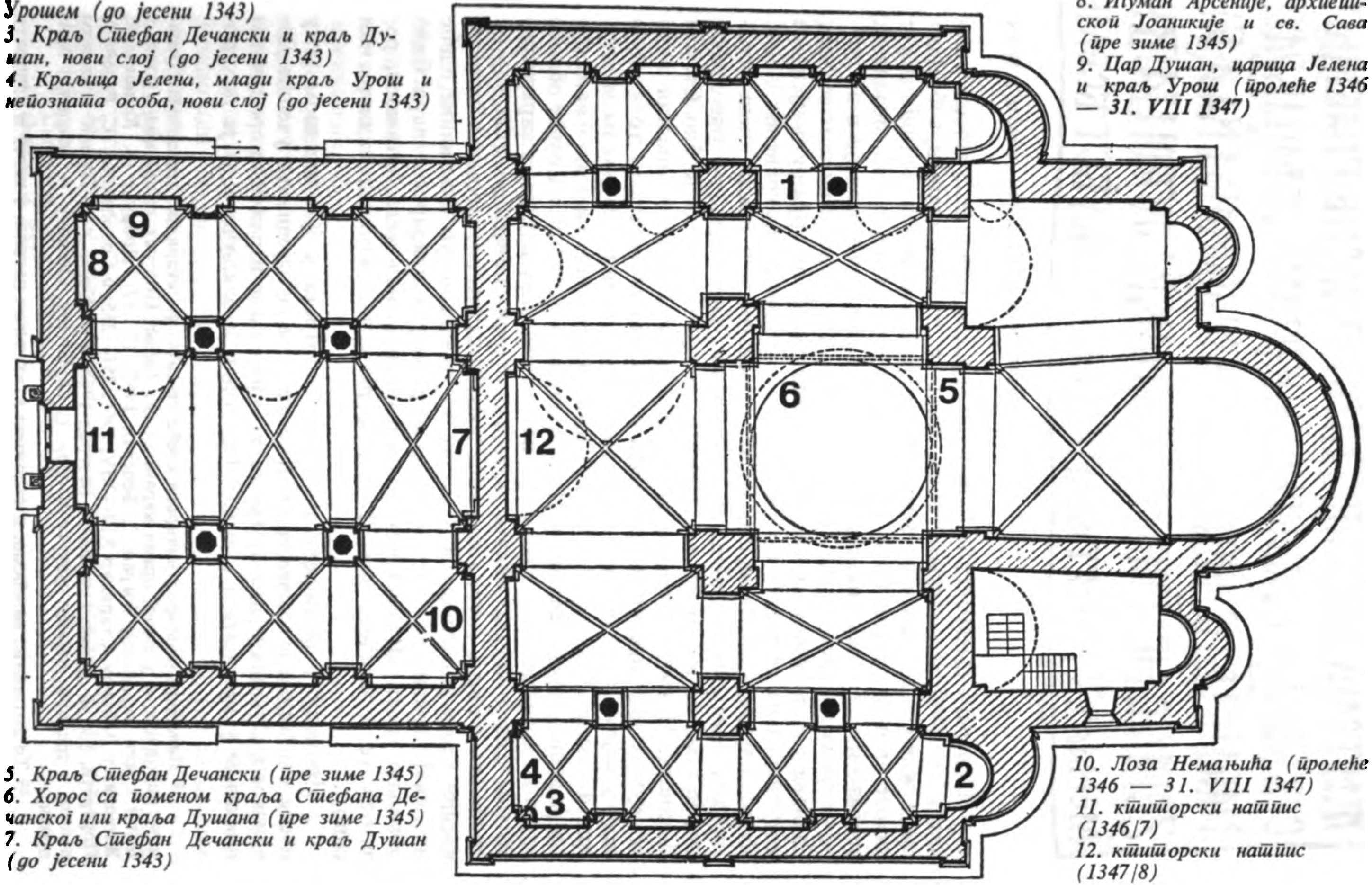
[18] *А. Соловјев — В. Мошин*, Повеље, 36—41.

1. Белешка на греди (1339/40)
2. Краљ Душан и краљица Јелена са Урошем (до јесени 1343)
3. Краљ Стефан Дечански и краљ Душан, нови слој (до јесени 1343)
4. Краљица Јелена, млади краљ Урош и непозната особа, нови слој (до јесени 1343)

5. Краљ Стефан Дечански (пре зиме 1345)
6. Хорос са поменом краља Стефана Дечанског или краља Душана (пре зиме 1345)
7. Краљ Стефан Дечански и краљ Душан (до јесени 1343)

8. Игуман Арсеније, архиепископ Јоаникије и св. Сава (пре зиме 1345)
9. Цар Душан, царица Јелена и краљ Урош (пролеће 1346 — 31. VIII 1347)

10. Лоза Немањића (пролеће 1346 — 31. VIII 1347)
11. ктиторски натпис (1346/7)
12. ктиторски натпис (1347/8)

2. Црква манастира Дечана са назначеним распоредом натписа и историјских представа (снимак основе проф. Ђ. Бошковића)

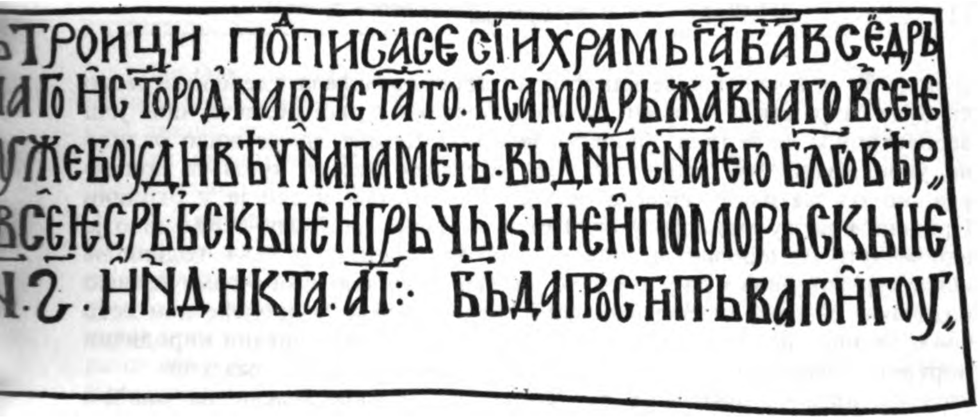
3. Ктиторски натпис над улазом у храм

Портрети Дечанског и Душана, с једне, и Јелене са Урошем и непознатом особом, с друге стране, види се, не припадају првобитном слоју живописа. Њихове представе прекриле су нешто старије друге ликове чији се остаци боље примећују на неутралној плавој позадини, особито изнад глава нижих фигура. Трагови се уз то опажају и на другим странама, пробијајући се видније само кроз оштећене намазе боје. Разлике у односима између горњег и доњег слоја не пружају подједнаке могућности да се расуђује о некадашњем садржају прекривених слика. Испод портрета Дечанског и Душана свакако су и раније била представљена два лика приближно исте висине, са нимбовима око глава, али је само за једног од њих могуће претпоставити да је био Стефан Дечански. Наиме, на нешто широј површини суседног западног зида без сумње је и пре била приказана владарева породица, и то у оном виду у којем се појавила у Богородичином акатисту, са ликом младог краља између родитеља,[19] па се Душан свакако није налазио и на месту где је данас, поред Дечанског. На западном зиду, уз одговарајуће облике круна на главама одраслих особа, на десном крају назире се карактеристична коса линија Јелениног лороса са остацима бисерних зрна, чији је доњи део допирао готово до ивице поља, а затим се завршавао на истој висини као у параклису св. Николе. Украшени поруб краљичине одеће на левој страни показује да је између фигура владарског пара било довољно места за лик престолонаследника; изнад њега, штавише, разазнаје се и извијени лук Душанове руке, заштитнички наднете над сином.

Промену у распореду и изгледу портрета у југозападном углу наоса очигледно је изазвала жеља да се истакне заједничко учешће Дечанског и Душана у дизању храма, које није било изражено породичним приказом у првобитној схеми.[20] Природно је закључити да је до про-

[19] Наведени распоред личности среће се само на старијим приказима Душанове породице — у Белој цркви каранској (*Г. Бабић*, Портрет краљевића Уроша у Белој цркви каранској, Зограф 2, Београд 1967, 17—19), Добруну (*З. Кајмаковић*, Живопис у Добруну, Старинар XIII—XIV, 1965, 251—255) и Сопоћанима (*С. Радојчић*, Портрети, 55; *В. Ђурић*, Сопоћани, Београд 1963, 89). Касније се Душан углавном налази у средини, између супруге и сина (у Љуботену, Леснову и дечанској припрати).

[20] То потврђује, видећемо, и садржина ктиторских натписа у наосу и припрати (уп. стр. 125—126 и 130).

из 1347/8. године (цртеж Ј. Проловић)

мена које су залазиле у осетљиву област Душанових односа према оцу могло да дође само на његов захтев, и то највероватније пошто се са̂м у једном тренутку упознао са изгледом довршеног дела зидне декорације.

Године које су претходиле проглашењу царства Душан је провео у ратовању, живо се крећући по све пространијим областима своје државе. Само повремено и, изгледа, кратко боравио је у старим деловима земље, али није једноставно утврдити тренутак у којем је могао посетити манастир Дечане. Начињени преглед Душанових кретања, заснован највећим делом на подацима које пружају документи из разних места где се налазио његов двор,[21] свакако је непотпун, а слика у целини неуједначена. За 1344. годину се тако само зна да је у пролеће био у Зихни,[22] а током јесени дуже опседао Сер.[23] Већ следећи период, особито после освајања овог значајног града крајем септембра 1345, осветљава обиље докумената којима су потврђивана ранија права и обдаривани манастири, нарочито у Светој Гори. Могуће је, међутим, да и расположива грађа крије у себи наговештај када је краљ Душан могао да дође у манастир Дечане, упозна изведене радове и сам затражи да се измени изглед портрета његове породице.

До летњих месеци 1342. године, када је после преласка Јована Кантакузина у Србију обновио своје походе против Византије, краљ је претежно боравио у Призрену и суседним градовима, али се не чини вероватним да су портрети већ тада били довршени и затим још преиначени. Њихово место у доњој зони јужног и западног зида, где се по правилу већ довршавао рад на сликању храма, у раскораку је са податком из натписа над улазом да је наос окончан тек 1347/8. године.[24] То се, дакле, морало збити нешто касније, али према сачуваним подацима у периоду који је уследио, све до 1347, краљ је боравио у Призрену једино још у пролеће 1343. Повеља од 19. маја којом Св. Петра Коришког уступа старцу Григорију доноси за историју српског градитељства занимљиву вест: из предела у којима је ратовао, Душан је дошао у При-

---

[21] *М. Пурковић*, Итинерар краља и цара Стефана Душана, ГСНД XIX (1938) 239—240.

[22] Cantacuzenus, ed. Bonn., II, 420, 425.

[23] *Ibidem*, II, 473.

[24] *Љ. Стојановић*, Записи, I, 35—36, број 92.

зрен да би отпочео зидање манастира Светих арханђела, где је намеравао да буде сахрањен.[25] Мотиви његовог боравка у овој области чине још вероватнијим да је тада обишао и недалеке Дечане, где се живо радило на украшавању унутрашњости. Већ следећих месеци краљ се поново удаљио од матичних крајева земље: 25. октобра издао је у околини Прилепа повељу манастиру св. Петра и Павла на Лиму.[26] Као што је напоменуто, недовољно познавање његовог кретања у 1344. години не искључује могућност да је долазио у призренски крај, али о томе немамо података. С друге стране, могућност да је управо у пролеће или лето 1343. године био у Дечанима и да су после тога пресликани породични портрети поткрепљују други и, чини нам се, снажнији разлози.

Натписи уз ликове краља Душана и краљице Јелене на млађем слоју фресака у наосу у оквиру њихових титула још увек спомињу само српске и поморске земље, у истоветном виду као крај портрета Стефана Дечанског. У ствари, титула је овде поновила традиционалну формулу из потписа на исправама, која се, као и у белешкама уз представе српских владара, у многобројним приликама јављала после уласка приморских крајева у оквире српске државе. Развитак краљевске и царске титуле у време Душана пратио је нагло ширење њених граница. Ово питање врло пажљиво је разматрано како у вези са областима које су се јављале у оквиру владарске титуле тако и са државно-правним схватањима и политичким претензијама које је она уздржаније или отвореније изражавала.[27]

У занимљивим променама краљевске титуле током нове етапе Душановог ратовања, отпочете у савезу са Кантакузином, запажен је посебан значај године 1343.[28] Старим областима српске државе — ако се изузме само један, необичан и нејасан, знатно ранији пример[29] — први пут су титули придружене и грчке земље: после успешних војних акција, 25. октобра 1343. Душан је издао повељу Св. Петру и Павлу на Лиму у којој је наведен као ... **Оурошь четврьти, вь Христа Бога вер'ни и самодрьжав'ни господинь всехь срьбьскихь земль и помор(ь)скихь и грьчкихь.**[30] У свим познијим документима до краја краљевства — у раздобљу на које се овом тренутку ограничавамо, с обзиром да се Душан и Јелена у наосу још не јављају са царском титулом — у разним варијантама увек се спомињу и грчке области.[31]

---

[25] *С. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 412—413.

[26] *Исто*, 598—599.

[27] *К. Јиречек*, Историја Срба, I, Београд 1952², 258; *С. Станојевић*, Студије о српској дипломатици, II, Интитулација, Глас 92 (1913) 150—151; *исти*, Студије, XIII, Потпис, Глас 106 (1923) 39—42; *М. Динић*, Српска владарска титула за време царства, ЗРВИ 5 (1958) 9—11; *Б. Ферјанчић*, О повељама краља Стефана Душана манастиру Трескавцу код Прилепа, ЗРВИ 7 (1961) 166; *М. Благојевић*, Када је краљ Душан потврдио дечанску хрисовуљу? ИЧ 16—17 (1970) 80—82; *Љ. Максимовић*, Грци и Романија у српској владарској титули, ЗРВИ 12 (1970) 63—65.

[28] *М. Динић*, За хронологију Душанових освајања византијских градова, ЗРВИ 4 (1956) 4—10.

[29] Повеља протосевасту Хрељи, вероватно из 1336, где се Душан спомиње и као „честник Грком" — *С. Новаковић*, Законски споменици, 339; уп. *М. Динић*, За хронологију, 9, нап. 32.

[30] *С. Новаковић*, Законски споменици, 598.

[31] Повеља манастиру Хиландару о струмском властелину Рудлу (28. марта 1345) — *B. Korablev*, Actes de Chilandar, Actes slaves, Византийский временник 19.

Немамо разлога да сумњамо да дечански сликар није био обавештен о променама у владарској титули, тим пре што је реч о натписима крај ликова који су већ једном преиначени због примедаба на карактер ранијих представа. Млађи портрети Душанове породице настали су, према томе, пре јесени 1343. године.

За хронолошко одређивање историјских ликова од користи могу бити и промене које су се јављале у изгледу појединих особа. У дечанском наосу видније разлике могле су се опазити у приказу Уроша. Разуме се, с опрезношћу треба прихватити да је узраст млађих особа био верно преношен, особито у случајевима када уметник није био у прилици да се непосредно обавести о изгледу личности коју је сликао. Особине Урошевих портрета у Дечанима, верујемо, ипак представљају довољно чврсту основу да се успостави бар основни редослед целина којима они припадају. Овде у првом реду имамо у виду представе из истих година у цркви св. Димитрија у Пећи, удаљеној свега петнаестак километара од Дечана.

Као што је познато, северни храм у комплексу Пећке патријаршије није добио зидни украс одмах у време свога оснивача, архиепископа Никодима, него тек у доба Јоаникија II.[32] Утврђено је, углавном на основу изгледа младога Уроша насликаног на јужном зиду поред краља

Приложение (1912) 481; повеља којом се хиландарском пиргу Хрусији поклањају села (1. јануара 1345) — *С. Новаковић*, Законски споменици, 478—488; повеља Хиландару о потврди поседа цркве св. Николе у Врању (1343—1345) — *исто*, 413; повеља Богородици Перивлепти у Охриду (вероватно у јесен 1345) — *исто*, 672. — Изузетак чини једино наведена повеља охридском манастиру, где постоји разлика између титуле у првом делу документа и у потпису. У интитулацији стоји Азъ рабь Христовь Стефань, краль вьсѣхь срьпьскихь и поморьскихь и грьчкихь земль, што сведочи да је исправа издата између 1343. и 1345. Душанов потпис, међутим, гласи + Стефань вь Христа Бога вѣрни краль вьсѣхь срьбскихь и поморскихь земль (*С. Новаковић*, Законски споменици, 672 и 674; *А. Соловјев*, Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века), Београд 1926, 128—129). Опажено је да се интитулација, по правилу, није слагала са потписом и да је махом била опширнија (*С. Станојевић*, Потпис, 33); само поједини примери имали су развијену форму каква је била карактеристична за интитулацију (*исто*, 40 и д.). У повељи Богородици Перивлепти, титула у потпису у основи није била различита, већ само нешто скраћена у односу на пунији облик у интитулацији. Вредело би, разуме се, шире истражити да ли су титуле из натписа крај портрета биле ближе по форми потпису или интитулацији. Дечански натписи из периода краљевства не доносе краће облике какви су се у начелу сретали у потписима (на пример, + Стефань вь Христа Бога вѣр'ни краль, + Стефань вь Христа Бога благовѣрни самодрьжьць и краль итд. — С. Станојевић, Потпис, 40), него увек развијене, у варијанти која спомиње само српске и поморске земље (како је био обичај до лета или јесени 1343). Тек сигнатура уз портрет архиепископа Јоаникија — насликаног касније — наводи и грчке земље, у складу са познијом краљевском титулом. У време царства, сигнатура крај Јелениног портрета у нартексу и ктиторски натписи у припрати и наосу доносе, разуме се, ширу титулу. Она се овде јавља у традиционалној форми која набраја земље, а не истиче власт над Србима, Грцима и др. — форми која се после проглашења царства само повремено сретала, и то увек у интитулацији: у даровници Светим арханђелима код Призрена (ГСУД XV, 1862, 267) и повељи цркви дијака Драгоја, изнад Габрова у Беласици, 21. маја 1349 (*С. Новаковић*, Законски споменици, 758). По свему судећи, дакле, истицање грчких земаља у интитулацији, а изостављање једино у краћем облику у потпису на повељи Богородици Перивлепти није доказ да је њихово помињање после 1343. било повремен и необавезан део садржаја и да због тога карактер титуле уз портрете не може бити ослонац при хронолошком разврставању појединих делова дечанског живописа.

[32] *Г. Суботић*, Црква светог Димитрија у Пећкој патријаршији, Београд 1964, стр. IX—XII.

Душана, архиепископа Јоаникија и св. Саве,[33] да су фреске настале пред само проглашење царства, око 1345. године.[34] За наше разматрање занимљиво је да су оне једним делом, а можда и у целини биле дело мајстора који су радили у Дечанима, међу којима вероватно и сликара Јована чији је потпис на грчком сачуван у апсиди Светог Димитрија. До тада, из разлога који се само могу наслутити, храм архиепископа Никодима чекао је најмање двадесетак година на своје зидне слике.

Судећи само по радовима у средишту Архиепископије, Јоаникије се током првог периода своје управе није залагао на пословима у Великој цркви као његови претходници Никодим и Данило, који су градили на разним странама у земљи, а уз Свете апостоле дозидали нове храмове. Делатност некадашњег краљевог логотета у нешто већој мери осветљава његова биографија, иако и она доноси углавном податке које је данас тешко проверити. Јоаникијево старање о споменицима током шеснаест година управљања српском црквом може се у ствари сагледати једино ако се упоредо посматрају сви велики уметнички послови предузети средином XIV века.

У првом периоду своје архијерејске дужности Јоаникије се, изгледа посебно бринуо о дечанском храму, чије је радове раније надгледао архиепископ Данило.[35] Сликање простране унутрашњости свакако није непосредно уследило зидању, као што се често истицало, уз размицање временских граница на период од пуних петнаест година (1335—1350). Било је потребно да се велика грађевина слегне и зидови смире да би се приступило њиховом украшавању, и то најпре у северном броду, где се није почело са радом пре 1339. Припреме и почеци сликања цркве у основи се, дакле, подударају са ступањем Јоаникија на архијерејски престо (1338). Вероватно само годину дана по његовом устоличењу, колико је било потребно да се позову уметници и начини договор о сложеном програму декорације, започети су послови, можда највећи у повести монументалног сликарства уопште.

Разумљиво је да архиепископ Јоаникије у ово време није тражио могућност да фрескама прекрије и зидове Светог Димитрија у Пећи чија је унутрашњост и иначе чекала на своје довршавање током целе владе архиепископа Данила (1324—1337).[36] С друге стране, украшавање

---

[33] Њихове ликове, још увек означене сигнатурама које су касније ишчезле, помињу у прошлом столећу *Г. Јуришић*, Дечански првенац, 97, и *М. Милојевић*, Путопис дела праве (старе) Србије, II, Београд 1872, 240.

[34] *В. Ђурић*, Историјске композиције у српском сликарству средњега века и њихове књижевне паралеле, II, ЗРВИ 10 (1967) 143—144, нап. 110.

[35] *Архиепископ Данило и други*, Животи краљева и архиепископа српских, изд. Ђ. Даничића, Београд—Загреб 1866, 204 (=*Данило*); превод Л. Мирковића, Београд 1935, 154.

[36] Најбољи сликари били су упућени у Дечане који су се од почетка налазили у средишту владареве пажње. Јоаникијев кратки животопис, међутим, истиче да се он бринуо и о свом седишту у Пећи: *украшавао је Велику цркву многочасним и светим иконама и многоразличним свештеним сасудима и другим различним златним и сребрним потребама, украшеним бисером и камењем, као што сведочи писмени црквени катастих, и постави многа сребрна кандила која са собом донесе* . . . (*Данило*, 378; превод Л. Мирковића, 288). Уз вест да је постојао попис црквених предмета у Великој цркви, у који су били уведени и поклони архиепископа Јоаникија, Данилов настављач додаје још драгоцен податак да Јоаникије *приложи дому Спасову многа села, и цркве у њима сазда (исто)*. У питању су били сигурно скромнији споменици, саграђени на мето-

Светог Димитрија није се, изгледа, могло више одлагати. Ако се узме у обзир да је за његове зидне површине била довољна једна сликарска сезона, јер се препознају руке најмање двојице искусних мајстора, и да је то, по свему судећи, била управо година 1345 — последња пред Јоаникијево уздизање у достојанство патријарха — могуће је да је тим поводом припремана унутрашњост пећких цркава. Примећено је, наиме, да су сликари из Светог Димитрија и Дечана оставили и фигуре на ојачавајућем луку и пиластрима између средњег и западног травеја у цркви Светих апостола, где су, свакако, заменили оштећене делове старијег живописа.[37]

Хитност потребе да се уреди простор у средишту српске цркве пре њеног уздизања на највиши степен духовне хијерархије чинила би разумљивом необичну чињеницу да је због радова у Пећи једна скупина мајстора морала да прекине сликање у Дечанима. Очигледно је да су постојали јаки разлози због којих се у Светом Димитрију — после најмање две деценије проведене без живописа — није сачекало на довршетак надгробне цркве Стефана Дечанског, коју је, истичући поштовање, већ петнаест година зидао, украшавао и обдаривао краљ Душан, окупљајући на њој најбоље уметничке снаге у земљи.

сима Архиепископије којој је Јоаникије, поред осталог, поклонио и уметнички обрађене предмете. Најзад, у могућности смо, изгледа, да другачије протумачимо и вест на крају његовог биографског списа: *и на Кармилу сазда цркву светога Илије и на Тавору цркву светога Николе (исто)*. Доскора се обично сматрало да је задужбина на Тавору била у Палестини (*В. Петковић*, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 321), где су многи српски ктитори подизали своје цркве и обдаривали чувене манастире. Позната је, с друге стране, и једна црква св. Николе на Тавору у Србији (*Ђ. Радојичић*, Стари српски књижевници XIV — XVII века. Расправе и чланци, Београд 1942, 24), где је сахрањен монах Герасим, отац епископа и познатог књижевника Марка (*Д. Вуксан*, Епископ Марко, Непознати биограф XIV вијека, Ловћенски одјек I 2—3, Цетиње 1925, 87). Ђ. Радојичић је изразио претпоставку да је то данашња црква Ивановац у селу Љевоши код Пећи. Тек су истраживања М. Шакоте у вези са сликаром Лонгином упозорила да се вест о Тавору, где је он радио, не односи на чувено брдо у Палестини него на Тавор недалеко од Пећке патријаршије, скрећући истовремено пажњу да су на улазу у Руговску клисуру, приликом ископавања између два рата, пронађени остаци неколико цркава од којих је једна била посвећена св. Николи — *М. Теодоровић-Шакота*, Прилог познавању иконописца Лонгина, Саопштења I (Београд 1956) 161—162; уп. *Ђ. Бошковић*, Белешке са путовања, Рушевине у Љевошу, Старинар VII (1932) 112; *исти*, Белешке са путовања, Св. Никола под Љевошом, Старинар VIII—IX (1933—1943) 300. Најзад, М. Шакота је успела да утврди да је у питању био мали град Тавор крај Пећи, где је касније боравио и патријарх Пајсије — *М. Шакота*, Ризница манастира Бање код Прибоја, Београд 1981, 124; уп. *С. Новаковић*, Српски поменици XV — XVIII века ГСУД XLII (1875) 34. Један Тавор са црквом св. Николе постојао је и у скопском крају (*Ј. Хаџи Васиљевић*, Скопље и његова околина, Београд 1930, 420; о овом месту, изворима у вези са њим и цркви св. Димитрија, касније посвећеној св. Илији, в. *М. Теодоровић—Шакота*, нав. дело, 162, са литературом). — Изложени резултати подстичу да се поново размотри и питање Тавора архиепископа Јоаникија. Његов биограф најпре говори о даривању Спасове цркве у Пећи, прилагању села и, најзад, грађењу храмова у њима, па је природно да се и податак о његовој цркви св. Николе односи на Тавор у близини Патријаршије, а не на свето брдо у Палестини, по коме је он, поред осталих, добио своје име. Овде је, додуше, поменут и храм св. Илије на Кармелу, у стручној литератури схваћен као Кармелска гора (*В. Петковић*, Преглед, 145), али је могуће да се и иза овога назива крије неки локалитет у Србији, иако до сада нису уочене вести које би указивале да је према овом месту — такође у Палестини — настао неки топоним код нас.

[37] *В. Ђурић*, Византијске фреске у Југославији, 59, 209.

Поређење Урошевих портрета из Дечана и Пећи — вратимо се на питање њихове хронологије — потврђује наслућени редослед настанка одговарајућих целина зидног сликарства у њима. У дечанској цркви Урош је мањи растом, и то не само на представи Душанове породице у оквиру Акатиста него и на новијем, накнадно насликаном портрету поред мајке на западном зиду. Његови ликови у Дечанима настали су, према томе, најкасније у пролеће 1343, а затим — вероватно одмах после Душанове посете манастиру — и пресликани, свакако пре јесени 1343, до када се још могла јавити стара титула са поменом само српских и поморских земаља. Вероватно две године доцније, пре зиме 1345, изведен је портрет младог Уроша у Светом Димитрију, знатно вишег растом, чак крупног изгледа када се има у виду да је рођен 1336/7. и да је до проглашења царства могао да има највише

4. Молитва на свитку уз лик Стефана Дечанског на североисточном ступцу поткуполног простора (цртеж Ј. Проловић)

девет година. Урошеви ликови у Дечанима и Пећи изражавају, дакле, основни хронолошки однос целина зидног сликарства које их окружују, али је несразмерно наглашена разлика међу њима. Она је почивала на доста честој пракси у портретном сликарству средњег века да су младе особе представљане већим него што су стварно биле у тренутку када су сликане. Такве примере, видећемо касније, чува и сама дечанска припрата.

Учешће једног броја дечанских уметника у сликању пећких цркава не може да помогне разумевању због чега је живопис на западном зиду јужног брода у Дечанима, и то на новом слоју, био готов већ до 1343, а натпис над улазом у наос исписан тек 1347/8. Живописање Светог Димитрија и досликавање у Светим апостолима у Пећи није захтевало рад дужи од годину дана. Ипак, преостали временски размак од четири, а можда и пет сликарских сезона био је — с обзиром на величину дечанског храма — испуњен интензивним радом, само послови нису текли редом као што се обично сматра.[38] Ово питање заслужује да се нешто подробније размотри.

Приметне разлике у уметничком поступку откриле су да је у сликању дечанске цркве учествовало више екипа, али није вероватно да се оно одвијало истовремено на свим странама њене пространe унутрашњости. Натписи и историјски портрети пружају мало хронолошких података у односу на непрегледне површине фресака, због чега је тешко проникнути у редослед њиховог настанка. Могу се једино изложити извесне претпоставке.

Готово независан карактер појединих делова сложене унутрашњости није обавезивао дечанске уметнике да са сликањем отпочну на површинама олтарског простора и куполе. Фреске, наиме, нису морале да буду довршене најпре у средњем, а тек потом у бочним деловима грађевине. На то указује не само најранији податак о сликању 1339/40, сачуван високо над луком који је везивао латералне бродове на северној страни, него и закључак да је декорација јужног брода била довршена најкасније у лето 1343. Украшавање је отпочето управо у бочним бродовима, а затим се, једним делом можда и истовремено, одвијало у олтарском и поткуполном простору, где је, видећемо, окончано пре краја 1345. године. Ако би се прихватила обрнута претпоставка — да су прво били исликани средњи делови цркве — значило би да су површине у источним и централним травејима биле готове већ до 1339/40, а затим и све остале (сем у западном делу) до јесени 1343, укључујући и пресликане портрете владарске породице у југозападном углу. Тешко би, заиста, у том случају било наслутити разлоге због којих је унутрашњост најмање четири године (до јесени 1347), а можда и пет (до 1348) чекала на исписивање ктиторског натписа изнад улаза, ако је скоро читава била већ прекривена фрескама. Најзад, против тако раног довршетка највећег дела фресака у наосу, који би подразумевао најпре извођење декорације у олтарском и поткуполном простору, а тек потом у бочним бродовима, говори и сложена, али занимљива хронологија радова у припрати.

[38] Уп. *С. Радојчић*, Старо српско сликарство, Београд 1966, 131—132.

За зидни украс централног дела цркве може се утврдити само горња хронолошка граница. На јужној страни североисточног носача куполе, уз сам иконостас, насликан је тада чувени лик старог Стефана Дечанског[39] са моделом храма и свитком на коме је забележена молитва: ·:· Прими вл(а)д(и)ко Г(оспод)и ѡ Па(н)дократоре принос(ь) и мое м(о)ление рава твоего Стефана крала. с[и]е во приношꙋ цр(ь)ковь вож(ь)ствьнꙋю сь с(ы)номь моимь крал(е)мь Стефаномь. вьзираю на тлѣнное ми тѣло стое на[д](ь) гробомь своимь и бою се страшьнаго ти сꙋдища. к тебѣ припадаю вседрьжителю пом(и)лꙋи ме вь д(ь)нь сꙋднии :·[40]

Речи упућене Христу Сведржитељу у име Дечанског истичу и удео његовог сина који је наведен са титулом краља. Фреске су, према томе, и овде настале пре проглашења царства. Видели смо да је новембра 1345. издат био последњи познати документ на којем се Душан потписао као краљ, док се у јесен — најкасније управо новембра — због временских услова и иначе прекидало са радом на декорацији унутрашњости: овде се, дакле, подударају хронолошке границе до којих се може претпостављати да је био изведен највећи део сликарства.

Вероватно у исто време, без поновног дизања високих скела које би досезале до основе куполе, постављен је у средњем делу велики хорос. Један његов део обновила је кнегиња Милица са синовима Стефаном и Вуком, која је и обдарила Дечане, готово опустеле и спаљене од Турака,[41] али очувани део првобитних ланаца још чува три медаљона са именом владара који је наручио хорос — Ст(е)фан(ь) крал(ь).[42] У његовој личности се не може поуздано препознати први ктитор,[43] Стефан Дечански, јер је мало вероватно да је августа 1331, када је у Србији дошло до промене на престолу, било већ готово кубе и израђен

[39] *С. Радојчић*, Портрети, 46, наводи причу о чудотворној моћи ове слике коју је забележио већ Григорије Цамблак.

[40] Преписи: *Г. Јуришић*, Дечански првенац, 35; *С. Ристић*, Дечански споменици, Београд 1864, 61; *Љ. Стојановић*, Записи, III, 1905, 78, број 5104; *исто*, VI, 1926, 78, број 9885.3; *В. Петковић*, Манастир Дечани, II, 23.

[41] *С. Новаковић*, Законски споменици, 655—656.

[42] *Г. Јуришић*, Дечански првенац, 30; натписе је по његовом издању објавио и *Љ. Стојановић*, Записи, I, 60, број 195, а доноси их и В. Петковић у прегледу историје манастира (*В. Петковић — Ђ. Бошковић*, Манастир Дечани, I, 7, нап. 8).

[43] В. Петковић сматра да се имена у медаљонима односе на Стефана Дечанског (*исто*, I, 7); Ђ. Бошковић доноси опис полијелеја и цртеж једног од медаљона са поменом краља Стефана (*исто*, 107, сл. 106); уп. и *Д. Тодоровић*, Полијелеј у Марковом манастиру, Зограф 9 (1978) 28.

5. Оштећени ктиторски натпис над улазом у нартекс из 1346/7. године (цртеж Ј. Проловић)

хорос. Средином претходне године, у време битке на Велбужду (28. јула 1330), црква се, по речима прве дечанске хрисовуље, још зидала. Вероватно је, према томе, да је полијелеј начињен и постављен испод високе куполе у време Душана, док је још носио титулу краља.[44]

Шире узевши, сви делови простране грађевине — сем травеја на западној страни главног, а можда и сва три средња брода — били су готови пре зиме 1345. Од пролећа следеће године, ако не и раније (треба имати у виду могућност да је поткуполни простор добио слике и пре 1345), декорација је извођена у западном делу цркве и довршена свакако пре 31. августа 1348, до када је настао главни, добро очувани ктиторски натпис над улазом (цртеж 3 на стр. 116—117):

Изволюнием(ь) в'жниемь и поспѣшениемь с(ве)т(а)го д(оу)ха вь тронци под(ь)писа се сїи храмь Г(оспод)а Б(ог)а Вседрьжителıа вь паметь и вь поменъ. г(оспо)д(н)на в(ого)мьпросвѣщеннаго и с(ве)тород'наго и с(ве)тато (sic) и самодрьжавьнаго вьсеи срьв'скыи и поморьскыи землиє. Стефана кр(а)ла Уроша .Г. го. иемоу же воуди вѣчна паметъ. вь д(ь)ни с(ы)на иего вл(а)говѣр(ь)наго и с(ве)т(а)го и славнаго и прѣвысокаго г(оспо)д(н)на .а̃. го ц(а)ра Стефана всеи срьв'скыи и грьчькиие и поморьскыи землиє. и с(ы)на иего.

---

[44] У време Душановог ступања на престо у току је била четврта или пета од укупно осам година, колико је трајало дизање Дечана. Предстојале су, према томе, најмање још пуне три грађевинске сезоне до коначног завршетка 1334. или 1335. Једно место из последњег дела прве дечанске повеље, које говори да су вести о предстојећем нападу бугарског цара Михаила на Србију стигле до Стефана Дечанског у време *док се овај храм зидао и ова хрисовуља исписивала* (*Г. Јуришић*, Дечански првенац, 66; *П. Ивић — М. Грковић*, Дечанске хрисовуље, Нови Сад 1976, 309), сведочило би, што је и природно, да су на огромном здању још извођени грађевински послови, а то је у противуречности са речима из првог дела исте повеље, по којима би црква у време битке на Велбужду била већ под кровом: *Почех зидати дом Господу Боіу . . . и сазидавши украсих іа свим лепотама унутрашњим и спољашњим* (*Г. Јуришић*, Дечански првенац, 53; превод: *П. Ивић — М. Грковић*, Дечанске хрисовуље, 304). У наставку Дечански опширно говори и о прибављању многобројних предмета за свој храм, не спомињући међу њима хорос: *И приложих колико ми је било моіуће . . . и књиіа и часне крстове оковане и позлаћене са бисером и драіим камењем и различите дивне иконе, оковане златом и сребром са сваким украсом и часне сасуде освећене и кандила и рипиде и кадионице и свећњаке и красне одежде и епитрахиље и наруквице и стољнаке и завесе и фелоне и хаљине . . .* (*Г. Јуришић*, Дечански првенац, 53; превод: *П. Ивић — М. Грковић*, Дечанске хрисовуље, 305). Како карактер текста не допушта могућност да је у питању било опште место о даривању, какво се могло срести у списима друге врсте, види се да су већ у току зидања наручивани и куповани богослужбени предмети за дечански храм, па је могао да буде припремљен и полијелеј. Верујемо, ипак, да је хорос израђен тек пошто је саграђена купола, у време краља Душана.

Стефана кр(а)ла Оурошa. въ лѣт(о) ѕ̃. ѿ̃. н̃. ѕ̃. ни'дикта. а̃і :·[45] Б(ог)ъ да прости прьваго игоумена Арсѣнии троудив'шаго се ѡ мѣстѣ семь с(ве)тѣмь.[46]

Знатно сложенију хронолошку слику пружају фреске дечанске припрате. Време Душановог уздизања у царски чин и овде представља ону уочљиву границу која дели две фазе рада, али је теже одредити редослед сликања више стотина сцена у горњим зонама, којима је допуњен и иначе богати програм наоса. Шире, расположиви подаци неочекивано сведоче и о хронолошком односу декорације двају великих простора у целини: фреске у наосу и нартексу извођене су највећим делом упоредо и, по нашем уверењу, довршене готово истовремено.[47]

Хронолошки први портрети настали су над улазом у наос, испод крупног лика Христа Сведржитеља коме је црква посвећена. На површини неправилног облика представљене су фигуре владара-ктиторâ, Стефана Дечанског и Душана, означене читљивим сигнатурама: + с(ве)ты крал(ь) Оурошь г̃ все српскые земле и поморьскые и хтиторь мѣста сего с(ве)т(а)го и + Стѣфань въ Х(рист)а Б(ог)а вѣрнь и прѣвисоки краль и хтиторь мѣста сего с(ве)т(а)го.[48]

У нашој средини иконографски доста ретка,[49] представа је настала свакако пре јесени 1343, с обзиром да се у Душановој краљевској титули не помињу грчке земље. Пре тога су могле бити довршене једино горње површине овог травеја, јер је то налагала техника рада. Но, већ суседна представа на истом зиду, на јужној страни, настала је знатно касније. У врху Лозе Немањића Душанова фигура добила је кратку ознаку Ст(е)ф(а)нь ц(а)рь,[50] док је Урош — видећемо, тада дечак од највише

---

[45] Индикт не одговара години 6856: уместо броја 1, на крају натписа стоји 11. Као што је познато, грешке у рачунању индикта нису биле ретке, а по анализи Љ. Стојановића, заснованој на разноврсној грађи записа и натписа, индикт чак у 30% случајева није био тачан (*Љ. Стојановић*, Записи, VI, 1926, 197).

[46] Преписи: *Г. Јуришић*, Дечански првенац, 25; *F. Miklosich*, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae 1858, 141; *Љ. Стојановић*, Записи, I, 1902, 35, број 92 (по препису И. Јастребова); *И. Ястребов*, Стара Сербия и Албания, Споменик XLI (1904) 22, уз вероватно штампарске грешке (индикт м и година ѕѡнз); *Љ. Стојановић*, Записи, IV, 1923, 9, број 6025 (по препису Г. Елезовића); *В. Петковић — Ђ. Бошковић*, Манастир Дечани, I, 5, нап. 4.

[47] Прекривање великих површина дечанског храма фрескама изискивало је учешће више екипа које су могле упоредо да раде у наосу и припрати, а околност да су портрети чланова владарске породице настали у годинама када су се видно мењала владарска обележја створила је изузетно добре услове да се утврде поједине етапе рада. С друге стране, анализа споменика природно је до сада полазила од претпоставке да је припрата сликана после наоса, јер су то најчешће потврђивали и познати датуми у ктиторским натписима. Требало би, међутим, темељније испитати и друге сложене целине зидне декорације, нарочито оне код којих се опажају различити сликарски рукописи. Мајсторске екипе су се могле смењивати, али су могле да раде и у исто време.

[48] Уп. *Г. Јуришић*, Дечански првенац, 24; *А. Гильфердинг*, Босния, Герцеговина и Старая Сербия, С. Петербург 1859, 190 (у оба издања уз Душанов лик погрешно је прочитано *цар*, уместо *краљ*) — поново штампано у Собрание сочинений А. Гильфердинга, т. III, С. Петербург 1873, 132, и *А. Ф. Гиљфердинг*, Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији, Сарајево 1972, 172 (превод, коментари и напомене Б. Чулић); *П. Срећковић*, Путничке слике, Летопис МС 131 (1882) 15; *Љ. Стојановић*, Записи, III, 1925, 78, број 5102; *исто*, VI, 1926, 78, број 9885.2, 79, број 9890.1; *С. Радојчић*, Портрети, 52; *В. Петковић*, Манастир Дечани, II, 3.

[49] О изгледу портрета, њиховом карактеру и месту у цркви „над прагом" в. *С. Радојчић*, Портрети, 51—52.

[50] *Исто*, 58.

десет година — знатно виши растом него на представама у наосу. Свој изглед Урош овде без сумње дугује значају који је имао као наследник престола у сложеној династичкој представи, где су поједини чланови и иначе, према својој улози, имали портрете врло различитих димензија.

У северозападном углу нартекса, крај северног улаза, поново су насликани чланови царске куће, али у другачијем поретку у односу на приказ у параклису св. Николе и првобитну слику чија се схема само наслућује на западном зиду наоса, где се млади краљ налазио између родитеља. У припрати, снажних црта лица, Душан заузима место у средини, док су са леве и десне стране Јелена и Урош.[51] Још увек дечак, будући владар приказан је у одређеној сразмери са ликовима из доба краљевства — виши растом, али не у мери која би се могла очекивати после седам година, колико је најмање требало да дели Урошев портрет у наосу, поновљен пре јесени 1343, од представа у припрати где се на суседном зиду налази натпис са годином 1350.

Још веће недоумице изазива настојање да се са овим хронолошким податком усклади појава духовних личности на западном зиду истог травеја, између приказа Душанове породице и ктиторског натписа над главним улазом. На левој страни, нешто нижи од других фигура и окренут према св. Сави коме се обраћа у молитви, насликан је први дечански игуман Арсеније,[52] портретисан већ у олтарском простору[53] и споменут у ктиторском натпису 1347/8. Оснивач самосталне српске цркве, у средини, десном руком благосиља, а левом држи јеванђеље, заједно са Јоаникијем коме симболично поверава пастирску дужност као дванаестом архијереју на духовном престолу. Остало је готово непримећено да је Јоаникије, иако смештен непосредно уз царску породицу, у тренутку сликања био архиепископ и да је овде тачно обележен као дванаести по реду.[54] Оштећени, али довољно читљиви натпис крај његове фигуре гласи: **прѣωсвѣщенни а[рхиеп(и)с(ко)]пь ві Иωан(н)икие все срь[вь]ские з(е)мле, [грьчки]е и помор(ь)ские.**

---

[51] *С. Радојчић*, Портрети, 54—55; *В. Петковић*, Манастир Дечани, II, 1.

[52] *Исто.*

[53] Арсеније је насликан са игуманском палицом у руци на североисточном ступцу поткуполног простора, испод свога истоименог заштитника, пустиножитеља Арсенија, коме се обраћа молитвом (*В. Петковић — Ђ. Бошковић*, Дечани, II, 22—23). Као први игуман, Арсеније је имао изузетних заслуга за манастир чије је дизање пратио од самог почетка и после две деценије дочекао да види завршене. Његову бригу о сликању бележе натпис на греди из 1339/40. и ктиторски натпис у наосу из 1347/8. Један запис на крају *Поука* Јефрема Сирина (1337) каже да је књига писана на захтев првог дечанског игумана Арсенија (*Љ. Ковачевић*, Белешке и натписи, ГСУД LVI, 1884, 343), а по његовом налогу и писар Добрета начинио је препис једног типика за Дечане (*Љ. Стојановић*, Записи, I, 34, број 87), што показује да је улагао и напоре да манастир снабде потребним књигама.

[54] *В. Петковић*, Дечани, II, 1, само је делимично разрешио белешку крај Јоаникијевог портрета: прѣос(ве)щенни архиеп(и)с(ко)пь Иωан(н)икие все срьбские земле и помор(ь)ские; *М. Пурковић*, Српски патријарси средњега века, Диселдорф 1976, 64—65, доноси слабији, такође непотпун препис у којем уместо речи *архиепископ* чита *патријарх*. Портрете Јоаникија као архиепископа и патријарха чува, иначе, више споменика: сопоћанска спољна припрата (1343—1345), Свети Димитрије у Пећи (вероватно 1345), дечанска припрата (вероватно 1345), простор на спрату Свете Софије у Охриду (око 1345), Свети апостоли у Пећи — представа патријархове смрти (после 1354), нартекс Пећке патријаршије (1565), Грачаница (1570) и Свети Никола у Ораховици у Славонији (1593/4).

Титула поглавара српске цркве пратила је промене у краљевској, а касније и царској титули српских владара,[55] тако да се временски може нешто ближе одредити тренутак када је Јоаникије насликан. Досадашњим читањима промакао је и помен грчких земаља које се, видели смо, још нису јављале у титулама краља Душана и краљице Јелене у наосу, као ни у сигнатури поред Душанове фигуре испод Христа Пантократора у припрати. Архиепископ Јоаникије, св. Сава и игуман Арсеније насликани су, дакле, између лета 1343, када се титула највиших представника духовне и световне власти почела да мења, и јесени 1345, после чега је уз њихове ликове већ истицано достојанство патријарха и цара.[56] По свему судећи, то је било пред крај сликарске сезоне 1345. године.

Царска породица на северном зиду насликана је свакако већ следеће године. На то упућује сигнатура уз Душанов лик: Стѣфанъ [въ Х(рист)а] Б(ог)а ве[рни и прѣвисоки] и самодрьж[авьн]и ц(а)рь ·а҃· вс[ех(ъ)] срьбь-

---

[55] *М. Динић* Душанова титула у очима савременика, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, I (1951) 94—95; уп. *М. Југовић*, Титуле и потписи архиепископа и патријараха српских, Богословље 9 (1934) 257—258.

[56] Јоаникијево устоличење за патријарха претходило је Душановом крунисању за цара у Скопљу 16. априла 1346, али се не зна тачно када је то обављено. Његов портрет као архиепископа у Дечанима свакако није настао почетком године, јер се у зимским месецима није сликало на влажном малтеру, а у првој половини априла — када се само у изузетно повољним временским приликама отпочињало са радовима — Јоаникије није више могао да буде обележен као архиепископ. Дечанска средина је добро била обавештена о променама у црквеној хијерархији и њени представници на челу са игуманом сигурно су присуствовали рукополагању архиепископа Јоаникија за патријарха и затим крунисању Душана за цара. У таквим околностима није вероватно да су дечански сликари, имајући у виду предстојеће промене, још увек — у рано пролеће — приказивали Јоаникија као архиепископа. — Р. Грујић је изложио мишљење да је Јоаникије проглашен за патријарха на Цвети, 9. априла 1346, у Скопљу, у присуству бугарског патријарха Симеона, охридског архиепископа Николе и представника недавно освојених грчких области (*Р. Грујић*, Пећска патријаршија, Народна енциклопедија, III, Загреб 1928, 371), ослањајући се свакако на вест из натписа на саркофагу првог полошког епископа Јоаникија, где се излаже да је Душан „створио збор" у Скопљу који је благословио архиепископа Јоаникија у чин патријарха (*исти*, Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак, ГСНД XII, 1932, Скопље 1933, 61—62; *исти*, Скопска митрополија. Историски преглед до обновљења Српске патријаршије 1920 г., Скопље 1935, 102). Његово схватање прихватио је *Р. Веселиновић*, Патријарх Јоаникије, Гласник Српске православне патријаршије XXVII 7 (1946) 131—134, а затим и *М. Динић*, према коме је архиепископ Јоаникије проглашен од бугарског патријарха, охридског архиепископа и представника Свете Горе за „патријарха Срба и Грка" (Историја народа Југославије, Београд 1953, 358). М. Пурковић је, међутим, на основу вести о времену које је Јоаникије провео на престолу св. Саве дошао до закључка да је његово устоличење за патријарха било у јануару и то, по свему судећи, на Богојављење, с обзиром да су поглавари српске цркве посвећивани у „нарочити дан"; државни сабор у Скопљу, по његовом мишљењу, само је прихватио раније проглашење (*М. Пурковић*, Српски патријарси средњега века, 17—18). За уређивање унутрашњости пећких цркава свакако је од значаја могло бити питање где је Јоаникије проглашен за патријарха, иако је уздизање српске цркве на највиши степен могло да буде повод да се украси унутрашњост Светог Димитрија, а оштећене површине фресака у Светим апостолима замене новим, без обзира да ли је предвиђано да се сам свечани чин изведе у Пећи. Природна је помисао да је то било у Великој цркви, јер је Јоаникије — по речима писца његовог кратког животописа, настављача Даниловог — пребивао „у дому Спасову" (*Данило*, 378). Сва постављења за поглаваре српске цркве, приметио је с друге стране М. Пурковић, нису била везана за седишта у Жичи и Пећи, а управо Јоаникијев наследник Сава IV изабран је новембра 1354. на сабору у Серу (*М. Пурковић*, Српски патријарси, 21; *Данило*, 380). Могуће је због

скнх(ь) земли, гр(ь)ч(ь)к(нхь) [и поморьс]кихь,[57] која понавља старији облик титуле где географски, а не етнички појмови означавају подручје под његовом влашћу. Вредна је у том смислу пажње и њена сличност са титулом архиепископа Јоаникија, која такође наводи српске, грчке и поморске земље, иако су портрети различити по своме карактеру и настали у одређеном временском интервалу.

Полазећи од претпоставке да су сликарски радови, као обично, текли од истока ка западу, суочени смо са чињеницом да је јужни крај источног зида припрате био готов тек после северног дела западног. У сложеној структури простора какву је имао дечански нартекс, слике истих зона нису морале да настану једновремено, поготово не ако су се налазиле на различитим зидовима, али је неочекивано да су у већим временским размацима, чак наизменично, довршавани траveји на супротним странама припрате. Очигледно је да су фреске — према темељно припремљеној схеми целине — поступно извођене у појединим елементима простора, само је редослед данас тешко уочити, особито у горњим зонама где садржина не пружа могућност да се одреде хронолошке границе.

Највећу загонетку — у овим условима сасвим необјашњиву — представља временска лакуна од најмање четири, а можда и више година која дели портрете духовних достојанственика на западном зиду од суседног натписа над улазом са годином 1349/50. Према првом издању оштећеног текста који је и касније у три маха читан, махом на сличан начин, било је исписано: ... Црковь ѡ пандократорова сьзида се и подписа се и сь... превисокаго благовернаго и с҃таго а҃го царꙗ Стефана ... высокаго кралꙗ Уроша всеи земли сербскїе и поморскїе ... вь поменъ и па... Стефану с҃тому кралю Урошу г҃. ему вь лѣто ѕ ѡ҃. н҃. и҃.[58]

тога да је устоличење новог патријарха, особито због окупљања представника са стране, обављено у Скопљу. Украшавање пећких храмова у сваком случају је, чини се, било део ширих припрема у вези са променама у српској држави и цркви.

[57] Уп. *В. Пешковић*, Манастир Дечани, II, 1.

[58] *Г. Јуришић*, Дечански првенац, 19. *А. Гильфердині*, Босния, Герцеговина и Старая Сербія, 188—189: ... црковь ... пандократорова сьзидасе и подписасе и сь(врьшисе вь дни) превисокаго благовернаго и светаго а҃-го царꙗ Стефана (сына прѣ)высокаго кралꙗ Уроша всеи земли Сербскіе и поморскіе ... вь помень и па(меть) ... Стефану светому кралю Урошу г҃-ему. вь лѣто /ѕ.ѡ.н.и҃ — поново штампано у Собрание сочинений А. Гильфердинга, т. III, С. Петербург 1873, 131, и *А. Гиљфердині*, Путовање, 171; његов препис објавио је и *Љ. Сшојановић*, Записи, I, 1902, 36, број 96; *И. Ястребов*, Стара Сербия и Албания, 22: сьзда се и надьписа се ... должно выть вь дни и превисокаго благовѣрьнаго царꙗ Стефана ... высокаго кралꙗ Оуроша ... вь поменъ ... Стефаноу своиоу кралю Оурошоу г-емоу вь лѣто ѕѡнн; *В. Пешковић*, Манастир Дечани, I, 5, нап. 3: ... Пантократорова сьзда се и пописа се ... благовѣрнаго и с҃го. а. го ц҃ра Стѣфана ... високаго крала Уроша всее (зе)м(л)е србьскиие и поморскиие вь помень ... с҃мꙋ и високомꙋ кралꙋ Урошꙋ .г. мꙋ вь лѣто .ѕ. ѡ. н. ѕ ... В. Петковић се у своме препису очигледно није ослањао на ранија читања, иако је скренуо пажњу на издање Љ. Стојановића. Искусни научник је, зачудо, у мањој мери успео да прочита оштећени натпис, што је још теже разумети ако се има у виду укупни труд уложен у припрему обимне монографије. На крају натписа В. Петковић је прочитао — за разлику од осталих — годину 6856 (вероватно штампарску грешку представља ѕѡнѕ, уместо ѕѡнѕ), закључујући да „оба натписа, један у припрати изнад врата на западној страни и други у цркви изнад царских врата, кажу да је црква била исликана 1348 год." *(исшо)*. Најчуднија је, међутим, напомена да „један други запис вели да је све довршено 1350" *(исшо)*, при чему аутор наводи исти текст из Стојановићеве збирке, натпис у припрати, где је он прочитао годину 1348 (Записи, I, 36, број 96). Сам неспоразум није тешко објаснити (први пут је цитиран само број натписа, а други пут само страна његовог изда-

Недоумицу у вези са годином 1349/50. и односом према знатно старијим суседним фрескама отклонила је пажљиво начињена копија његове садржине. Колегинице Јадранка Проловић и Зорица Златић прочитале су уместо 6858 (ѕѡни) годину 6855 (ѕѡне). Према томе, зидно сликарство у припрати није било довршено 1349/50, него три године раније, 1346/7. Темељна провера новог читања — следеће године — потврдила је у целини тачност копије и помогла да се разреше још извесна пострадала места.[59] Међу њима, од значаја за хронологију, утврђени су и трагови индикта 15, који одговара години 6855.[60]

+ [Сїа] св(е)та и божествавьна цр(ь)ковь ѡ Пандокр(а)торова. създа се и пописа се и съврши се [вь д(ь)ни самодрьжавьнаго и] прѣвисокаго и бл(а)говѣрнаго и с(ве)т(а)го а҃. го ц(а)ра Стѣф(а)на все[е]е срьбс[ки]е гр[(ь)чк(ие) и помор]ск[ие з(е)м(л)е и с(и)на] пр(ѣ)високаго кр(а)ла Ȣроша всее з(е)м(л)е ср(ь)вскиe и помор(ь)скиe вь помощь вѣрномꙋ в[еликомꙋ и самодрьжавьномꙋ] и светомꙋ превисокомꙋ кр(а)лꙋ Ȣрошꙋ. г҃. мꙋ вь лѣто. ,ѕ.ѡ.н.е. индик[та.] еі҃.[61]

Пажљивија анализа садржине, на коју нас подстиче ново читање године, такође потврђује да је натпис у припрати настао пре натписа у наосу. Истовремено, опажају се и разлике које се тичу саме суштине ктиторског чина. Старији текст помиње и зидање и сликање храма у време цара Душана, наводећи да је то учињено вь помощь краљу Стефану Дечанском, док млађи бележи само живописање, и то вь памеѩь и вь помень светоме краљу. Другачији, обрнути хронолошки поредак натписа̂ омогућује сада разумевање ових разлика: Душанове градитељске заслуге биле су већ истакнуте у нартексу 1346/7, па их није требало понављати у наосу 1347/8. С друге стране, за Душаново учешће у зидању и затим његово сликање унутрашњости први натпис наглашава да је било „у помоћ" оцу, док се у наосу — за живописање, дело искључиво његово — каже да је изведено „у сећање и помен" Дечанском.

ња), али се види да писац није посветио довољну пажњу питању хронологије. Забуна, с друге стране, упркос значају и честом навођењу дела, није имала већег одјека у литератури. Једино је М. Кашанин под утицајем Петковићевих речи навео да два натписа сагласно сведоче да су фреске рађене 1348, док трећи потврђује да су завршене 1350 (*M. Kašanin*, Enciklopedija Jugoslavije 2, 1956, 676, s.v. Dečani).

[59] Иако је читање и копирање овог натписа обављено у два маха (јуна 1978. и априла 1979), у расположивом времену нису се могли сагледати сви трагови оштећених речи, па ће се још једном уложити напор да се они утврде и разазна њихов смисао. С обзиром да су неразрешени остали углавном епитети у оквиру владарских титула, не треба очекивати да ће допуне променити основну садржину натписа. Реконструкција оштећених места коју овде доносимо у цртежу Ј. Проловић приказана је белим словима и не ослања се на одређене трагове.

[60] Приложени цртежи припадају документацији која се већ више година сабира и обрађује у оквиру збирке ктиторских натписа у зидном сликарству, чије издање припрема Институт за историју уметности Филозофског факултета у Београду у сарадњи са Византолошким институтом Српске академије наука и уметности.

[61] При реконструкцији оштећених делова натписа узети су пре свега у обзир облици и епитети који се јављају у његовом сачуваном делу, а затим и у ктиторском натпису у наосу. Чудна спрега речи цркові ѡ Пандократорова у првом делу очигледно почива на погрешном уверењу да је члан ὁ (нетачно написан ѡ) уз грчку реч Παντοκράτωρ њен интегрални део и да га треба задржати и у словенском тексту. На исти начин означено је и крупно Христово попрсје на супротној страни припрате, изнад улаза у наос (ѡ Пандократорь), а јавља се и уз лик Христа Емануила (ѡ Ѥманꙋиль). Карактер писма открива да белешке потичу од исте руке и да је

У целини, натписи су својим карактером остали у оквирима епиграфских споменика ове врсте, али је језгро које је објашњавало побуде ктитора — по аналогији са одговарајућим местом у структури повеље могли бисмо га назвати експозицијом — добило особен вид. Оно је и садржином и начином казивања одговарало потреби да се објасни Душанова заслуга у грађењу и украшавању очевог маузолеја — заслуга коју је притискивала мучна сенка његовог преузимања престола и смрти Стефана Дечанског.

При помену српских владара наведен је знатан број епитета. Уз име Стефана Дечанског, у нартексу, очувани су изрази *верни*, *свети* и *превисоки*, а налазила су се још два, данас ишчезла — вероватно *велики* и *самодржавни*.[62] Душан је обележен као *превисоки*, *благоверни* и *свети*, а стајало је још, по свој прилици, *самодржавни*. У млађем натпису, у наосу, помен Дечанског прате придеви *богомпросвећени*, *светородни*, *свети* и *самодржавни*, а Душана *благоверни*, *славни* и *превисоки*. У оба случаја, уз име Дечанског — свакако у жељи да се нагласи поштовање према њему — налазио се већи број епитета, иако је Душан у то доба већ носио царско достојанство.

За праћење српске владарске титуле вредна је пажње и околност да се Душан у натписима наводи као цар српских, грчких и поморских земаља,[63] иако се од 1346. године углавном јављао са кратком титулом цара Срба и Грка, често проширеном и поменом одређених области, углавном из западног дела земље.[64] Верна традиционалном виду, Душанова титула из Дечана боље се можда да̂ разумети ако се

грешка везана за једну личност, иако је лик Сведржитеља над улазом настао нешто раније, у време док је Душан још носио титулу краља. Чини се да се може наслутити како је дошло до овог неспоразума. На свом портрету испред иконостаса Стефан Дечански се обраћао Христу молитвом на свитку која је почињала речима: Прими Вл(а)д(и)ко Г(оспод)и ω Пандократоре ... У питању је била вокативска партикула ω, која се и у грчком и нашем језику писала на исти начин, а она је одавде без тешкоћа могла да доспе у ктиторски натпис у припрати, с обзиром да су познате представе Христа Сведржитеља — најчешће грчки обележаване — имале на овом месту члан (ὁ Παντοκράτωρ). Необична грешка није била усамљена, а у Дечанима је представљала само једну у низу недовољно истражених појава у језику и особито облицима личних имена у сигнатурама на које је већ скренута пажња (*В. Петковић*, Дечани, II, 71). Грађа ове врсте посебно је важна због могућности да се на основу ње одређеније препозна област из које су потицали уметници. Требало би због тога да се филолози њоме темељније позабаве. Потпис сликара Срђа „грешног" на једном капителу северног брода прихваћен је као знак да порекло уметника треба тражити у Приморју, уз претпоставку да су с њим радили и pictores graeci о којима има доста вести у приморским архивима. Али, док на учешће грчких мајстора у декорацији Дечана упућују поједини натписи крај ликова и текстови на ротулусима, а затим и друге белешке на грчком (могли су их, разуме се, исписивати и грчки уметници позвани из других крајева), ктиторски натпис и сигнатура уз Христа Пантократора у припрати показују да је наведена грешка настала управо због непознавања грчког језика.

[62] О карактеру и значају израза самодржац и самодржавни у титули српских владара в. *Г. Острогорски*, Автократор и самодржац, Глас СКА CLXIV 84 (1935) 151—156 (поново објављено у Сабраним делима, IV, Византија и Словени, Београд 1970, 330—335).

[63] Остаци сигнатура на северном зиду припрате показују да су и чланови владарске породице били означени на исти начин, а видне особине писма откривају да припадају чак истој руци која је исписала натпис над улазом у припрату 1346/7.

[64] *С. Новаковић*, Законски споменици, 172, 307, 417, 418, 424, 427, 429, 433, 434, 469, 472, 493, 506—507, 631, 682, 701, 720. — Литературу у вези с овим питањем в. у нап. 27.

узме у обзир карактер споменика, а затим и његов положај у пространој српској држави. Већ је речено да су владари током прве половине XIV века и даље своје надгробне храмове градили само у матичним областима земље. Изгледа да је одговарајући значај — то опажамо у првим годинама после проглашења царства — овде имало и помињање српских и поморских земаља које је већ столеће и по представљало окосницу владарске титуле. Истина, њен старији облик је био редак после 1345, али се ипак могао срести. У повељи Светим арханђелима код Призрена Душан се наводи као Стефань, Б(ого)мь пом(и)лованыи и Б(ого)мь просвѣщеныи ц(а)рь и самодрьжавныи всѣхь срьв'скыихь и помор(ь)скыихь и грьч'кыхь земль.[65]

Као што је познато, повеља није сачувана у целини и једино Душанова титула сведочи да је документ настао после његовог проглашења за цара. Датовање исправе између 1348. и 1353. заснива се на претпоставци да је она писана у време грађења цркве Светих арханђела, које је, према хрисовуљи истоименом јерусалимском манастиру, отпочело у пролеће 1348. године.[66] Да је призренски храм у то доба заиста

---

[65] Хрисовоула цара Стефана Душана, коіомъ оснива монастиръ св. Архангела Михаила и Гавріила у Призрену 1348? Гласник СУД XV (1862) 267 (препис и издање *Ј. Шафарика*); *С. Новаковић*, Законски споменици, 682. У овом облику јавља се и у интитулацији повеље издате 21.* маја 1349: ... Стефань, вь Христа Бога благовѣрныи царь, самодрьжьць всѣхь србскыхь и грьчкыхь и поморьскыхь земль — *Арх. Леонид*, Стара српска писма из руског манастира св. Пантелеимона у Светој Гори, Гласник XXIV (1868) 238; *С. Новаковић*, Законски споменици, 758; такође је блиска формула у натпису на саркофагу из манастира Лешка (*Р. Грујић*, Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак, Гласник СНД XII (1933) 61, а у основи исту, само проширену варијанту доноси и повеља манастиру св. Пантелејмона: ... Стефань царь вьсѣхь срьпскихь и грьчкихь и поморскихь земль, рекѹ же Албаніи и западнои странѣ и великомѹ Днѣ — *Арх. Леонид*, нав. дело, 232.

[66] А сии хрисовоуль писа и подьписа царьство ми вь всако оутврьждение мѣсеца априла .кѳ. дьнь оу Призрѣни, кьда постави царьство ми темелие архаггела Михаила вь лѣто. ѕѡ., индиктиѡн. а. — *F. Miklosich*, Monumenta serbica, 135; *С. Новаковић*, Законски споменици, 708. Последње бројне вредности нису сачуване, па је година утврђена на основу индикта 1. Повеља је издата у Призрену 29. априла, због чега би израз *када* ... требало да подразумева пролеће 1348, које је могло да одговара стварном почетку радова на споменику — уп. *Р. Грујић*, Откопавање Светих арханђела код Призрена (прелиминарни извештај), ГСНД III (1927, Скопље 1928) 247—248; *С. Ненадовић*, Душанова задужбина манастир Светих арханђела, 4—7. Датовање повеље јерусалимском манастиру у 1348. годину оспоравао је пре њих Ј. Радонић, сматрајући да њен завршетак са годином и индиктом припада неком другом документу, тако да је и податак о довршавању Светих арханђела код Призрена погрешно придружен овој исправи — *Ј. Радонић*, Када је ударен темељ и када је сазидана Душанова црква св. Архангела Михаила и Гаврила на Бистрици код Призрена, Летопис МС 180 (1894) 81—82. То поткрепљује, по његовом мишљењу, и Душанова повеља о границама хиландарских поседа од 26. априла 1348, која би била писана на Светој Гори само три дана пре исправе јерусалимском манастиру у Призрену (*F. Miklosich*, Monumenta serbica, 129—132; *А. Соловјев* — *В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, 336—351). *В. Мошин*, Акти из светогорских архива, Споменик 91 (1939) 223, нап. 11, с правом је, међутим, оспорио аутентичност овог документа, тако да је последња позната Душанова повеља издата на Светој Гори (манастиру Ватопеду) априла 1348 (*А. Соловјев* — *В. Мошин*, Грчке повеље, 139—147). Она, истина, није означена датумом, али је могуће да је Душан ускоро отишао у Призрен, где је, према повељи јерусалимском манастиру, био 29. априла. Недавно се В. Мошин поново вратио питању овог документа. Према његовом мишљењу, он је — као и друге две варијанте исправа о стонском дохотку Светим арханђелима, које су писане марта 1350. у Мелнику — био само припремљени текст даровнице коју Душан није потписао (*В. Мошин*, Повеље цара Стефана-Душана о Арханђеловом манастиру у Јерусалиму и о манастиру св. Николе

зидан сведочи и обавеза трга у Трепчи из следеће, 1349. године да се олово испоручује само Светим арханђелима за покривање цркве.[67] Видели смо, с друге стране, да се Душан још маја 1343. бавио оснивањем свога манастира крај Призрена. Тада је, по свој прилици, изабрао његово место у долини Бистрице и почео припреме за грађење утврђења око манастира, његово обезбеђивање од реке итд.[68] Четири године касније, Душан је поново боравио у Призрену у вези са својом задужбином о чему знају Дубровчани из његовог писма, упућеног 1. августа: quando la segnoria imperial venie a Presarin ad incharar la sua ecclesia de Santo Archangelo.[69] Израз incharar, истина, није довољно јасан, али се, по свему судећи, вест односила на припреме:[70] Душан се тада вероватно договарао о изгледу и величини цркве, а можда је затим и осветио темеље здања чије је дизање, по јерусалимској исправи, почело у пролеће наредне године.

Издавање манастирске повеље није морало да буде у вези са зидањем цркве, него манастира у целини. Чини се при томе вероватним да је Душан даровницу издао већ 1347, у време када се и иначе због своје задужбине налазио у Призрену.

Завршне радове на фрескама у нартексу и наосу дечанске цркве — вратимо се нашем основном питању — не дели већи временски размак, јер натписи носе године 1346/7. и 1347/8. Већ смо наговестили могућност да је између настанка једног и другог протекло свега неколико месеци или чак само недеља, тј. да су се послови у њима приводили крају током лета или почетком јесени 1347. године, при чему су само по византијском рачунању времена биле у питању две године, 6855. и 6856.[71] Податак да је Душан свакако већ крајем јула и током августа

на скадарском острву Врањини, Folia slavica, vol. 3, numbers 1—2, Studies in Honor of Horace G. Lunt, Columbus, Ohio 1979, 175—200). Но, без обзира на питање да ли је прва од поменутих повеља заиста настала у пролеће 1348, што би потврдило да се тада отпочело са грађењем Душанове задужбине, његов боравак у Призрену августа 1347, везан управо за Свете арханђеле, а затим и испорука олова за њихово покривање две године касније, уверавају да се током 1348. године на споменику живо радило. У лето претходне, 1347. године, када су привођени крају послови на Дечанима, морао је већ да буде постигнут договор о карактеру новог споменика, а можда су нешто касније били освећени и његови темељи из којих се црква у пуном смислу речи почела да диже вероватно тек почетком нове грађевинске сезоне, у пролеће 1348.

[67] *К. Јиречек*, Споменици српски, Споменик XI (1892) 28; *исти*, Историја Срба, II, Београд 1952², 191.

[68] *С. Ненадовић*, Душанова задужбина манастир Светих арханђела, 5.

[69] *К. Јиречек*, Споменици српски, 28.

[70] *Р. Грујић*, Откопавање Светих арханђела, 247, није се сложио са Јиречековим мишљењем (Споменици српски, 28, нап. 2) да овде погрешно стоји *incharar* уместо *consecrare* (посветити) и заложио да треба читати *inchoare* (почети), што би означавало почетак радова на *манастиру* Светих арханђела. Реч је, међутим, била свакако о *цркви*, што изричито каже наведени испис из Diversa cancellarie.

[71] Сасвим другачијим приступом М. Пурковић је датовао представу Лозе Немањића — слику која је настала пред крај радова на живопису дечанске припрате — између априла 1346. и октобра 1347, што у основи одговара нашој години из натписа у нартексу. Пурковић је анализом представа женских чланова српске владарске куће дошао до закључка да су се у генеалошком стаблу сликале само принцезе које се нису удале, тј. особе које су остале на двору. С обзиром да је у Дечанима приказана Јелена, ћерка Стефана Дечанског која се удала за Младена III Шубића, М. Пурковић је сликање Лозе Немањића ставио између Душановог крунисања априла 1346. и склапања Јелениног брака октобра 1347 (*M. Purković*, Byzantinoserbica, Byzantinische Zeitschrift 45, 1952, 44—45; *исти*, Српски патријарси средњега века, 65).

боравио у Призрену, где се посветио пословима у вези са својом задужбином, чини још вероватнијим да су управо тада извођени и последњи радови на споменику његовог оца. Довршетак једне задужбине и почетак друге тако се подударају да је тешко не претпоставити њихову међусобну везу. Стиче се, наиме, утисак да је готово у исто време обављено освећење надгробног храма Стефана Дечанског и положен камен-темељац Душановог маузолеја.[72] Овако непосредно хронолошко повезивање нема, истина, сасвим поуздану основу, али ново датовање фресака у дечанској припрати неоспорно показује да су послови на двема грађевинама у целини сменили једни друге у року од највише неколико месеци: црква Светих арханђела почела је да се гради најкасније у пролеће 1348, а већ пре 31. августа исте године — ако се узме у обзир и најмање вероватна, горња временска граница радова у Дечанима — унутрашњост цркве је добила последње зидне слике. Уверени смо при томе — морамо још једном то да поновимо — да је дечански храм у целини био довршен и освећен у јесен 1347. године.[73]

Извори не говоре да су посебни разлози подстицали Душаново старање о споменицима током 1347. и 1348. године. Чини се, међутим, да је сенка „црне смрти", злокобно надвијена над читавим европским друштвом, могла да утиче на њега да после успелих ратних похода, наглог ширења државе и стеченог високог достојанства цара убрза довршење очевог маузолеја и отпочне грађење своје велике задужбине. Негде у јесен 1347. владар се са породицом склонио у Свету Гору,[74]

---

[72] Шире у вези са овим питањем: *О. Кандић*, Утемељење цркава у средњем веку, Зограф 9 (1978) 12—14.

[73] Мајстори су могли да раде у унутрашњости углавном од априла, а већ током октобра услови су поново постајали тежи не само због краћих дана него и због хладноће, особито у брдским пределима. Претежан број натписа са тачним датумом завршетка сликарских послова настао је, међутим, после 1. септембра, иако је сезона сликарских радова у пролетњим и летњим месецима била двоструко дужа него у јесењем делу, који је по византијском рачунању времена већ припадао следећој години. Систематским прикупљањем података могла би се добити сигурнија слика о томе када су услови били најповољнији за рад. Питање ће свакако бити разматрано приликом издавања збирке ктиторских натписа које припрема Институт за историју уметности Филозофског факултета у сарадњи са Византолошким институтом САНУ.

[74] Први од докумената издатих на Светој Гори — манастирима Есфигмену и Лаври — потичу из децембра 1347 (*А. Соловјев — В. Мошин*, Грчке повеље, 110—123), али је цар са својом породицом свакако стигао пре почетка зиме. В. Мошин, на основу једног записа о Јеленином боравку на Светој Гори и превођењу дела Теофилакта Охридског по њеној жељи 1346/7 (*Љ. Стојановић*, Записи и натписи, Споменик XXX, 1896, 45; *исти*, Записи, III, 40, број 4939), извео је закључак да њихов долазак треба ставити у време пре 1. септембра 1347 (*В. Мошин*, Акти из светогорских архива, Споменик 91, 1939, 237), а исто мишљење изложио је и Г. Сулис (Г. Σούλης, Ὁ τσάρος Στέφανος Δουσὰν καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος, ΕΕΒΣ, 22, 1922, 87, н. 1; *idem*, Tsar Stephen Dušan and Mount Athos, Harvard Slavic Studies II, 1954, 130, n. 17). Сам датум белешке, сачуване, изгледа, у рукопису из XVII века, не чини се довољно поузданим. Цар Душан се, при томе, 6. августа 1347. још увек налазио у Призрену. Тада је упућено његово друго писмо дубровачком кнезу и општини у вези са исплатама закупаца валонске царине, међу којима се, као и у наведеној претходној потврди 1. августа, спомиње Никола Лукаревић (*К. Јиречек*, Споменици српски, 29). Овом приликом, додуше, није забележено да је исправа написана у Призрену, али је настала истим поводом и — с обзиром да се поново говори о Николи Лукаревићу — у истој средини. Цар је дакле, тек током августа могао да крене са породицом на Свету Гору, због чега није вероватно да је до краја истог месеца царица могла да упозна

где је куга теже могла да допре, и у њој, обилазећи и обдарујући манастире, остао све до пролећа. Тек крајем априла опет се појавио у Србији, и то у Призрену, свакако у вези са дизањем свога маузолеја, које је тада отпочело. Нема сумње да је цар са Свете Горе кренуо право ка Призрену, по свему судећи, чак без дужег одмарања током пута, јер је априла на Атосу издата повеља манастиру Ватопеду, а већ крајем истог месеца у Призрену написана повеља јерусалимском манастиру Светих арханђела.

Откриће да је зидно сликарство Дечана довршено бар две године раније него што се до сада сматрало — вероватно у јесен 1347, а најдоцније у лето 1348 — омогућује да се у ближу међусобну везу доведу и друге вести о кретању и делатности српског владара у овом периоду, драматичном због наглог ширења епидемије. Од средине лета 1347, када се у Призрену бавио својом задужбином — преко боравка у Светој Гори, који је оставио дубоког трага у свести читаве монашке заједнице, а цару пружио прилику да упозна схватања угледних представника византијске духовности, посебно присталица исихазма — до повратка у Призрен где је отпочело грађење Светих арханђела, Душан се у највећој мери посветио црквеним пословима. Обнављао је и даривао задужбине својих предака, помагао споменике на Атосу чијим се заштитником сматрао као наследник византијских владара на освојеном подручју, а изнад свега старао о довршавању очеве и зидању своје надгробне цркве. Његови напори да се очувају добри односи са представницима грчке цркве били су део политичког приступа и могли су се већ раније уочити на низу примера, али је владарева активност од лета 1347. до пролећа 1348. у већој мери била окренута материјалном положају цркве и новим задужбинама, изгледа, због расположења којим је опасна болест прожела целокупни живот. Ускоро, већ у летњим месецима 1348. искоришћена је слабост византијских градова у средњим областима Грчке, где је куга оставила своје последице. Цар је у своме походу освојио Епир са Артом и Јањином, а кесар Прељуб покорио Тесалију,[75] померивши далеко границе српске државе ка југу.

старца Јоаникија у новој средини, изрази жељу да се преведе Теофилактово дело — као што је некада царица Марија, жена Михаила VII, подстицала самог писца — и да затим отпочне рад који описује белешка, настала 1346/7. Може се, једино, уколико је заиста у питању година ҂ѕѡне, а не ҂ѕѡнѕ, помишљати да се пред опасношћу од куге Јелена сама са сином нешто раније повукла на Свету Гору. Запис у сваком случају занимљиво говори о њеној појави: ... христьлюбивая и свѧтаа царица Єлена срьбскаа ... въ то врѣмѧ пришьдши в Светоую горꙋ Аѳонскꙋю не ꙗвѣ, нь некако прѣмоудро и покрьвено ... Видно је било њено настојање да не повреди осећања монашке средине чија је строга забрана женама да ступе на њено тло била нарушена већ самим њеним доласком на Атос.

[75] *К. Јиречек*, Историја Срба, I, Београд 1952^2, 226.

Gojko Subotić

CONTRIBUTION À LA CHRONOLOGIE DE LA PEINTURE MURALE DE DEČANI

La grande église tombale du roi Stefan Dečanski (1321—1331), consacrée au Pantocrator, avait exigé un engagement de plusieurs années de la part des architectes, des sculpteurs et des peintres. La construction de la basilique à cinq nefs avec coupole et narthex avait été achevée après huits ans de travail, à l'époque du fils du fondateur, Stefan Dušan en 1334/5 (le plus probablement en automne 1334).

Les trois inscriptions mentionnant la date parlent de la décoration peinte du vaste intérieur: (1) une inscription sur la poutre témoigne des travaux exécutés dans la nef septentrionale en 1339/40 (fig. 1); (2) les inscriptions des donateurs au-dessus de l'entrée datant de 1347/8 nous renseignent sur les fresques du naos (fig. 3), alors que (3) les fresques du narthex sont, d'après le déchiffrement admis, de 1349/50. D'après les opinions dans la littérature spécialisée, la décoration de Dečani, qui était la plus vaste par son programme dans l'art du style byzantin en général, fut commencé aussitôt après la construction de l'église et durait une quinzaine d'années (1335—1350). Cette question cependant n'a pas été traitée avec plus d'attention. Mais, des conclusions différentes et plus sûres peuvent être tirées du fait que: (1) le déchiffrement de l'inscription très détériorée (du narthex) n'a pas été fait avec soin et que (2) les mentions sur les portraits historiques peuvent être utilisées come source pour la chronologie de certaines parties de la peinture murale.

Les années de l'exécution de la décoration de Dečani sont caractérisées par l'expansion brusque de l'Etat serbe vers le sud, ce qui a été exprimé dans le titre même du souverain. A partir de l'automne 1343, dans la formule traditionnelle qui le désignait comme roi de terres serbes et maritimes, on a commencé à mentionner obligatoirement les terres grecques aussi, et souvent d'autres régions de plus. Vers la fin de 1345, Dušan s'était proclamé empereur à Serrès, après plusieurs victoires, puis couronné solennellement à Skoplje en avril 1346, apportant d'autres changements à son titre. Ces changements peuvent être constatés dans toute une série de portraits de ce souverain et des membres de sa famille à Dečani, dans les dernières années du royaume et les premières années de l'empire serbe.

Un examen attentif des parties détériorées de l'inscription sur le narthex a permis de connaître dans une plus grande mesure son contenu et de constater que l'année 6858 a été mal lue puisqu'il s'agit de l'année 6855. Par conséquent, c'est la peinture du narthex qui a été achevée en 1346/7 (cf. fig. 5), avant celle du naos en 1347/8.

Les données comparées fournies par les notes accompagnant les portraits historiques à divers endroits du temple et les inscriptions des donateurs révèlent qu'on avait travaillé en même temps dans le naos et dans le narthex. La chronologie ne correspondait pas à la conception répandue que les travaux étaient entrepris dans la partie supérieure au centre de l'édifice où se trouvait

Дечани, јужни зид наоса, краљеви Стефан Дечански и Душан, млађи слој (пре јесени 1343)

Дечани, Акатист Богородици, представа владарске породице у апсиди јужног брода наоса — краљ Душан, краљица Јелена и млади краљ Урош (пре јесени 1343) (снимак Републичког завода за заштиту споменика културе Србије)

Дечани, западни зид наоса, млади краљ Урош, краљица Јелена и непозната особа
(пре јесени 1343)

Дечани, источни зид нартекса, Лоза **Немањића (пролеће 1346 — 31. VIII 1347)**

la coupole. L'analyse montre qu'on avait commencé la décoration à Dečani le plus probablement dans la nef septentrionale, et cela, à en juger, en 1339 seulement. Ensuite, les travaux se sont poursuivis dans la nef méridionale où, dans l'abside, dans le cadre de l'Acathiste, fut peinte la famille royale, tandis que la zone inférieure de la partie sud-ouest représente les anciens membres de la dynastie des Nemanjić, les donateurs de Dečani (les rois Stefan Dečanski et Dušan) et, au bout, la reine Hélène, »le jeune roi« Uroš et une personne inconnue. Il est intéressant de noter ici que les cinq dernières personnes citées n'y figurent à leurs places qu'après certains changements de disposition. Ces changements n'ont été probablement faits qu'à la demande du roi lui-même, mécontent des portraits peints précédemment qui se laissent deviner partiellement à travers la couche inférieure de fresques. Les changements avaient eu lieu probablement afin de mettre en relief le rôle des deux fondateurs de ce monument, en représentant Stefan Dečanski et Dušan avec modèle de l'église entre eux. Les titres montrent que les portraits plus anciens et plus récents dans ce temple avaient été exécutés avant l'automne 1343. C'est probablement après cette date et peut-être simultanément qu'on avait peint les fresques dans l'espace réservé à l'autel et dans la partie centrale de l'église. La figure de Stefan Dečanski devant l'iconostase (cf. l'inscription qui mentionne son fils Dušan comme roi, fig. 4) et le choros avec mention du roi Stefan (probablement Dušan, pas Dečanski) indiquent que l'espace sous la coupole avait été décoré avant l'hiver 1345. C'est à la fin que les parties occidentales de la nef centrale et peut-être de toutes les trois nefs du milieu avaient été décorées de fresques. Le naos avait été terminé dans son ensemble en 1347/8.

La décoration du narthex surprend également par le fait qu'elle ne s'était pas déroulée avec continuité d'un bout à l'autre. Même les peintures des surfaces voisines des mêmes zones avaient été exécutées à des intervalles de temps notables. C'est ainsi que, dans la même travée du nord-ouest, avaient été représentés l'archevêque Ioanikije et les membres de la famille impériale. Il faut tenir compte que le chef de l'église serbe fût élévé à la dignité du patriarche avant le couronnement de Dušan. Sur le mur opposé (à l'est), les deux donateurs, Stefan Dečanski et Dušan, au-dessus de l'entrée dans le naos, portent les titres de rois dans la variante caractéristique pour la période s'étendant jusqu'à l'automne 1343, tandis que la figure de Dušan, dans la composition de l'Arbre généalogique des Nemanjić, sur la surface voisine, porte le titre d'empereur qu'il avait à partir de 1346. Par conséquent, les peintres avaient travaillé en même temps sur les différentes surfaces du narthex et avaient terminé son ensemble en 1346/7.

Sur le plan de l'église du Pantocrator (cf. fig. 2) les places indiquent la chronologie de la décoration de certaines parties de l'inconographie: 1) inscription sur la poutre (1339/40); 2) roi Dušan et reine Hélène avec leur fils Uroš (jusqu'à l'automne 1343); 3) roi Stefan Dečanski et roi Dušan, nouvelle couche (jusqu'à l'automne 1343); 4) reine Hélène, «jeune roi» Uroš et une personne inconnue, nouvelle couche (jusqu'à l'automne 1343); 5) roi Stefan Dečanski (avant l'hiver 1345); 6) choros avec mention du roi Stefan Dečanski ou du roi Dušan (avant l'hiver 1345); 7) roi Stefan Dečanski et roi Dušan (jusqu'à l'automne 1343); 8) higoumène Arsenije, archevêque Ioanikije et st. Sava (avant l'hiver 1345); 9) empereur Dušan, impératrice Hélène et roi Uroš (printemps 1346 — le 31 VIII 1347); 10) Abre généa-

logique de la dynastie des Nemanjić (printemps 1346 — le 31 VIII 1347); 11) inscription (1346/7) et 12) inscription (1347/8).

Un examen soigneux du contenu des deux inscriptions des ktitors, suscité par un nouveau déchiffrement de l'année 1346/7, dans le narthex, montre aussi les différences concernant l'essentiel de l'acte du ktitor et confirme que l'inscription du narthex avait vu le jour avant l'inscription du naos. Le texte plus ancien mentionne également la construction et la décoration du temple sous le roi Dušan, disant qu'elle eut lieu «comme l'aide» au roi Stefan Dečanski (qui avait commencé son église et qui l'avait construite jusqu' en 1331), tandis que l'inscription plus récente (dans le naos) indique seulement les fresques et cela «en souvenir et à la mémoire» de Dečanski, car cette oeuvre appartient exclusivement à Dušan.

Les données fournies par l'inscription plus récente de ktitor, que les fresques du naos avaient été terminées plus tard que celles du narthex (en 1347/8 seulement), ne signifie pas forcément qu'elles furent terminées un an aprês celle-ci. Il est possible qu'il s'agit là d'un différence de quelques mois ou de quelques semaines à peine, à savoir les unes et les autres avaient pu être achevées au cours de la même année (en 1347) appartenant aux années 6855 et 6856 (ayant en vue que d'après le calandrier byzantin le nouvel an commence le 1er septembre).

Il est connu que le roi Dušan avait séjourné à Prizren au cours de l'été 1347, au sujet de la construction de l'église des Saints Archanges. Comme le nouveau déchiffrement de l'inscription du narthex de Dečani nous permet d'affirmer, ce monument n'avait pas été terminé dans son ensemble en 1350, mais avant, probablement en cette même année 1347. Il est difficile à ne pas supposer la correlation entre ces travaux sur les deux monuments. Il semble que Dušan ait attendu que le mausolée de son père Stefan Dečanski fût terminé, mausolée dont il s'était occupé personnellement pendant plus de quinze ans (dès 1331). C'est seulement après que Dušan avait entrepris la construction de son propre mausolée des Saints Archanges, l'un des édifices les plus riches de l'ancienne architecture serbe, qui fut détruit après la victoire ottomane.

Il n'est pas exclu que l'épidémie de la peste qui ravagait l'Europe à cette époque-là ait contribué dans une certaine mesure à en accélérer les travaux de Dečani. Elle avait contraint le souverain serbe de passer l'hiver 1347/8 avec sa famille au Mont Athos, en dépit de l'interdiction traditionnelle d'accès aux femmes de ces lieux sacrés.

Зборник радова Византолошког института, XX, 1981.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XX, 1981

ИВАН ЂУРИЋ

ПОМЕНИК СВЕТОГОРСКОГ ПРОТАТА С КРАЈА XIV ВЕКА

Појавивши се пре неколико година, књига Л. Политиса и М. Манусакаса имала је за циљ да допуни обиман каталог грчких рукописа са Свете Горе, који је припремио и, још крајем прошлог столећа, у Кембрицу издао велики грчки научник Спиридон Ламброс.[1] Ограничивши се само на рукописе манастира Кутлумуша, Пантократора, Ставрониките, Ксенофонта, Протата као и скита Продрома, издавачи су пружили допуне и већ објављеним каталозима манастира Дионисијата и Ксиропотама. Изван сваке сумње је да укупан број досада непознатих или мало познатих атонских рукописа на први поглед импресионира, дајући за право свима који се залажу за још систематичније истраживање драгоцених светогорских библиотека. Иако је основни посао у бележењу, сређивању, анализовању па и издавању сродних списа првенствено обавеза филолога, белешке и чести успутни писарски записи на њима у стању су да повремено открију разноврсна поља занимања и историчарима, нарочито у хронолошком и просопографском погледу, да се историја Свете Горе у ужем смислу и не помиње. На жалост, утисак је да се историчари овим изворним подацима недовољно обраћају, премда су такви покушаји у више наврата имали леп исход.[2] Каталози рукописних збирки светогорских библиотека дозвољавају, међутим, не само да се наслути изворна историјска вредност многобројних бележака, сачуваних на делима различите садржине, већ подстичу и на шира испитивања појединих списа, па и читавих њихових врста, из разних разлога доскора запостављених или потцењиваних. Суочена са једне стране са

---

[1] *Л. Полиѿис — М.И. Манусакас*, Συμπληρωματικοὶ κατάλογοι χειρογράφων Ἁγίου Ὄρους, Солун 1973 (Ἑλληνικά, παρ. 24); *Sp. Lambros*, Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos, I—II, Cambridge 1895—1900. — О осталим, досада објављиваним каталозима рукописа са Свете Горе, уп. предговор *Полиѿиса*, op. cit., 11—19.

[2] Изузимајући, међутим, обимни подухват са рукописима манастира Хиландара, каталози ћирилских рукописа из светогорских манастира, на жалост, практично не постоје (*Д. Богдановић — Д. Медаковић*, Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд 1978). Примера ради, само у Протату, из чије је библиотеке рукопис о коме говори овај рад, налази се, према обавештењима Политиса и Манусакаса (op. cit., 109), међу грчким рукописима и седам „словенских“.

све ширим значењем онога што подразумева под изворима, а са друге са сталном потребом да реинтерпретира вести историјских извора, историјска наука ће у будућности вероватно све чешће бити приморана да се осврће и на ове „fontes minores".

Рукопис који је овом приликом одабран за анализу управо са историјског становишта оправдава на најбољи начин сврсисходност подухвата, какав је био Политисов и Манусакасов, упоредо упозоравајући да је један род историјских извора чак и данас, у време несумњивог интересовања за све видове прошлости, остао по страни. Реч је о такозваном Βιβλίον παρρησίας τῆς Μονῆς τοῦ Πρωτάτου, спису датованом у крај XIV столећа,[3] али донекле и о поменицима уопште, што је наш паралелни израз за грчку реч παρρησία, не узимајући у обзир грецизме какви су „парусија", „парисија", „парисијник", склепане по узору на оригинал.[4] Под поменицима уобичајено је подразумевање зборника са именима покојних и живих владара, чланова њихових породица, црквених великодостојника, монаха и световних личности уопште. У оквиру богослужења њихова имена биће читана према устаљеној формули: „Помени Господе ..." (Μνήσθητι Κύριε), после чега следи име уписаног у поменик.[5] Ако су у питању обични смртници, њихово уписивање је по правилу праћено даривањима.[6] Ионако замашан број сачуваних поменика је, уколико би се њиховим основним особинама сматрали сродан начин настајања, садржина и сврха, још већи и протеже се, поред списа који такво име експлицитно носе, каткада и на записе на зидовима споредних делова храмова.[7] Имајући у виду садржину оваквих дела и њихову изворну вредност, необично је да грчки поменици, често настали у византијској епоси, нису досада били подвргавани подробнијој историјској анализи. Слободно се чак може рећи да им је као врсти неупоредиво више пажње било поклоњено у бугарској

---

[3] *Полишис — Манусакас*, op. cit., 133—135 (анализа и датација рукописа су Политисове). — Око термина „манастир Протата" cf. Actes du Prôtaton, éd. *D. Papachryssanthou*, Paris 1975, 121, n. 106.

[4] Поменути грецизми сусрећу се у хиландарским рукописима (уп. *Богдановић* нав. дело, 512, 514, 520, 788, 790, 794, 795, 809). „Парисија" (παρρησία) је свакако, без обзира на каснију паралелну употребу, изворно исправнији израз од „парусија" (παρουσία). Први термин настао је од две речи, πᾶν и ῥητός, временом спојене у једну, што ће рећи да је различитог корена и значења од другог појма. Грчки поменици, посебно они старији, редовно се насловљавају као Βιβλίον παρρησίας, што је један Хиландарац из прве половине XIX века посрбио као „парисиа" (*Богдановић*, нав. дело, 514). Потврда за уобичајено коришћење наведене речи има на претек и у каталогу Политиса и Манусакаса (op. cit., № 101, 106, 133, 340, 343, 364, 387, 388, 516, 517, 550).

[5] Уп. концизна и прецизна разјашњења која пружа *Ђ. Трифуновић*, Азбучник српских средњовековних књижевних појмова, Београд 1974, 241—243.

[6] Прилоге могу да дају појединци, али и села, градови, властела или еснафи из њих. Лепе примере, углавном из прве половине XVI столећа, пружа поменик манастира Матке (најновије издање: *Сл. Николовска*, Кодикот на манастирот Матка, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, I, Скопје 1975, 425 сл.). Иначе, већи број наших сачуваних поменика садржи уводно поглавље „О хотештих вanисати се ва свети поменик", у коме се изричито препоручује уписивање уз поклоне. Поменуто „упутство" најпотпуније је изражено у Призренском поменику (*Сш. Новаковић*, Српски поменици XV—XVIII века, ГСУД XLII, 1875, 4—5).

[7] На ову појаву, изгледа доста распрострањену у појединим манастирима средишње Грчке, упозорио ме је колега Сотирис Кисас који и сâм припрема једну студију о томе.

или српској националној историографији него што је то био случај у византологији.[8]

Вук Караџић је код нас био први који је указао на значај поменика у изучавању прошлости српског народа. На уму је очигледно имао обавештења која они пружају у погледу наше старе ономастике.[9] Потом су се српским поменицима обраћали многи научници, међу којима вреди присетити се Шафарика, Ст. Верковића, Гиљфердинга, све до Стојана Новаковића чије су студије о српским поменицима остале до данас основа сваког новог истраживања. На невољу, у потоњим временима није било озбиљнијих напора да се Новаковићев труд настави.[10] У Бугарској је, опет, Јордан Иванов први покушао да пружи целовит преглед бугарских царских поменика, како их је сâм назвао, после чега је практично највише учињено издавањем чувеног „Синодика цара Борила" и, у његовом оквиру, два списка (Дриновског и Палаусовског), по многим особинама блиска поменицима.[11] Руководећи се тако речи искључиво интересовањима ономастичке, дијалектолошке или тополошке природе, рекло би се настављајући правцем на који је указао још Вук Караџић, научници, а поједини међу њима били су и први издавачи поменика, знатније поверење у поузданост историјских података у њима нису имали.[12] Другим речима, догодило се тако да поменици, бар када је по среди наше наслеђе, нису много ни издавани, а поготово нису довољно истражени. Од резултата до којих је дошао Стојан Новаковић, пруживши изводе из њему познатих тринаест таквих списа, без сумње се није претерано одмакло.[13] Упркос извесним каснијим покушаји-

[8] Слично нашим истраживачима, само у скромнијој мери, грчки научници су првенствено поклањали пажњу ономе што поменици могу да пруже у ономатолошком и, шире узев, етнолошком погледу. Cf. *Ат. Бутурас*, Τὰ νεοελληνικὰ κύρια ὀνόματα ἱστορικῶς καὶ γλωσσικῶς ἑρμηνευόμενα, Атина 1912; једно од новијих дела, конципираних на поменутим традиционалним основама је и чланак *К. Г. Филопулу*, Βαπτιστικὰ ὀνόματα ἐκ τῆς Παρρησίας καὶ Προθέσεως τῶν Ἱερῶν Μονῶν Βαρνακόβης καὶ Προυσοῦ, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν 2 (1969—1970) 267—279.

[9] Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима, *скупио и на свијет издао Вук Стефановић*, у Бечу 1818, XIX; уп. *Новаковић*, Поменици, 1.

[10] Осврт на оно што су у вези са поменицима учинили старији научници пружа *Новаковић* у уводу своје студије (Поменици, 1 сл.). Пре неколико година Гиљфердингов путопис је поново преведен на српско-хрватски па је, самим тим, прештампан и Сопоћански поменик, онако како га је руски ерудита објавио (*А.Ф. Гиљфердинг*, Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији, Сарајево 1972, 138—143). — Неке одломке из наших поменика објавио је *Љ. Стојановић*, Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и друго, Споменик СКА III (1890) 176 сл. Вероватно најбоље издање неког од српских поменика приредио је опет *Ст. Новаковић*, Пшињски поменик, Споменик СКА XXIX (1895) 3—20; о даљим настојањима на издавању ових списа уп. нап. 13 и 14, у излагању које следи.

[11] *Й. Иванов*, Поменици на български царе и царици, Изв. на Ист. дружество в София IV (1915) 219—229. Овај аутор је у сажетом уводу подсетио на истраживаче који су се пре њега обраћали бугарским поменицима (*Иванов*, нав. дело, 219—221); *М. Г. Попруженко*, Синодик царя Борила, София 1928.

[12] Између осталих, вредност поменика је тако процењивао и Гиљфердинг који, пошто је изразио скепсу у спискове историјских личности, истиче да је Сопоћански поменик „најбогатија збирка словенских личних имена на коју сам наишао. Намеравам да их средим и штампам у додатку" (*Гиљфердинг*, нав. дело, 139).

[13] Реч је о поменицима, Призренском, Лесновском, Пећком, Крушевском, Водичничком, Коришком, Крушедолском, Врдничком, Сопоћанском, Дечанском, Кратовском, Пшињском и Сарајевском.

ма,[14] за ширу јавност је још увек недовољно позната садржина око петнаестак поменика смештених у библиотеци манастира Хиландара,[15] док се, чак и у београдским библиотекама, можда налази мање-више непроучен известан број ових рукописа.[16]

Разлози сумњичавости историчара крију се вероватно у истим оним питањима, на која је, одговарајући, управо могуће истицати изворне предности поменика. Ова врста историјских извора, као форма изузетно распрострањена и омиљена током позног средњег века,[17] већ и по природи свога настанка, не би требало да буде вреднована дословце уобичајеним мерилима временске удаљености од предмета казивања. Најчешће угледајући се на старије предлошке, писари, па и преписивачи, макар били и из XVIII столећа, у прилици су да понекад саопштавају вести оригиналне изворне вредности из знатно раније епохе, са знатно мање могућности да истину замагле или искриве него компилатори појединих историја или хроника. Уосталом, ниједан поменик никада није настао као коначно, за увек довршено дело.[18] О томе најбоље сведоче редовно остављени празни простори на листовима започетих рубрика, као и различите писарске руке у њима.[19] Најзад,

---

[14] Код нас је, на пример, касније издат Шудиковски поменик (*Љ. Стојановић*, Поменик манастира Шудикове, ПКЈИФ VIII, 1928, 180—184). У Бугарској је, рецимо, пре десетак година публикован један нови спис: *К. Паскалева*, Триптих с поменик от Кремиковски манастир, Изследвания и материали I, БАН, София 1971, 441—456.

[15] Истина, највећи део потиче из млађих столећа, премда има и старијих списа, чак и из XIV века („Поменик господам српскам"); уп. *Богдановић*, нав. дело, 652.

[16] Управо је у току посао на њиховом опису који врше стручњаци Народне библиотеке СР Србије. Уп. *Љ. Стојановић*, Каталог Народне библиотеке у Београду, IV. Рукописи и старе штампане књиге, Београд 1903; *С. Матић*, Опис рукописа Народне библиотеке, Београд 1952; *Љ. Штављанин-Ђорђевић*, Стари ћирилски рукописи Народне библиотеке у Београду, Библиотекар 5 (1968) 391—423.

[17] У Србији је њихова појава паралелна са настанком државе Немањића. У том погледу индикативно је оно што се саопштава у Хиландарском типику Светога Саве (Списи Св. Саве, *средио их Вл. Ћоровић*, Београд—Ср. Карловци 1928, 126—127).

[18] Рубрике се у поменицима у једном тренутку започињу, то јест „отварају", с тим да у будућности буду сукцесивно попуњаване. Код поменика који настају на основу неког старијег списа исте намене, у том тренутку се из њега уносе имена у празне рубрике. Лесновски поменик је у том погледу врло интересантан. У њему се налази уобичајени одељак са именима владара, судећи према наслову намењен искључиво српским царевима, што ће рећи да би terminus post quem датације поменика требало да буде Душаново крунисање за цара 1346. Али, простор намењен српским царевима остао је углавном празан, јер су последња убележена имена била она цара Уроша и царице Ане. После њих је остало неутрошено још пола стране. Лесновски поменик, наравно, нема никакав сродан спис на који се угледа, будући да је задужбина била тек подигнута у Душаново време. Terminus ante quem за исти спис могуће је утврдити на основу рубрике о патријарсима, у којој, у ствари, нема ниједног патријарха, већ су искључиво записани архиепископи. Знајући за особину поменика да се монаси, па и црквена лица уопште, за разлику од световних, уписују једино као покојници, произлази да је основни део поменика настао пре смрти првог српског патријарха Јоаникија, односно између 1346. и 1354. О Лесновском поменику уп. *Новаковић*, Поменици, 11, 34; о ктитору Јовану Оливеру в. *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 159 сл; уп. текст који следи као и нап. 122. — Литературу о лесновском сликарству и времену његовог стварања пружа *В.Ј. Ђурић*, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 64—65, 212—213. Не треба ни подсећати колико би сличне анализе поменичких записа каткада биле у стању да помогну при утврђивању историјских чињеница у вези са појединим уметничким комплексима нашег средњег века.

[19] Протатски поменик, о коме ће првенствено бити речи у овоме раду, садржи, бар како се чини на основу факсимила две објављене стране, најмање четири писарске руке (*Политис — Манусакас*, op. cit., II(v. 15).

ваља разјаснити да се у поменицима — када је реч о владарима, на пример — не може очекивати апсолутни хронолошки ред. Стварани на старијим обрасцима, поменички редоследи имена, макар она била и владарска или архиепископска, често обилују деформисаном ономастиком, удвајањем имена, па и испремештаним распоредом — типичним омашкама сваког преписивања. Ово је било јасно још Пајсију, хиландарском монаху из XVIII века и писцу занимљиве „Славјанобугарске историје", па би, природно, модерни истраживачи утолико пре ваљало да имају на уму поменуте мане поменика.[20] Не улазећи дубље у описивање њихових других особина, довољно је истаћи да Протатски поменик, спис одабран за анализу овом приликом, не показује битније разлике у поређењу са нашим сродним споменицима, делећи са њима све наведене и врлине и мане.

Према опису који је дао Л. Политис, Протатски поменик почиње уобичајеним списком ктитора, затим раније умрлих монаха и других личности.[21] На челу листе редом се налазе забележена имена царева, Василија, Лава, Александра, Константина, Романа, Нићифора, Јована, Василија, Лава, Константина, Михаила, Нићифора, Алексија, Јована, Манојла, Матије, Андроника и Јована. Препознавање личности из првог дела овога списка је релативно извесно и лако. Иза имена првог цара крије се свакако Василије I (867—886),[22] а после њега су несумњиво записани Лав VI (886—912), његов брат Александар (912—913) и Лавов син Константин VII (913—959). Следи вероватно Роман II (959—963),[23] а за њим Нићифор II Фока (963—969), Јован I Цимискије (969—976) и Василије II (976—1025). Наредно забележено име је Лава, у XI веку непостојећег цара, после кога долази Константин (Константин VIII, 1025—1028). Помен овога Лава је карактеристична омашка, настала приликом преписивања са старијег узорка, када су забуном једноставно поновљена имена и редослед са почетка списка (Василије I, Лав VI, Константин VII). Када је реч о Константину, чврстих аргумената у прилог идентификацији са Константином VIII ипак нема. У XI столећу било је међу византијским царевима три личности са тим именом, док је Михаило, како гласи име владара који следи за Константином, било у истом веку име чак четворице царева. У поменику је, међутим, наведен само један Константин и један Михаило, и то пре Нићифора, у коме ваља препознати искључиво Нићифора III Вотанијата (1078—1081).[24]

[20] История Славяноболгарская собрана и нареждена Паисием ..., *изд. Й. Ивановъ*, София 1914, 60.

[21] *Полишис — Манусакас*, op. cit., 133.

[22] То што је списак царева започео баш са Василијем I, има несумњиво везе са раном историјом монаштва на Атосу. Прва хрисовуља светогорским монасима била је управо Василијева. Cf. *F. Dölger*, Archivarbeit auf dem Athos, Παράσπορα, Ettal 1961, 410 sq.; *М. Живојиновић*, Светогорске келије и пиргови у средњем веку, Београд 1972, 7 сл.

[23] У оклевању између Романа I Лакапина и Романа II, предност је на страни другога једино у томе што листа наводи доследно све цареве Македонске династије и што би, уколико је у питању Лакапин, његово место требало да буде пре Константина VII. Политис није сигуран о коме је реч (*Полишис — Манусакас*, op. cit., 134).

[24] Реч је о Константину VIII (1025—1028), који заиста следи непосредно за Василијем II, као последњи представник династије, затим о Константину IX Мономаху (1042—1055) и Константину X Дуки (1059—1067). У ствари, Михаило би могао да буде, било Михаило IV (1034—1041) било Михаило VII Дука (1071—1078). Друга

Обрнуто од малопређашње грешке, када је писар два пута забележио име Лава, овде је имена царева спајао, што је, како је на почетку истакнуто, такође једна од особина сродних списа. Представници династије Комнина на листи су заступљени у исправном поретку, почев од Алексија (Алексије I, 1081—1118), преко Јована (Јован II, 1118—1143) до Манојла (Манојло I, 1143—1180). Занимљиво је да писац, или боље рећи редактор претходног списка, овде прави замашну лакуну која се може тумачити као случајна или хотимична. Изостављање епирских и никејских владара, као и царева из куће Анђела пре њих, мање пада у очи од заобилажења Михаила VIII, обновитеља Царства. Чини се да је умесно, просто као хипотезу, изнети мишљење да одсуство родоначелника последње византијске династије не мора да буде ни лапсус ни последица непостојања предлошка са царским именима из XIII века, већ одраз политичког става светогорских монаха према Михаилу VIII у тренутку настанка овога дела поменика. Став је то који, изгледа, наредна владарска имена само допуњавају.[25]

Матија, Андроник и Јован су, наиме, последња три поменута цара. Политис је у сажетом коментару остао неодлучан код имена Матије, док је убеђен да се иза Андроника крије Андроник I Комнин (1183—1185), а иза Јована један од двојице никејских царева истог имена (Јован III Ватац, 1222—1254; Јован IV Ласкарис, 1258—1261).[26] Из неколико разлога оваква се претпоставка тешко оправдава, или је бар недовољно аргументована. Прво што ту смета јесте изванредно велика временска пауза између последњег предложеног цара (Јован IV Ласкарис, 1258—1261) и датације основног дела самог поменика у другу половину XIV столећа, што би значило да ниједан од царева Палеолога није ни поменут. Друга незгода тиче се Матије, кога заиста није могуће пронаћи у хронолошким оквирима XIII столећа, па је тако и код Политиса остао необјашњен. На основу наслова поменика, наведеног у пређашњем излагању, није могуће, међутим, закључивати да су у њему записани једино покојни цареви, већ само раније преминули монаси. Ова назнака је, како ће се показати, од важности и за претпоставку која се излаже. Уосталом, такво тумачење не би ни било у складу са природом поменика.[27] Против ауторове хипотезе говори најзад и његова, изван сумње најкомпетентнија палеографска анализа, у којој и сâм, поводом руке која је забележила имена царева, закључује да је реч о истом писару који пише и о личностима и збивањима после 1371. године, па и даље,

---

два Михаила исувише су безначајна са својим кратким владама, да би реално били узети у обзир.

[25] У монашким круговима на Светој Гори је, управо средином XIV века, започело ширење списа изузетно непријатељски расположених према Михаилу VIII. О томе је недавно расправљала *М. Живојиновић*, Света Гора и Лионска унија, ЗРВИ 18 (1978) 147 сл.; један од примера познијег приписивања овоме цару разних злодела чињених монасима садржан је и у легендарној историји манастира Кастамонита. Михаилу VIII се између осталог пребацује да је разорио атонски манастир Скамандрина. Cf. Actes de Kastamonitou, *éd. N. Oikonomidès*, Paris 1978, 15, 100.

[26] *Полишис — Манусакас*, op. cit., 134.

[27] У начелу, у поменик се уписује за живота да би се име помињало после смрти. Уп. *Трифуновић*, нав. дело, 241—242 („О хотештих вписати се ва свети поменик"), који даје превод уобичајених упутстава из наших поменика (првенствено на основу Призренског поменика).

јер наводи име и прота Харитона, сигурно умрлог тек 1381.[28] Коначно, непосредно по окончаном списку царева следе разна монашка имена, међу којима се за поједина са извесношћу може тврдити да су из XIV столећа.[29] Другим речима, вероватно немајући у претходним поменицима забележена царска имена у распону од 1180. до 1259, писар је могао, како је показано, да из сасвим разумљивих разлога свесно мимоиђе и име Михаила VIII.[30] Али, основну невољу представља препознавање царева после Михаила VIII, будући да их у Протатском поменику нема или их бар нема свих. Стога се чини оправданим да се покуша, у недостатку њихових имена, са идентификацијом, наравно опрезном и условљеном општим манама сличних списа, владара са протатске листе једино тамо где се она може поклопити са реалним хронолошким редоследом ромејских василевса. Што се тиче лакуне у царском списку, преостаје да се она објасни непостојањем узора, односно поменика, који би претходио непосредно средини XIV века, то јест времену из кога потичу најранија уписивања у Протатски поменик. При препознавању Матије мора се, исто тако, одбацити могућност и да је у питању монашко име некога од византијских царева. Познато је, истина, да се Манојло I Комнин пред смрт замонашио и узео име Матија, али Протатски поменик очигледно записује искључиво световна владарска имена, јер је управо исти цар у њему наведен само под мирским именом. Колико се зна, ни од никејских царева ниједан се као монах није називао Матија а, на пример, Михаило VIII и IX пре смрти нису ни били замонашени. Стога се чини, пошавши од две основне чињенице, времена настанка извора и постојања царева са именима Матија, Андроник и Јован из међусобно блиске епохе, да је реч о Матији Кантакузину, Андронику IV и Јовану V. Наравно, оваква идентификација износи се врло опрезно, уз првенствену жељу да се имена владара са протатске листе ускладе што је више могуће са општијим историјским чињеницама и природом поменика као извора. По свој прилици умро 1391, сахрањен вероватно у Монемвасији, изабран и крунисан према свим обичајима као легитимни владар, Матија Кантакузин је, премда у историографији недовољно истражена личност, заиста био цар од 1353. до 1357, то јест био је супарник Јована V од абдикације свога оца Јована VI па све док поражен није удаљен од царске власти.[31] Доказивати да је у питању

---

[28] *Политис — Манусакас*, op. cit., 133. Политис се посебно не изјашњава око Харитоновог имена. О датуму смрти овога прота cf. Actes de Kutlumus, *éd. P. Lemerle*, Paris 1945, 8—13; *J. Darrouzès*, Liste des Prôtes de l'Athos, Le Millénaire du Mont Athos (963—1963), I, Chevetogne 1963, 432; о њему као проту последњи је расправљао *D. Nastase*, Le Mont Athos et la politique du patriarchat de Constantinople (de 1355 à 1375), Σύμμεικτα 3 (1979) 121—177.

[29] Уп. даље излагање и нап. 35—40.

[30] Изнета хипотеза (в. нап. 25) само дозвољава и такво објашњење одсуства Михаила VIII, али никако не настоји на њему.

[31] О датуму смрти Матије Кантакузина извештава једино белешка из једне Кратке хронике која, иначе, досеже до 1391 (*P. Schreiner*, Die byzantinischen Kleinchroniken, 1, Wien 1975, 70). Вест о његовој смрти следи непосредно за податком о смрти Јована VI Кантакузина, пропраћена је изразом πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν, но све то није од претеране користи јер писац хронике не држи сувише до хронолошког редоследа збивања. Тако су се око овог питања формирала два опречна става: према једном Матија је умро 1383, убрзо за својим оцем (15. VI 1383), док је према другима то било

Андроник IV а за њим Јован V, а не Андроник III или II, знатно је теже и главни аргумент био би опет хронолошки редослед који, с обзиром да је по среди сувише блиска епоха, тако рећи савремена тренутку писања поменика, не би смео да буде погрешан. Тако би Матија, Андроник и Јован били, у ствари, истовремено живи цареви, чији редослед одражава за Матију раздобље 1353—1357, за Андроника IV доба његове узурпације (1376—1379), а за Јована V последњи период његове владе (после 1379). Рекло би се да оваква идентификација пружа потврде и предложеној датацији списа у време после 1381, или бар после 1379.[32] Све изнето могло би да одражава, у ствари, јасно формулисано мишљење светогорских монаха о верским и политичким збивањима у Царству XIV века. Ваља додати да је већ поменуто како Михаило VIII није био међу оним царевима чије се име у XIV столећу на Светој Гори поштовало. Можда је из обрнутих разлога Матија, син и присталица исихастичких идеја попут свога оца, поистовећен код Светогораца друге половине XIV века са браниоцем аутохтоног византијског православља, што Јован V у тим годинама никако није био. Он је, штавише, и пре но што је Матија Кантакузин био поражен, још 1355. године започео са преговорима око црквене уније, сâм прешавши у католичанство, истина, тек петнаестак година доцније. Црква, а поготово атонско монаштво, томе се жестоко супротставила.[33] Није искључено да се Јован V тим поступком обрео тек на последњем месту, будући да је, почев од 1379, он практично одустао од пређашње верске политике.

1391, односно оне године до које стиже и Кратка хроника. Занимљиво је, при томе, да обе групе аутора не помишљају и на могућности датације између две поменуте године. О читавом проблему уп. *Љ. Максимовић*, Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације, ЗРВИ 9 (1966) 183; cf. *D.M. Nicol*, The Byzantine Family of Kantakouzenos (ca. 1100—1460), Dumbarton Oaks 1968, 91—92, 120. И за Јована VI и за Матију често се наводи да су умрли у Мистри, иако се у белешки из Кратке хронике каже да је то било у Мореји. Утолико је значајнији податак који је оставио Хуго Бисак у својој генеалогији Кантакузина (писаној у другој половини XV века) о једном од Кантакузина који је био цар и који је умро и био сахрањен у Монемвасији, у цркви Богородице Одигитрије (*E. Brayer*, *P. Lemerle*, *V. Laurent*, Le Vaticanus latinus 4789: Histoire et alliances des Cantacuzènes aux XIVe et XVe siècles, REB 9, 1952, 71; cf. *D.A. Zakythinos*, Le Despotat grec de Morée, II, Athènes 1953, 300). Ова вест, као и читав спис, делује врло веродостојно и, чини се, нема правога места сумњи у њу. — О Матији уопште, cf. *Nicol*, op. cit., 108—122; о његовом проглашењу за цара cf. *A. Failler*, La déposition du patriarche Calliste Ier, REB 31 (1973) 90. — Недавно је *Н. Икономидис* ''Ένα πρόσταγμα τοῦ Ματθαίου Καντακουζηνοῦ. 4. Δεκ. 1353, Σύμμεικτα 3, 1979, 53—62) на основу једне простагме за коју је доказао да је била Матијина, покренуо питање стварног удела овога цара у догађајима с почетка друге половине XIV столећа. Карактеристично је да су се светогорски монаси, одмах по Матијином проглашењу за цара, пожурили да управо од њега добију простагму. Не треба ни наглашавати у коликој је сагласности ова чињеница са оним што произлази из Протатског поменика.

[32] То јест, у време после смрти прота Харитона (в. нап. 28), или после уласка Јована V у Цариград 1379 (1. јула). Јован V се помирио са Андроником IV нешто касније, маја 1381. Cf. *G.T. Dennis*, The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica (1382—1387), Rome 1960, 40 sq.; *J.W. Barker*, Manuel II Palaeologus (1391—1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship, New Brunswick 1969, 32—34, 42—43.

[33] О преговорима из децембра 1355, cf. *O. Halecki*, Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour la défense de l'Empire d'Orient: 1355—1375, Varsovie 1930, 31 sq. — О ставу Јована V према Паламии исихастима, cf. *J. Meyendorff*, Introduction à l'étude de Grégoire Palamas, Paris 1959, 148 sq.

За царевима су прибележена имена покојних монаха, архиепископа и архијереја. У скраћеној парафрази издавач је нека међу њима изоставио, па није згорег да се, у оној мери у којој то допушта факсимил управо овог листа поменика, сва наброје.[34] Истом руком која је записала цареве, у продужетку су наведени архиепископи Роман, Онуфрије, Константин и Никола, јеромонах и прот Исак, монах и прот Арсеније, јеромонаси Теофан, Доротеј и Нифон, архијереји Јосиф и Јоаким и, коначно, монаси Михаило, Атанасије, Алексије, Јован, Јеротеј, Јоаникије, Алексије, Козма, Исакије, Василије, Теодорит, Василије, Георгије и Епифаније. Млађом руком је при крају листа забележено и име јеромонаха Теолипта и „рабе божје Кале" (?).[35] Политис је опрезно претпоставио да се у архиепископима крију охридски црквени поглавари, за шта није лако наћи довољно озбиљнијих потврда.[36] Број оних који долазе у обзир сувише је велики, а знања о појединим црквеним седиштима и њиховим поглаварима изузетно скромна, да би некаква аргументованија идентификација архиепископа могла да се изложи. Тако бар у овом тренутку изгледа. Како било, добро је имати на уму да се под архиепископијама често подразумевају многа црквена седишта, чак и она митрополитска па и патријаршије. Осим тога, имајући у виду природу поменика и начин њиховог настајања, треба дозволити и могућност да је реч о поглаварима различитих архиепископија.[37] Оба наведена прота су познате личности. О Исаку је сачувано доста података, док је Арсеније знатно мање заступљен у изворним вестима.[38] Међу јеромонасима се евентуално налазе бивши светогорски проти истих имена, и то, чини се, из почетка друге половине XIV столећа. У Теофану би се можда препознао бивши прот из година после 1371, у Доротеју Хиландарац из периода српске надмоћности у Протату а у Нифону прот из 1347.[39] Исак и Арсеније записани

[34] Изостављени су јеромонах Нифон, монаси Јоаникије, Алексије, Козма, Исакије, Василије, Теодорит, Василије, Георгије, Епифаније као и касније забележени јеромонах Теолипт и „раба божја Кали" (?). Штета је што се у додатку не налазе факсимили свих листова Протатског поменика.

[35] Изузев Теолипта и Кале, рекло би се да су сва друга монашка имена унета истом руком која је записала и ромејске цареве. — Немогуће је рећи ко је овај јеромонах Теолипт, али је сигурно да није у питању истоимени калуђер из Велике Лавре. Cf. *L. Politis*, Eine Schreiberschule im Kloster τῶν 'Οδηγῶν, BZ 51 (1958) 266.

[36] *Полиѿис — Манусакас*, op. cit., 134.

[37] Политисова претпоставка да су у питању охридски архиепископи у овоме раду се не одбацује, напротив, једино за њу није могуће пронаћи толико потврда у изворима да би била уверљива. Наиме, од четири наведена имена, у последњем се евентуално крије Никола, архиепископ Охрида око 1345—1350, али Роман, Онуфрије и Константин нису познати као црквени поглавари овога града, бар не у XIV веку. О Николи, уп. *И. Снеѓаров*, История на Охридската архиепископия, I, София 1924, 340 сл; новија и тачнија мишљења, међутим, пре ће се наћи у студијама историчара уметности, посвећеним појединим црквама којима је Никола био ктитор. На основну литературу указује *Ђурић*, Византијске фреске, 213—214.

[38] О Исаку и Арсенију, уп. *Vl. Mošin*, Svetogorski protat, Starine JAZU 43 (1951), 90 сл; *Darrouzès*, Liste des Prôtes, 423 sq; *Ј.П. Мамалакис*, 'Ο Πρῶτος τοῦ 'Αγίου ''Ορους ''Αθω 'Ισαάκ, ΕΕΒΣ 36 (1968) 70—80; *М. Живојиновић*, Светогорски протат после смрти прота Исака, ЗРВИ 13 (1971), 203—205. Помисао да је Арсеније био Србин, *Г. Осѿроѓорски* (Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, 108; Сабр. дела, IV, 566) одлучно је одбацио.

[39] Уп. *Mošin*, нав. дело, 90 сл; *Darrouzès*, Liste des Prôtes, 427 sq. Поред тога, о Доротеју в. *Осѿроѓорски*, Серска област, 109 сл.; о Нифону, cf. *Meyendorff*, op. cit., 138. За све поменуте личности cf. Actes du Prôtaton, *éd. D. Papachryssanthou*, Paris 1975, 135 sq.

су на дужностима на којима их је смрт затекла, док о овим јеромонасима, уколико су уопште коректно препознати, има вести и после истека њихових служби. Уз прихватање наведене идентификације, сви би они припадали епохи српске доминације над Светом Гором, иако се једино за Доротеја поуздано зна да је и сâм био Србин.[40]

У сред листе покојних монаха, одмах после прота Арсенија, помало неочекивано записано је црвеним мастилом: Ὑπὲρ τοῦ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξῃ γενομένου βασιλέως ἡμῶν Στεφάνου. Природно је да се одмах помисли на цара Стефана Душана. Његов син, Стефан Урош, морао би да буде изузет из било каквог разматрања, већ и због тога што није владао над Светом Гором, а у формули се изричито наглашава да је у питању „наш покојни цар". Став о Душану и његово место у спису указују на неколико релативно уверљивих хипотеза. Прво што пада у очи јесте разлика у начину помињања Душана и византијских царева. С једне стране, наш владар је наведен у истом својству у коме су забележени и византијски автократори, као службени сизерен, а са друге стране и као ктитор, о чему речито сведочи и сâм изглед записа. Византијски цареви су записани, какав је иначе и обичај у поменицима, без пропратне формуле, једноставним ређањем њихових имена. Душану је, међутим, посвећена типична ктиторска реченица, чија обогаћена садржина одаје да је он нашао место у спису и као владајући цар.[41] Став посвећен српском цару, место на коме се налази као и начин на који је срочен, дозвољава занимљива размишљања. Очигледно је да је формула о Душану, уосталом као и читав поменик, великим делом стваран на основу неког старијег списа, пренета истом писарском руком којом су забележена како претходна тако и нека потоња имена, па и она царска али, што је карактеристично, црвеним мастилом. Ово веровање у издвојен положај става о српском самодршцу, поткрепљено анализом осталих формула, води мишљењу да је поменик настао нешто касније него што је предложио издавач, у знатно ужем временском распону.[42] Будући да је Душан у Протатски поменик доспео у двоструком својству, као ктитор-добротвор и као владајући цар, издвојен од ромејских автократора, чини се да је тренутак када је до тога дошло најпре могао бити током Душанове посете Светој Гори, од августа

---

[40] То наравно не значи да није било и других прота који су били по народности Срби. Већ наследник Доротеја, Сава, такође Србин, управља Светом Гором до битке на Марици. Уп. *Остроіорски*, Серска област, 109—110.

[41] *Полиїис — Манусакас*, op. cit., 133, πίν. 15. Из формуле произлази следеће: Душан се у поменику сматра службеним господарем Свете Горе, будући да је наведен као „наш цар"; на основу текста записа произлази да је убележен и као ктитор, односно дародавац; с обзиром на особине поменика, рекло би се да је Душан био уписан за живота а да је запис настао после његове смрти (што се у формули, уосталом, изричито каже); међу царевима, само је Душаново име унето црвеним мастилом.

[42] Политис предлаже, када је реч о основном делу поменика, три фазе настанка појединих вести, свих писаних истом руком: између 1355. и 1371, између 1371. и 1381. године и вест после те године, то јест после смрти прота Харитона. На страну што није претерано убедљиво претпостављати да исти писар толико дуго пише, чини се да два објављена факсимила из поменика дозвољавају да се закључи да Протатски поменик, овакав какав је до нас дошао, има текст in continuo, преписан са неког ранијег узорка. Cf. *Полиїис — Манусакас*, op. cit., 135; уп. нап. 28.

1347. до априла 1348.[43] Поводом Душановог имена у Протатском поменику није на одмет подсетити се да је српски владар, тада још краљ, у повељи из 1345. године упућеној свим атонским манастирима, експлицитно дозволио да се у службама помиње пре његовог име византијског василевса.[44] Ласкарис је одавно истакао тим поводом да је ова необична концесија била могућа јѐдино до Душановог крунисања за цара 16. априла 1346.[45] Да ли би Ласкарисовим закључком могло да се тумачи и одсуство византијских царева у поменику из година Душанове царске власти над Атосом, тешко је одговорити. Чињеница је, међутим, да се ромејски василевси Матија, Андроник и Јован, уколико се уопште прихвати малопре предложена идентификација, хронолошки надовезују на Душаново доба.[46]

Међу именима која је Л. Политис у даљем тексту издвојио, сусреће се „Харитон, архијереј и прот", значајан за што брижљивије датовање основног дела поменика, о чему је већ било говора, а затим следи запис: Ἔτι δε(όμεθα) ὑπ(ὲρ) τῆς μακαρίας δεσποίνης ἡμῶν Ἀναστασίας μοναχῆς. Из формуле произлази да уколико се царске личности не наводе под световним именом, како је у начелу уобичајено, онда је то изричито наглашено што је, као констатација, од вредности за расправу о раније помињаном цару Матији. Издавач је остао неодлучан пред идентификацијом ове царице, премда је њено препознавање прилично извесно. Његово оклевање је утолико необичније, пошто је он сâм, пре двадесетак година, открио драгоцене податке о истој „деспини Анастасији". Наиме, у једном Синодикону са краја XIV века, који се данас налази у Националној библиотеци у Атини, забележено је следеће: Ἄννης τῆς ἐν εὐσεβεῖ τῇ μνήμῃ γενομένης ἀοιδίμου δεσποίνης ἡμῶν τῆς διὰ τοῦ θείου καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος μετονομασθείσης Ἀναστασίας μοναχῆς, τοῖς ἔργοις καὶ λόγοις ὅλῃ ψυχῇ διὰ βίου ἀγωνισαμένης ὑπέρ τε τῆς συστάσεως τῶν ἀποστολικῶν καὶ π(ατε)ρικῶν τῆς ἐκκλησίας δογμάτων καὶ τῆς καθαιρέσεως τῆς πονηρᾶς καὶ ἀθέου Βαρλαάμ . . .[47]

Коментаришући наведени запис, Политис је том приликом исправно закључио да може бити речи једино о Ани Савојској, удовици цара

---

[43] О Душановом боравку на Светој Гори, уп. *Вл. Мошин*, Житие старца Исаии, игумена Русского монастыря на Афоне, Сб. Русск. арх. общ,. в Югославии 3 (1940), 136; *G.C. Soulis*, Tsar Stephen Dušan and Mount Athos, Harvard Slavic Studies II (1954) 125 sq. Из хагиографских извора сазнаје се да се Душан посебно састајао са старцем Арсенијем, слушајући од овога разне савете, а такође је познато да се цар, заједно са женом Јеленом, нашао као ктитор међу онима чије се име помиње у „Синодику" Велике Лавре (*Д. Анастасијевић*, Српски архив Лавре атонске, Споменик СКА LVI, 1922, 17). Осим Лавре и Протата, српски владар је вероватно био унесен као добротвор и у поменике других светогорских манастира, као што су Есфигмен, Пантелејмон, Кутлумуш (cf. *Soulis*, op. cit., 131).

[44] *А. Соловјев — Вл. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, 32.

[45] *M. Lascaris*, Actes serbes de Vatopedi, Bsl VI (1935/36) 167—168.

[46] О положају Свете Горе после Душанове смрти према серском деспоту и византијском цару лепо говори документ из 1366, у коме се разматра спор између манастира Хиландара и Зографа око млина код Хандака. Спор је изнет пред протат Угљешином наредбом, али врховни господар остаје ипак василевс, истина не и директни, јер монаси нису његови прави поданици (Actes de Chilandar. Première partie: Actes grecs, *publ. par L. Petit*, Виз. Врем. 17, 1911, Приложение, № 152). Уп. *Острогорски*, Серска област, 118.

[47] *Politis*, Eine Schreiberschule, 274.

Андроника III.[48] Личност, о којој говори белешка из Синодикона, царица је Ромеја, савременик Варлаама и противник његовог учења. У византијским исихастичким круговима, па и шире, Варлаам из Калабрије је редовно називан безбожником и не изазива посебну знатижељу.[49] У белешки више пажње побуђује Ана Савојска, о чијој се судбини, међутим, не зна довољно. Овде није прилика да се обавештења о њој исцрпно употпуњавају, али на неке чињенице из њеног живота после смрти Андроника III неопходно је да се упозори. Податак о Аниној привржености истинској вери, заснованој на „црквеним догмама апостола и очева" — како стоји у Синодикону, у складу са исихастичким схватањем ових појмова, у ствари није споран. Врло је погрешно тумачити поједностављено царичин став у теолошким споровима као антиисихастички, јер Ана Савојска се противи исихастима у суштини искључиво имајући у виду политичке импликације њиховог учења, па и то једино до јесени 1346, када окреће леђа и патријарху Јовану Калекасу и Акиндину. Заправо не разумевајући апстрактне расправе византијских богослова, царица је од почетка упорно покушавала да се постави изнад њих, као објективни арбитар.[50] Упоредо са јачањем Кантакузина и удаљавањем од патријарха, Ана Савојска је, можда и пре јесени 1346. године, настојала да се приближи монасима, поготово онима у Цариграду. Спољни знак ових напора било је разноврсно даривање појединих манастира.[51] О Аниној судбини после уласка Јована VI Кантакузина у престоницу (3. фебруара 1347) вести измичу, чак ни датум њене смрти није тачно утврђен. Врло је вероватно да је између 1347. и 1351. била потиснута са политичке позорнице, да би је тада Јован VI

---

48 Ibidem, 274—275. Изузев прве жене Јована VIII, о којој се у изворима изричито саопштава да се пред смрт није замонашила, у последњем раздобљу византијске историје не постоји ниједна друга Ана (Georgios Sphrantzes. Memorii: 1401—1477, *ed. V. Grecu*, Bucureşti 1966, 8). Постоје, међутим, још две „деспине", приближно савремене Ани Савојској и поменику у целини, али ниједна од њих не може да буде за Светогорце δέσποινα ἡμῶν, отпадајући на тај начин из комбинација, премда се обе зову Ана. То су српска царица Ана, жена цара Уроша и, помало тајанствена, δέσποινα Σερβίας Ана, ташта Душановог полубрата Симеона. Урошева жена се, између осталог, у монаштву изгледа назвала Јелена (уп. *И. Руварац*, Краљице и царице српске, ЗБ. И. Руварца I, Београд 1934, 28—31). Око личности друге, „тесалијске" царице Ане, ствари су доста сложене и излазе из оквира овога рада (последњи су о њој подробније расправљали *D. Papachryssanthou*, A propos d'une inscription de Syméon Uroš, Trav. et Mém. 2, 1967, 483—488; *И. Ђурић*, „Ектесис неа" — византијски приручник за „питакиа" о српском патријарху и неким феудалцима крајем XIV века, ЗФФБ XII-1, Споменица Г. Острогорског, 1974, 422 сл.). Можда није на одмет подсетити на још једну „царицу Ану", наводно из шездесетих година XIV столећа, која је, као добротворка манастира Кастамонита, у легендарној повести обитељи названа такође δέσποινα Σερβίας. Без обзира на очигледне фактографске нетачности сачуване приче о њој, чини се да би ипак вредело подробније истражити корене поменутог предања. Cf. *Г. Смирнакис*, Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Атина 1903, 686 sq; *П. Успенский*, Второе путешествие по Святой Горе Афонской, Москва 1880, 260, 268—269; *Oikonomidès*, Kastamonitou, 13, 100.

49 Уз Акиндина и Прохора Кидона, Варлаам је слично оквалификован и у одговарајућим словенским списима какав је, на пример, „Синодик цара Борила" (*Попруженко*, нав. дело, 95).

50 О сусрету Паламе и Ане Савојске у пролеће 1342. године, cf. *Meyendorff*, Introduction, 101—102; о промени у ставу царице у јесен 1346, cf. ibidem, 118 sq.

51 Ана Савојска је посебно била наклоњена манастиру τῶν Ὁδηγῶν. Један од таквих дарова био је и врло лепо украшен позлаћени псалтир, који се касније обрео у Ивирону. *Lambros*, Catalogue, 5504; cf. *Politis*, Eine Schreiberschule, 263—264.

Кантакузин упутио њеном сину Јовану V који се налазио у Солуну.[52] Отада царица борави у овој вароши, изгледа, све до смрти. После одласка Јована V из Солуна, Ана Савојска управља градом, врши у њему грађевинске интервенције, издаје повеље.[53] Истовремено, на челу црквене управе у Солуну је Григорије Палама, најизразитији представник исихастичког покрета. Приспећа царице и Паламе у град временски се подударају, јер је чувени исихаста, иако још 1347. постављен на дужност солунског митрополита, функцију фактички почео да обавља тек пошто су у јесен 1350. Кантакузин и Јован V ушли у Солун. Провевши више година заједно, као суграђанка Паламина, Ана је била у животу када је он умро, но априла 1368. поуздано је била већ покојна, а по свему судећи и пре јесени 1365.[54] Подробно истраживање њене политичке судбине после 1341. године открило би низ појединости из византијске историје тога доба и, извесно, царичину улогу у њој учинило значајнијом и сложенијом. Не дозволивши ни једног тренутка да се у потпуности веже уз било који од два међусобно супротстављена религиозна покрета, што јој је обезбедило наклоност вође исихаста, Ана је успела да сачува и лично Кантакузиново поштовање и поверење. Далеко од тога да је желела једноставно очување престола до пунолетства свога сина Јована V, царица је и кроз титулатуру, премда уважавајући ромејске обичаје и потписе ограничавајући на оризме и остала мање свечана акта, исказивала амбициозније намере.[55] Најзад, није ли ипак умесно претпоставити да се власт Ане Савојске није ограничавала искључиво на

---

[52] Уопште узев, у литератури се осећа недостатак једне нове и свеобухватне студије, посвећене овој византијској царици западног порекла. Њеним владарским схватањима и претензијама усмерио је свој чланак *F. Dölger* (Zum Kaisertum der Anna von Savoyen, BZ 38, 1938, reprint: Παράσπορα 208—221), док је о њеном животу после политичког пада најкорисније закључке изнео *R.-J. Loenertz*, Chronologie de Nicolas Cabasilas, OCP 21 (1955), 216 sq. (réimpr. Byzantina et Franco-Graeca, Roma 1970, 313 sq.). На жалост, није ми било приступачно истраживање о Ани Савојској које је давно објавио *D. Muratore* (Una principessa Sabauda sul trono di Bisanzio, Giovanna di Savoia, imperatrice Anna Paleologina, Mém. Acad. de Savoie IV, 11, Chambéry 1906). Просто је невероватно да *E. L. Cox* (The Green Count of Savoy. Amadeus VI and Transalpine Savoy in the Fourteenth Century, Princeton 1967, 23), у књизи посвећеној Амадеу Савојском, изузетно важној личности по византијску историју друге половине XIV столећа, Ану Савојску у потпуности заобилази, тврдећи да је умрла 1360. године а, при том, не износећи никакве аргументе у прилог таквог датума. О Анином доласку у Солун, cf. *Loenertz*, op. cit., 217 (314).

[53] О повељама Ане Савојске уп. *Ф. Баришић*, Повеље византијских царица, ЗРВИ 13 (1971) 180—182.

[54] *Meyendorff* (Introduction, 138) греши када сматра да су Кантакузин и Јован V ушли у Солун почетком 1350. Јесен исте године произлази као датум на основу Григоре, Кантакузина и белешке једне кратке хронике (Gregoras, II, 876—879, III, 168; Cant., III, 108 sq.; Die Byzantinischen Kleinchroniken, *ed. P. Schreiner*, Wien 1975, 86). — О датуму смрти Ане Савојске, cf. *Loenertz*, op. cit., 218—220 (315—316). У тренутку када је у Цариград стигла вест о царичиној смрти, Јован V се управо укрцавао на брод због учествовања у неком ратном походу. Од идентификације овога похода о коме говори Димитрије Кидон зависи и прецизнија датација Анине смрти (Démétrius Cydonès. Correspondance, I, *publ. par R.-J. Loenertz*, Città del Vaticano 1956, ep. 94). О приближном одређењу поласка Јована V у Угарску, смештеном у крај 1365, cf. *P. Schreiner*, Die Byzantinischen Kleinchroniken, 2. Teil: Historischer Kommentar, Wien 1977, 294—295.

[55] О њеним титулама које садрже и царски и автократорски положај, подробно је расправљао *Dölger* (Zum Kaisertum). Мишљење о врсти аката које Ана издаје изнео је *Баришић*, нав. дело, 180.

сâм град Солун, па да је евентуално имала и особине апанаже?[56] Белешке о царици у Синодикону и Протатском поменику више су него немоћне да тако сложеним питањима понуде одговор, али су макар скроман подстицај истраживањима усмереним на везе латинске принцезе са монаштвом, исихастима и Светом Гором у целини.

Непосредно за Аном Савојском следи помен „рабе божје Теодоре" /῞Ετι δε(όμεθα) ὑπ(ὲρ) τῆς δούλης τοῦ Θ(εο)ῦ Θεοδώρας/. Свако одлучније изјашњавање око тога ко је ова Теодора опасно је и, у суштини, натегнуто. Поводом свих сличних прилика у којима се историчари често налазе, ваља сетити се речи којима је пре много година К. Јиречек оценио просопографска домишљања К. Хопфа.[57] Ако је уопште било шта у формули о Теодори од значаја за њено препознавање, онда је то можда место које заузима у поменику, одмах после Ане Савојске. Ипак, упркос великим резервама, тешко је одолети хипотези према којој би овде била реч о Теодори, трећој кћери Ане Савојске и Андроника III, жени извесног Филантропина, 1376. године забележеној као дародавки светогорског манастира Филотеја.[58] Својевремено је изнета претпоставка према којој је у документу из наведене године у питању Теодора, ћерка Михаила IX и жена бугарских царева Теодора Светослава и Михаила Шишмана, а у трећем браку, после смрти другога мужа 1330, удата за неког Филантропина.[59] Сестра Андроника III и ћерка Михаила IX не може, међутим, из више разлога никако да се поистовети са Теодором из децембра 1376. На страну велики временски распон у коме би она требало да је била животу, као и недостатак потврда у изворима о три брака, постоје и друге тешкоће. Кантакузин у „Мемоарима" бележи да се Теодора, сестра цара Андроника III, раније жена бугарског владара Михаила (Шишмана), после смрти мужевљеве вратила своме брату (Андронику) и замонашила под именом монахиње Теодосије.

---

[56] *Баришић* (нав. дело, 180) претпоставио је да се Ана у Солуну налазила „са пуним овлашћењима једног савладара". *Љ. Максимовић* (Генеза и карактер апанажа у Византији, ЗРВИ 14—15, 1973, 129—130) ову је хипотезу прихватио али је, међутим, поставио питање праве природе њене власти, остајући скептичан према њеном изједначавању са апанажом. Основни аргумент у прилог овој неверици је, према мишљењу поменутог аутора, чињеница да се после Анине смрти у Солуну јављају још два управника града (Георгије Синадин Астрас и Алексије Ласкарис Метохит) до доласка Манојла II 1369, чиме је Солун коначно претворен у апанажу. Аргументи у прилог веровању да је ова варош била већ и у Анино доба апанажа били би евентуално следећи: после сламања отпора зилота власт у Солуну је у рукама Јована V кога непосредно наслеђује Ана Савојска, његова мајка; када је царица умрла, Солуњани су од Јована V сами тада затражили да им пошаље опет некога из царске породице, на пример једнога од синова, ако већ не може сâм да дође и среди питање наследства (Cydonès. Correspondance I, ep. 94). Не говори ли молба Солуњана о прихваћеном схватању начина на који се власт преноси са сина на мајку а са ње на њене унуке? Најзад, Ана Савојска је, као и Ирина Монфератска почетком века, ипак била западног порекла.

[57] Поводом неких комбинација поменутог научника у вези са зетском и албанском властелом у другој половини XIV столећа Јиречек је записао: „Професор Карло Хопф је у својој тежњи, да сва лица, која се спомињу у старим књигама, приведе хоћеш нећеш у генеалошку везу, саставио и генеалогију Леденића . . ." (*К. Јиречек*, Споменици српски, Споменик СКА XI, 1892, 11).

[58] *М. Гудас*, Ἀφιερωτήριον γράμμα Θεοδώρας Παλαιολογίνης τῆς Φιλανθρωπίνης τοῦ ἔτους 6895 (1376), Δελτ. Χριστ. ἀρχ. ἑταιρείας, Περ. Β' (1925) 3—17.

[59] Овакву је хипотезу изнео најпре сâм издавач акта *Гудас* (op. cit., 7—9), а пре неколико година слично мишљење је поновио и *Б. Ферјанчић*, Поседи припадника рода Палеолога, ЗРВИ 17 (1976) 154.

На основу његовог казивања као да произлази да је у монаштву остала све до смрти.[60] Кантакузин је писање „Мемоара" окончао пре него што је акт из 1376. настао, па би и то, уз експлицитност његове вести, могло да се узме као аргумент против предложене интерпретације.[61] Гудас је сматрао да његовом тумачењу иде у прилог помињање сродства Теодоре из 1376, јер се у документу дословце наводи да је Теодора „ћерка деде владајућег цара", закључивши да је у питању једино кћи Михаила IX који је, са своје стране, заиста био деда Јована V. Но, децембра 1376. године Јован V није био „владајући цар", већ је то био Андроник IV, чији је деда опет био Андроник III.[62] Стога је умесно претпоставити да је у исправи приступљено заобилазном објашњавању сродства, иако би једноставније било просто се позвати на Јована V, брата Теодориног и оца Андроника IV. Другим речима, овако изражена филијација била је условљена политичким разлозима, пошто се Андроник IV још августа 1376. године обрео у Цариграду а Јован V био заточен.[63] На тај начин би се изложена, врло условна, претпоставка о личности из Протатског поменика тицала искључиво ћерке Ане Савојске а не кћери Михаила IX. Није на одмет додати да би хронологија акта из 1376. била потпуно у складу са предложеним датовањем основних делова поменика.

На крају, међу именима из протатског списа такође се срећу, познијом руком записани, Ана Асанина, Абуна, Андрија и Јован, за које је немогуће било шта одређеније рећи.[64] У последњим записима налазе се и белешке о смрти неког јеромонаха Теодосија 1400. године, као и помен влашког војводе Негоја, кире Деспине, војводе Теодосија, кире

---

[60] Cant., II, 222.

[61] На основу записа на једном рукопису Кантакузиновог дела, произлази да су Мемоари окончани 8. децембра 1369 (Cant., III, 363); cf. *Nicol*, Kantakouzenos, 100.

[62] *Гудас*, op. cit., 15. Уп. следећу напомену.

[63] Андроник IV је ушао у Цариград, како саопштава једна белешка, 12. августа 1376 (*Schreiner*, Kommentar, 613). Исти датум потврђују и други извори. Према једној краткој хроници, међутим, излази да су Јован V, Манојло II и деспот Теодор заточени тек октобра исте године (*Schreiner*, Kleinchroniken, 677). О свему, cf. *Barker*, Manuel II, 27 sq., 458 sq. — О Теодори, кћери Михаила IX, cf. *F. Dölger*, Einiges über Theodora, die Griechin, Zarin der Bulgaren (1308—1330), Ann. de l'Inst. de Philologie et d'Hist. Orient. et Slaves 9 (1949), Mél. H. Grégoire, 211—221 (reprint: Παράσπορα, 222—230). О њеној имењакињи, ћерки Ане и Андроника III, cf. *A. Papadopoulos*, Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259—1453, München 1938, 45.

[64] *Полишис — Манусакас*, op. cit., 134. О Андрији, Јовану и Абуну-Абуни (да ли је турског порекла?) поготово је немогуће било шта одређено закључити. Што се тиче Ане Асанине, можда је у питању супруга великог примикирија Јована Палеолога, позната из једног акта из 1374. године као дародавка манастира Пантократора (Actes du Pantocrator, *publ. par L. Petit*, Виз. Врем. 10, 1903, Приложение, № 2, 8—10; уп. *Ферјанчић*, Поседи, 147) или извесна „царева тетка" истог имена, забележена у једном цариградском имовном спору 1400. године (*M. M.*, II, 361—365; уп. *Ферјанчић*, Поседи, 158). Последњи који се бавио просопографијом Асена у Византији био је *E. Trapp* (Beiträge zur Genealogie der Asanen in Byzanz, JÖB 25, 1976, 163—177). Овај аутор, један од ретких који је обратио пажњу на Протатски поменик, мишљења је да је овде реч о личности из 1374. У наведеном чланку постоје обавештења и о старијој литератури. *Полишис* (op. cit., 135) сматра да је вероватно у питању „царева тетка" из 1400. али, са бар исто толико аргумената, може се залагати и за жену великог примикирија. У сваком случају, извесно је да ову Ану Асанину ваља тражити у временским оквирима последње две деценије XIV столећа, између датума настанка основног дела поменика и белешке која је под 1400. годином доцније записана (уп. следећу напомену).

Стане и кире Роксанде. Сви су они познате личности из румунске историје првих деценија XVI столећа.[65] Лако се може утврдити да је између писања белешки из основног дела рукописа и ових најмлађих протекло, у складу са природом сродних текстова, око сто педесет година.

Исти онај писар који је бележио имена царева, монаха, црквених великодостојника као и царице Анастасије и рабе Теодоре, оставио је још један запис. По садржини врло необичном, за нашу прошлост неоспорно корисном али уједно и нимало једноставном за тумачење, овоме је помену припало да буде засебно анализован па и да заузме претежни део простора у читавом раду. Наиме, на првоме листу (verso) Протатског поменика забележено је дословце следеће: Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ μακαρίας μνήμης καὶ ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν τῶν ἀειμνήστων δούλων τοῦ Θ(εο)ῦ Δημητρίου κράλη καὶ Ἰω(άννου) δεσπότου καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς ἀναιρεθέντων ὀρθοδόξων χριστιανῶν.[66] Колико је било могуће проверити, премда то вишеструко заслужују, наведене речи на себе досада нису скренуле веће занимање, упркос чињеници да је издавач на њих обратио сву дужну пажњу, претпоставивши да је реч о белешки посвећеној краљу Вукашину и деспоту Јовану Угљеши, погинулима у боју на Марици 1371. године.[67] Предложена идентификација је у сваком случају оправдана, али утолико и сложенија за анализу. У видокругу Свете Горе у другој половини XIV столећа заиста нема са титулом краља ниједног другог владара осим српског краља Вукашина, поготово ниједног који је, заједно са деспотом Јованом, погинуо за хришћанску ствар. Излишно је и подсећати да је Света Гора била у саставу Серске државе, на чијем се челу налазио деспот Јован Угљеша. Било би, у ствари, врло необично да петнаестак година те управе остане без икаквог трага у њој савременом атонском поменику.[68] Распрострањено је уверење да су Византинци погрешно и кратковидо проценили покушај браће Мрњавчевића

---

[65] *Trapp* (op. cit., 175—176) изнео је занимљиву, премда недоказиву претпоставку у вези са датумом смрти јеромонаха Теодосија. Издавач је, наиме, прочитао да је „године 6909, индикта 14, 9. октобра" овај преминуо. Будући да се индикт не слаже са годином, *Trapp* се залаже за 6929, то јест за 9. октобар 1420, предлажући давање предности индикту. — Деспина-Милица, родом из српске породице Бранковића, удала се за влашког бојара Негоја око 1504—1506. Негоје је ступио на влашки престо 1512 (умро крајем 1521) и у том тренутку је већ био рођен њихов син Теодосије као и ћерка Стана. Изгледа да им се убрзо после 1512. године родила и кћер Роксанда, јер је познато да су се друга два сина, Јован и Петар, родили између 1512. и 1517. године а, пошто нису наведени у Протатском поменику, логично је претпоставити да је Роксанда била старија од њих. Другим речима, запис је могуће прецизније датовати, између 1512. и 1517. године (и то ближе првом датуму). После 1517. Негоју и Милици родила се још једна кћер, Ангелина, умрла пре 1522. Теодосије је умро 1522, а Милица 1554. *Политис* (op. cit., 135) задовољава се датацијом помоћу година Негојеве владе (1512—1521). Cf. *N. Jorga*, Histoire des Roumains, IV, Bucarest 1937, 349 sq.; *C. Nicolescu*, Princesses serbes sur le trône des Principautés Roumaines. Despina-Militza, princesse de Valachie, ЗЛУ 5 (1969) 97—117. О влашком утицају на Свету Гору, cf. *P. Nasturel*, Aperçu critique des rapports da la Valachie et du Mont Athos dès origines au début du XVIe siècle, Revue des études sud-est européennes 2 (1964) 101 sq.

[66] *Политис — Манусакас*, op. cit., 134.

[67] Ibidem, 135. Штета је што се издавач, пошто је и сâм закључио да је ова вест свакако најзанимљивија, није дуже задржао на Угљешином и Вукашиновом помену.

[68] Најисцрпнији приказ прилика на Светој Гори у то време пружа *Остроіорски*, Серска област, 107 сл.

да се одупру Турцима, што је вероватно тачно.[69] Али, то не значи да они, посебно накнадно, нису били животно заинтересовани за српско одупирање „неверницима", неупоредиво више ишчекујући исходе ових подухвата него оних који су се траљаво припремали на Западу.[70] На жалост, с обзиром да је број изворних вести о са̂моме боју на Марици, по далекосежним последицама тешко упоредивом са било којим тренутком из историје Балканског полуострва у позном Средњем веку, више него скроман, свака нова појединост о њему неминовно приморава на пажљиво анализовање. Запис из поменика настао је, природно, тек пошто су деспот и његов брат погинули у сукобу са Османлијама, али је врло основано претпоставити, имајући на уму особине ових извора, да је Угљеша, пре него што је кренуо у сусрет Турцима, лично уписао себе и Вукашина у поменик. Логично се намеће помисао на посету серског господара Светој Гори у пролеће 1371. године, када су монаси били подробно обавештени о деспотовим намерама.[71] Уписивање својих ближњих у поменик је, иначе, једна од честих особина оваквих списа, па нема потребе да се на томе дуже задржава.[72] Пошто је читав Протатски поменик писан, боље рећи преписиван после 1371, писар је, по свој прилици и са̂м под утиском недавно минулих трагичних збивања, неуобичајеном формулацијом забележио имена погинулих српских војсковођа. У прилог таквој хипотези говорио би начин на који су они у запису поменути а који, и обимом и садржином, далеко превазилази оно што се у поменицима начелно налази. Очигледно пруживши одушка и властитим осећањима, уз то тачно уочивши суштину борбе коју је деспот неуспешно покушао да води, писар је бој на Марици разумео као тренутак у коме се одлучивало о будућности ширег хришћанског света, па и Византије. Деспот Угљеша и краљ Вукашин, као прави брани-

---

69 Уп. исто, 143 сл.

70 Другим поводом недавно сам упоређивао фреквенцију вести у византијским кратким хроникама о четири велика боја који су одлучивали о судбини Балканског полуострва током последње три деценије XIV века. Битка на Марици је у њима регистрована 9 пута, бој на Косову је забележен у 7 наврата, сукоб на Ровинама само једном, док о поразу крсташа код Никопоља бележака фактички и нема (*Schreiner*, Kleinchroniken, 352, 379, 388, 398, 451, 544, 561, 627, 656; 380, 389, 398, 452, 561, 623, 670; 562; 214).

71 Угљеша је том приликом посетио Хиландар и Ватопед. Избор једног српског и једног грчког манастира лепо је симболизовао, како етничку реалност државе којом је деспот владао, тако и теоријске основе на којима је своју управу стварао. Хиландару је, за покој душа свога таста и умрлога сина, потврдио сва имања и повластице (*Ст. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 445—446), а Ватопеду је поклонио нове и потврдио старе поседе и, у уводу повеље настале овим поводом, објавио скори свети крсташки рат против „безбожних Муслимана", замоливши за милост и помоћ Богородице (*Соловјев — Мошин*, Грчке повеље, 286). Уп. *Острогорски*, Серска област, 141.

72 Поменици садрже многобројне такве случајеве. Познат је пример који саопштава Данилов биограф о томе како је будући архиепископ Данило II морао да се склања пред разбојницима (Каталанцима) који су га напали у манастиру Пантелејмону. Бежећи испред њих ка Хиландару, срећно им умакавши свратио је у манастир Ксиропотам и ту, непрестано славећи Бога, уписао „себе и своје родитеље у поменик" (Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други, *изд. Ђ. Даничић*, Загреб 1866, 354; *Л. Мирковић*, Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II, Београд 1935, 268). Уп. *М. Живојиновић*, Житије архиепископа Данила II као извор за ратовања Каталанске компаније, ЗРВИ 19 (1980) 251—273.

оци вере поражени у тој борби, обележени су карактеристичним изразом (ἀναιρεθέντων), особеним за све хришћанске мученике пале у одбрани крста.[73] Превазишавши отпор према скоројевићкој српској држави и узурпирању устаљених ромејских идеја о држави и господару, а које је постојање Угљешине области око града Сера свакако доносило византијском свету, аутор записа је исказао незванично, али међу атонским монасима можда и распрострањено схватање догађаја на Марици. У белешки није реч о погинулим Србима, већ о страдалим хришћанима, што посредно делимично објашњава и идеолошку основу побуда којима су се браћа руководила ступајући у рат, али и начела на којима је деспотова грчко-српска држава у Серу била организована.

Оно што највише изненађује у Вукашиновом и Угљешином помену јесте име додељено српском краљу. Упркос свим напорима да се у познатој изворној грађи пронађе некакво директно упориште или траг за друго име Угљешиног брата, у томе се није успело. Уопште узев, како о пореклу Мрњавчевића тако и о судбини сâмога Вукашина и току његове каријере, измичу поуздана знања. Према Мавру Орбину и народној традицији, ова породица би потицала из Херцеговине, али је такво предање врло тешко, било потпуно верификовати било оповргнути историјским чињеницама.[74] Иако се за већину српских великаша, који су се у XIV веку, са ширењем државе, нашли у јужним крајевима Царства, са правом претпоставља да су водили порекло из западних његових делова, они подаци, за које је у науци прихваћено да се тичу Вукашина и Угљеше, колико на Херцеговину, у најмању руку равноправно упућују и на Македонију. Наравно, ова констатација односи се једино на вести о делатности браће Мрњавчевића у њиховим зрелим годинама, а не и на провенијенцију читаве породице. Вукашин је и пре 1350. године био жупан области око Прилепа, каснијег средишта власти његових потомака,[75] а неку годину раније Угљеша управља подручјем

---

[73] Тако су, рецимо, названи наводно страдали монаси на Светој Гори под прогонима Михаила VIII, после склапања Лионске уније (*Сп. Ламброс*, Τὰ Πάτρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Η. Ε. 9, 1912, 157—161) или убијени хришћани у Бугарској због тога што нису хтели да једу месо за Св. Четрдесетницу у спису Теодора Студите (последње издање: *изд. В. Тъпкова-Заимова*, Гръцки извори за българската история, IV, София 1961, 29 сл.). Уп. *Живојиновић*, Света Гора и Лионска унија, 147 сл.; о Студитином тексту најновији рад *Б. Јовановић-Стипчевић*, Спис о убијеним Бугарима Теодора Студита. Препис из српског рукописа XIII века, Археографски прилози 1 (1979) 81 сл.

[74] Уп. *Л. Мирковић*, Мрњавчевићи, Старинар III (1924—1925) 11—12.

[75] У литератури се обично узима да се Вукашин око 1350. налазио у прилепском крају јер се као жупан помиње у запису на једном требнику писаном „у дане благоверног цара нашег Стефана и сина му Уроша и царице Јелене када се одвоји Бер" (*Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи, I, Београд 1902, 97). У рукопису је наведено да је требник завршен 26. марта, али се година није сачувала. Међутим, будући да се у њему налази вест о „отвргнућу" Бера за које се зна да се догодило у позну јесен 1350 (Cant. III, 118—120), текст је очигледно настао у пролеће 1351. Иначе у требнику се заиста наводе два локалитета из околине Прилепа, манастир Трескавац и село Маргарит. Уп. *К. Јиречек*, Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани, Зб. К. Јиречека I, Београд 1959, 360; *Мирковић*, Мрњавчевићи, 12; *Острогорски*, Серска област, 13. Вукашин је, са друге стране, у истим крајевима био по свој прилици и раније, с обзиром да се на ктиторском натпису у Марковом манастиру, иначе његовој задужбини, јасно каже да је Вукашин изградњу почео 1344/45. Црква се, иначе, налази у Сушици, близу Скопља (*Н. Ноптал-Никуљска*, За ктиторската композиција

на граници са Дубровником (Vglese barono).[76] Ако ништа друго, ове две вести оспоравају дословно прихватање онога о чему приповеда Халкокондил, који тврди да су браћа у Душаново време била врло скромног положаја, Вукашин пехарник, а Угљеша пехарник код српског цара.[77] На почетку Урошеве владе, у једној повељи у којој је реч о привилегијама граду Котору, међу сведоцима се јавља и Вукашин, сада као челник (zeonich Vucasin).[78] Карактеристично је да се његово име, већ као краља у Македонији, каткада наводи усамљено, без помињања цара Уроша.[79] Најзад, сазнање да је Ђурађ, један од браће Балшића, иначе господара Зете, био Вукашинов зет, оженивши се његовом ћерком,[80] донекле успоставља „равнотежу" међу подацима о матичном пољу интересовања и деловања српског господара, бар у времену док није постао краљ.

Као што је познато, данас су одбачена схватања према којима је Вукашин краљевску титулу узурпирао.[81] Поводом белешке из Протатског поменика било би претерано очекивати да се о том, иначе много расправљаном питању наново распреда, али је за ову прилику од користи да се подсети само на једну појединост. Ако се остави по страни садржина титулатуре Вукашиновог брата, деспота Угљеше, пада у очи да краљ, осим што се у званичним формулама није називао самодршцем, никада није користио ни титуларно име Стефан, које од Немањића ревносно преузимају и кнез Лазар са наследницима и босански владари почев од краља Твртка.[82] То би, уз остале, такође били озбиљни докази

и натписот во Марковиот манастир — село Сушица, Скопско, Гласник — Институт за нац. историја XV, 1971, 225—235; *В.Ј. Ђурић*, Марков манастир — Охрид, ЗЛУ 8, 1972, 133). До новог читања натписа поменута година није ни разматрана у научним истраживањима (уп. *Н. Ношпал-Никуљска*, Марковиот манастир — монумент како документ низ историјата, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, I, Скопје 1975, 403).

[76] Уп. *Јиречек*, Српски цар Урош, 360; *Осшроіорски*, Серска област, 13—14.

[77] Chalc. I, *ed. Darkò*, 25.

[78] Уп. *Јиречек*, Српски цар Урош, 360; *Мирковић*, Мрњавчевићи, 12; *Осшроіорски*, Серска област, 14.

[79] Леп пример за ово је ктиторски натпис из Богородичине цркве на острву Малом Граду у Преспанском језеру. Ту је записано да је црква подигнута αὐφθεντεύβοντος πανυψιλοτάτου κραλήου τοῦ Βελῆκασίνου (*Й. Иванов*, Български старини из Македония, София 1931², 59). Натпис је из 1369. године.

[80] Да је једна од више (две ?) Вукашинових кћери, по имену Оливера, била удата за Ђурђа Балшића, нема никакве сумње. О њој и њеној ћерки Јелисанти говори млетачки акт из 1444 (уп. *Мирковић*, Мрњавчевићи, 40) као и Мавро Орбин, притом је називајући Милицом (*Мавро Орбин*, Краљевство Словена, Београд 1968, 64). После Маричке битке Ђурађ је отпустио Оливеру, како пише Орбин, да би се оженио женом Жарка Мркшића. Врло је лако могуће да је до орођавања између Вукашина и Балшића дошло пре 1364, када се они јављају као савезници (*Јиречек*, Српски цар Урош, 366; уп. *Р. Михаљчић*, Крај Српског царства, Београд 1975, 84). Са друге стране, Мрњавчевићи су преко сестре били у сродству и са Бранковићима, јер је она (по имену Јелена) била жена Николе Радоње, брата Вука Бранковића (уп. *Г. Суботић — С. Кисас*, Надгробни натпис сестре деспота Јована Угљеше на Менikejској Гори, ЗРВИ 16, 1975, 161—181).

[81] *Осшроіорски*, Серска област, 9—12; уп. *Михаљчић*, нав. дело, 82—93.

[82] Cf. *A. Soloviev*, Corona regni. Die Entwicklung der Idee des Staates in den slawischen Monarchien, Corona regni. Studien über die Krone als Symbol des Staates im späteren Mittelalter, Weimar 1961, 171; *С. Ћирковић*, Сугуби венац, ЗФФБ VIII-1, Споменица М. Динића, 1964, 354; *Б. Ферјанчић*, Владарска идеологија у српској дипломатици после пропасти царства (1371), О кнезу Лазару, Београд 1975, 144; *J. Калић*, Велики жупан Стефан Немања и кнез Лазар, О кнезу Лазару, Београд 1975, 154. У даљем излагању биће још речи о овом питању.

у прилог тврдњи да Вукашинова краљевска титула не садржи узурпацију. Уколико су, међутим, код ове титуле ствари још релативно јасне, и уколико се остави по страни као не сувише важно питање оно о њиховом пореклу, код браће Мрњавчевића, нарочито Вукашина, ваљало би одговорити на читав низ других непознаница. Примера ради, још увек није разјашњено да ли је Вукашин икада носио деспотско достојанство,[83] шта се стварно зна о његовој жени Јелени,[84] или о броју деце коју је имао.[85] Занимљиво би, на крају крајева, било и објашњење феномена зашто се у помењицима по правилу Мрњавчевићи и Бранковићи или јављају заједно или их уопште нема, што је тешко не довести у везу са паралелним напорима кнеза Лазара да његова породица буде једина легитимно изабрана да наследи државне традиције Немањића.[86] Али, сва слична питања одвлаче далеко од непосредних одговора у вези са ставом из протатског списа.

[83] *Осшроіорски* (Серска област, 11—12) склон је да верује да је Вукашин био титулисан деспотским достојанством између јануара 1364. и септембра 1365, али, чини се, да са више разлога *Б. Ферјанчић* (Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 171) у то сумња. Осим Орбина, једини који о томе чину говоре јесу стари летописи (*Орбин*, 43; Стари српски родослови и летописи, *средио их Љ. Сшојановић*, Београд—Ср. Карловци 1927, 84—85).

[84] Јелена се после 1371 (али не одмах) замонашила и као монахиња Јелисавета се јавља на ктиторском натпису на задужбини њенога сина Андријаша, цркви Св. Андрије на Треским. Забележена година је 1388/89 (*Н. Ношйал-Никуљска*, Прилог за манастирот Св. Андреја на р. Треска — на брегот на езорото Матка, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, I, Скопје 1975, 387—400). У повељи Вукашина Дубровнику њено је име 1370. године забележено у деформисаном облику као „Аљена" (*Новаковић*, Законски споменици, 191). Народна традиција је познаје као Јевросиму. Поменици је, изгледа, нису записали, али се у овим списима јавља Еуфросина, у Пшињском поменику чак као "Еуфросина Катакузина" (*Новаковић*, Поменици, 31; *исши*, Пшињски поменик, 9). Биће да је овде у питању Јелена, ћерка Франческа Гатилузија и жена Стефана Лазаревића, чије је монашко име било Еуфросина, односно понародњено Јевросима (cf. *Nicol*, Kantakouzenos, 171—172; овај аутор пружа и основну литературу о њој). Збрка са женским именима у Вукашиново доба је иначе прилична и разумљива. Практично истовремено, у Србији постоје многе Јелене: Душанова удовица, Вукашинова, Угљешина и Маркова жена, затим сестра Мрњавчевића итд. О пореклу Вукашинове супруге не зна се ништа али је, по свој прилици, упутније тражити га у јужним него у западним деловима државе Немањића.

[85] Поред ћерки (в. нап. 80), Вукашин је имао и четири сина (Марка, Иваниша, Андријаша и Дмитра). До данас је у литератури остао споран Иваниш, а и до неких основних знања о Дмитру и Андријашу дошло се тек недавно (уп. *С. Ћирковић*, Поклад краља Вукашина, ЗФФБ XIV-1, Споменица Фрање Баришића, 1979, 153—163). — Нерешених питања има на претек. Било би занимљиво објаснити зашто се Андријаш, на натпису из 1388/89 (в. нап. 84), назива краљевићем и шта тачно ова титула значи? То, иначе, чини и Дмитар (уп. *Мирковић*, Мрњавчевићи, 37 сл.). Да ли је то једноставно подсећање на титулу њиховог оца или одраз реалног положаја који су заузимали у држави краља Марка, пре него што су се браћа разишла 1393/94?

[86] *Новаковић*, Поменици 29—33. Од сличних размишљања није далек пут до закључка о свесној жељи кнеза Лазара и Лазаревића да изборе легитимност наслеђа Немањића за себе потискивањем Мрњавчевића и Бранковића. Кроз такву призму могуће је посматрати и рађање мита о Вуковом издајству или приче о Вукашину као убици цара Уроша. Чињенице, међутим, говоре да се, непосредно после 1389, о Вуку ипак није мислило као о издајнику. Са друге стране је и Вукашин, у релативно објективном исказу Протатског поменика, добио место хришћанског мученика. Вуково „неверство" је то било првенствено у смислу изневеравања политике кнеза Лазара, како је пре неколико година написао *И. Божић* (Неверство Вука Бранковића, О кнезу Лазару, Београд 1975, 223—242).

У изворима који временски одговарају Вукашиновом добу, појављује се у многим навратима и име Димитрије. Један од њих је чак и челник, као и Вукашин што је био око 1355, али га, на жалост, ни на који начин није могуће довести у везу са њим.[87] Други случај, на пример, са извесним војводом Дмитром кога Константин Драгаш марта 1388. назива „сродником и братом господства ми", иначе познатим као оснивачем манастира Св. Вазнесења у Штипу, не одговара чак ни у хронолошком погледу.[88] Једино што ова два, као и остали слични примери могу да посведоче, јесте фреквентиост поменутог имена, не само у јужним деловима српске државе него и у њеним западним странама.[89] Дакле, будући да нису пронађене непосредне потврде и објашњења за Вукашинов епоним Димитрије, неминовно је било обраћање другим, индиректним доказима. Познато је да је св. Димитрије, заштитник Солуна и бранилац града, између осталих и од Словена, упркос парадоксу да се у „Чудима" јавља управо као убица бугарског цара Кало-

[87] *Стојановић*, Записи и натписи, I, 113. Натпис се, вероватно због помена Стефана Уроша на њему, датује у 1359, премда се чини да је на њему забележено 6857 (1349). Овај Димитрије, како стоји на његовој надгробној плочи у манастиру Бањи код Прибоја, држао је Дабар, Гацко и Рудине. Уп. *М. Шакота*, Прилози познавању манастира Бање код Прибоја. Саопштења Реп. завода за заштиту споменика културе — Београд IX (1970) 37; *Михаљчић*, нав. дело, 35—36.

[88] *Новаковић*, Законски споменици, 765 сл. У акту Константин Драгаш потврђује имања манастиру Вазнесења у Штипу, чији је оснивач био војвода Димитрије. Јула 1389. Константин Драгаш је потврдио Хиландару поседе које му је поклонио „сродник и брат господства ми" војвода Димитрије (*Новаковић*, Законски споменици, 456 сл.). Из текста произлази да је овај Димитрије био војвода код Константина Драгаша и да је за верну службу добио неке територије. Наравно, термин „брат" и „сродник" не морају бити буквално схваћени, али је неоспорно да некакво сродство између Димитрија и Константина ипак постоји. Уколико би се уопште помишљало на филијацију између Мрњавчевића и Драгаша, иако је за такву хипотезу немогуће изнети било какав доказ на основу расположивих извора (изузев можда простора који покривају државе једних и других), то би једино било у вези са Вукашиновим сином Дмитром, на жалост не војводом већ краљевићем као и његов брат Андријаш (*Мирковић*, Мрњавчевићи, 39; *Јиречек*, Српски цар Урош, 384; *Ћирковић*, Поклад, 158—159; уп. нап. 85, у којој је постављено питање титуле код Андријаша и Дмитра). Термин „сродник" среће се код више наших великаша XIV века. Примера ради, Угљешин таст Војихна је Душанов „сродник и братучед" (*Новаковић*, Законски споменици, 424), док је Остоја Рајаковић „сродник" краља Марка (*Стојановић*, Записи и натписи, IV, 6073). Уобичајено је превођење ове речи са модерним изразом „рођак" (уп. *Ђурић*, Византијске фреске, 90; *Михаљчић*, нав. дело, 170). Међутим, са језичког становишта није баш логично, поготово у случају војводе Димитрија, некога називати истовремено и рођаком и братом. Други појам, као прецизнији, подразумева и први (или је неко рођак или је брат). Више као подстицај даљим истраживањима, вредно је подсећања да се досада у нашој дипломатичкој терминологији није нашла чврста и адекватна паралела грчком οἰκεῖος. Нимало не настојећи на овом питању без претходних подробних и засебних испитивања, чини се, имајући у виду изглед наше дипломатичке грађе и њених сличности и разлика у поређењу са византијским обрасцима, да се може догодити да је οἰκεῖος имао у српском језику одговарајућу замену. Изгледа сувише смело претпоставити да је то био управо „сродник", али ни техничку примену наведеног термина не треба a priori искључивати. Cf. *J. Verpeaux*, Les oikeioi. Notes d'histoire institutionnelle et sociale, REB 23 (1965) 89—99; уп. *Острогорски*, Серска област, 92.

[89] Име Димитрије јавља се не само код Срба већ и код Хрвата (пример са хрватским краљем Димитријем Звонимиром) и Албанаца, међу којима је један забележен као челник уз Ивана Кастриота, и то још са сином који се звао Андрија (*Стојановић*, Стари српски хрисовуљи, 177—178; уп. *К. Јиречек — Ј. Радонић*, Историја Срба, II, Београд 1978[3], 183, 332, 359).

јана (1197—1207), када је овај опседао варош, постао врло брзо у правом смислу речи покровитељ владара Другог бугарског царства.[90] На новцима бугарских царева јавља се солунски мученик,[91] чак и као онај који их венчава „правом" царском круном.[92] Када су по среди ликовне представе, уочено је да су оне са сценама из „Чуда" Св. Димитрија изузетно честе на споменицима XIV века у Србији и посебно Македонији, што вероватно ваља довести у везу са ширењем српске државе ка југу.[93] Примера снаге култа св. Димитрија у средњовековној Србији, Бугарској и код јужних Словена у целини има на претек. Могуће је наћи их у сликарству, књижевности, државној идеологији, коначно и у народној традицији. За једну бугарску хронику је, тако, убиство султана Мурата које је починио Милош Обилић достојно поређења једино са оним којим је светитељ помогао Солуњанима усмртивши „Скилојана".[94] Но, да се на томе више не задржава, овде је од значаја једино да се истакне како је култ солунског мученика био поготово распрострањен на области у којима историчари трагају за државом Мрњавчевића. Својеврсни знак за овакву тврдњу је, у крајњој линији, и рашireност личног имена Димитрије, са свим његовим словенским дериватима (Димитар, Дмитар, Митар . . .), на истом простору, за шта добра сведочанства пружају опет поменици.[95]

Природно је да се у таквој средини, на првом месту у Македонији, јављају и многобројни храмови у славу великомученика и чудотворца, такорећи до наших дана.[96] Прилеп, град којим је најпре управљао Вукашин а затим био престоница његовог сина краља Марка, и сâм је имао бар једну црквицу посвећену Св. Димитрију. Занимљиво је, а и од значаја поводом Вукашиновог епонима, да је иницијатор обнове и ктитор овога храма био византијски властелин са краја XIII столећа, по имену Димитрије Мисинополит. Ктиторска представа налази се у јужном броду овога здања, у складу са обичајем, уз лик имењака, светог Ди-

---

90 Говорило се, са друге стране, да је Св. Димитрије напустио Солун непосредно после норманског заузећа града. Уп. *И. Дуичев*, Проучвания върху българското средновековие, Сборник БАН 41, 1 (1945), 44—51; *А. М. Пападопулос*, 'Ο ῞Αγιος Δημήτριος εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ βουλγαρικὴν παράδοσιν, Солун 1971, 70 sq.

91 Занимљиво је да се Св. Димитрије јавља већ на печату патрикија и антипата, дуке Бугарске Константина, из XI века (*Н.А. Мушмов*, Монетите и печатите на българските царе, София 1924, 168). Cf. *Пападопулос*, op. cit., 81—86.

92 Уп. *Б.Т. Герасимов*, Първата златна монета на цар Иван Асен II, Изв. на Бълг. арх. инст. 8 (1935), 361—378.

93 Cf. *А. Ксиніопулос*, 'Ο εἰκονογραφικὸς κύκλος τῆς ζωῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου, Солун 1979.

94 *J. Bogdan*, Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung, Archiv für slavische Philologie XIII (1891) 529. Недавно је изнето мишљење да ова хроника „n'est pas une chronique bulgare" него словенско-румунска. Један од аргумената био је у поменутом суду и начин на који њен писац говори о Калојану, погрдно га називајући „Скилојан" (*D. Nastase*, Une chronique byzantine perdue et sa version slavo-roumaine, Cyrillomethodianum IV, 1977, 105 sq.).

95 Уп. наведене поменике на почетку текста, посебно в. напомене под бројевима 10—16.

96 Популарност солунског светитеља огледа се у све до данас очуваном народном предању. На жалост, код нас недостају озбиљније студије из ове области. Није ми била приступачна књига *П.Р. Славајкова* о св. Димитрију и македонским Словенима (Цариград 1868); cf. *Пападопулос*, op. cit., 145 (задржава се искључиво на бугарској традицији).

митрија.[97] Овај обичај, то јест посвећивање цркве светитељу, имењаку ктитора, био је очигледно врло раширен на територији којом у трећој четвртини XIV столећа владају Вукашин и Угљеша. Тако је познато да је деволски епископ Григорије подигао 1364/65. године капелу св. Григорија у Охриду,[98] ктитор обновљене капеле св. Николе у манастиру св. Јована Претече код Сера био је наш властелин Никола Радоња,[99] црква Св. Николе Болничког, опет у Охриду, била је подигнута трудом и вољом охридског архиепископа Николе 1335/36. или 1345. године,[100] док је капела на спрату Св. Софије, исто у Охриду, посвећена св. Јовану Претечи настала новцем деспота Јована Оливера.[101] Што је још занимљивије, задужбина једног од Вукашинових синова, Андријаша, посвећена је св. Андрији,[102] Вукашин је евентуално био иницијатор неких грађевинских интервенција на поменутој цркви св. Димитрија у Прилепу,[103] док је најимпресивнији споменик градитељске делатности чи-

---

[97] Црква је, према археолошким истраживањима, настала средином XII века и данас садржи неколико грађевинских и уметничких слојева. С обзиром на имена владајућих Андроника II и Ирине, поменутих у једном натпису, храм се датује у последње две деценије XIII столећа. Натпис је објавио *Б. Бабић*, Три грчка фреско натписа на зидовима цркава средњовековног Прилепа из друге половине XIII века, ЗЛУ 5 (1969) 28—29. Литература о овоме споменику није издашна; уп. *П. Миљковић-Пепек*, Новооткриени архитектурни и сликарски споменици во Македонија од XI до XIV век, Културно наследство V (1973) 7—11; *Вл. Ристић*, Црква Светог Димитрија у Прилепу, Синтеза (Крушевац), н.с., 3—4 (1979) 171 сл.

[98] Грчки ктиторски натпис објавио је *Иванов*, Български старини, 39. Текст је на грчком, са напоменом да је до обнове дошло „за царевања Стефана Уроша". На истом простору, коју годину доцније, биће помињан само Вукашин, без Уроша (в. нап. 79). Уп. *Ц. Грозданов*, Прилози познавању средњовековне уметности Охрида, ЗЛУ 2 (1966) 39—52. *Ђурић* (Византијске фреске, 73, 216) упућује на основну литературу.

[99] Уп. *Суботић — Кисас*, нав. дело, 178—179; в. нап. 80.

[100] Око датовања ове цркве уп. *Г. Суботић*, Време настанка цркве Св. Николе Болничког у Охриду, Зограф 3 (1969) 16—17 (залаже се за 1345. годину); *П. Миљковић-Пепек*, О датирању фресака охридске цркве Св. Николе Болничког, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 197—201; в. нап. 37.

[101] Уп. *Ц. Грозданов*, Прилози проучавању Св. Софије охридске у XIV веку, ЗЛУ 5 (1969) 42—53; *Ђурић*, Византијске фреске, 214. — Када је већ реч о Охриду, можда ће будућа испитивања и других цркава, као што су Св. Андрија и Св. Димитрије, донети занимљиве резултате, ако не у погледу ктитора, макар око проблема култа двојице светитеља у том крају. Није била намера овог кратког осврта да исцрпи све познате примере посвећивања храма имењаку светитељу у српској држави XIV века. Изван сумње је да сличних случајева има још доста. Постоји, међутим, у вези са овим још један феномен: посвећивање храма светитељу чије ће се име узети касније у монаштву. Но, чини се да овде ваља бити опрезан, с обзиром на могућност претходног поседовања два имена, народног и хришћанског, од којих је у изворима забележено само једно. Цркву св. Николе у Призрену је, рецимо, основао властелин Драгослав, касније замонашен као Никола, око 1331/32. Вероватно да је то исти онај Драгослав који је ктитор и цркве Богородице Одигитрије у Призрену. О збрци са овим великашем, уп. *Ферјанчић*, Деспоти, 157—158.

[102] За натпис са именима Андријаша и његове мајке, уп. нап. 84; о сликарству в. *В.Р. Петковић*, Једна српска сликарска школа XIV века, ГСНД 3 (1927) 51—61; о Андријашу, уп. *Мирковић*, Мрњавчевићи, 35—37; *Михаљчић*, нав. дело, 171 сл.; *Ћирковић*, Поклад, посебно 159—160. В. даље излагање.

[103] На цркви је, пре осамдесетих година XIV века, била дограђена купола. Утврђено је да је храм, током друге половине XIV столећа или касније, горео. У њему је сачуван полијелеј за који се сматра да има врло великих сличности са полијелејима из Зрза и Марковог манастира. Зрзе је завршено 1368/69, а зидање Марковог манастира је Вукашин довршио 1344/45.

таве породице била црква св. Димитрија у близини Скопља, данас познатија као Марков манастир. Зидање ове задужбине започео је Вукашин још 1344/45. године, а живопис је довршио његов син, краљ Марко, после очеве погибије на Марици, по свему судећи 1376/77.[104] Без обзира на сва естетска и историјска разматрања Марковог манастира као и дубљег, чак идеолошког значења ктиторске композиције у њему, сасвим је сигурно да се у иконографији ретко сусреће тако наглашен, свечан а уједно помало личан однос између дародавца и светитеља коме се црква посвећује. Симболика посвећења породичне задужбине управо св. Димитрију постаје још видљивија, ако се притом подсети да је и један од четири Вукашинова сина, по свој прилици најмлађи, носио име по солунском чудотворцу.[105] О ктиторским подухватима Дмитра Мрњавчевића ништа се не зна. Утолико пре заслужује простор још једно подсећање на помињану, недовољно испитану цркву св. Димитрија у Прилепу. На основу стилских елемената њено сликарство из времена око 1380. године везује се за исту сликарску радионицу која је радила живопис на задужбини Андријаша Мрњавчевића, Св. Андрији на реци Treски.[106] Не би било велико изненађење ако се у будућности потврди претпоставка о директној улози Вукашинових синова у њеном поновном исликавању у то доба, па и са̂могa Дмитра, у време када

Имајући у виду изнето, није искључено да је Вукашин, у средишту чије се области налазио Прилеп, нашао за сходно да помогне обнову храма који је евентуално гореo. Мисинополитови потомци бринули су о цркви, међутим, још увек 1335. године, односно у тренутку када је Душану 1334. било уговором потврђено држање ових земаља, отетих од Византије (*Новаковић*, Законски споменици, 665—666; уп. *М. Динић*, За хронологију Душанових освајања византијских градова, ЗРВИ 4, 1956, 7). *Миљковић-Пейек* (Новооткривени споменици, 7) и *Ристић* (нав. дело, 196—199) говоре о дограђивању куполе, односно о пожару (?). Око полијелеја, уп. *Д. Тодоровић*, Полијелеј у Марковом манастиру, Зограф 9 (1978) 28 сл. За хронологију сликарства у куполи и о истим сликарима који су радили у Св. Андрији и овде, уп. *Ђурић*, Византијске фреске, 86—87. Оваква расуђивања износим, разуме се, са крајњом опрезношћу.

[104] У вези са ктиторским натписом у Марковом манастиру, чини се да ипак треба прихватити 1344/45. годину, јер је је на њему јасно написано 6853. Невоље које при томе задаје помињање Душана као цара, могуће је разјаснити једино чињеницом да је натпис настао знатно касније, у време краља Марка, те да је Душанова титула антиципирана, с обзиром на његово скоро крунисање за цара. У крајњој линији, као аргумент више прецизности у себи садржи помен године но владарског достојанства. Уп. нап. 75; *Ђурић* (Марков манастир — Охрид, 133) сматра да је исправно 1346/47. И година у којој је Марко завршио са очевим подухватом налази се такође на истом натпису, бар како је успело последњем издавачу текста да је прочита (*Ношпал-Никуљска*, За ктиторската композиција, 235—238). Све до објављивања овога натписа постојала су различита мишљења о датуму настанка живописа у Марковом манастиру (уп. *Ђурић*, Византијске фреске, 218—219). Премда у много чему превазиђена, још увек је најпотпунија студија коју су написали *Л. Мирковић — Ж. Татић*, Марков манастир, Нови Сад 1925. Уп. даљи текст.

[105] Да је Дмитар био најмлађи произлази, између осталог, и из наведеног ктиторског натписа у Марковом манастиру, где су Вукашинови синови забележени овим редом: Марко, Андријаш, Иваниш и Дмитар. Марко је погинуо 1395, Андријаш је умро између 1394. и 1399, Иваниш 1385 (бар како саопштава *Орбин*, Краљевство Словена, 54—55), а Дмитар се последњи пут помиње 1407 (уп. *Мирковић*, Мрњавчевићи, 39—40; *Ћирковић*, Поклад, 160—161).

[106] Уп. *Ђурић*, Византијске фреске, 87; в. нап. 97 и 103.

међу браћом још није дошло до дефинитивног разлаза.[107] Коначно, да је и у народном предању њихова лоза, дуго по ишчезавању са историјске позорнице, била повезивана са култом св. Димитрија, сведочи традиција о Дивљанском манастиру код Беле Паланке, према којој је црква, иначе посвећена великомученику, у ствари била задужбина Мрњавчевића.[108] Такво предање постаје још привлачније ако се има у виду да у народу уз Вукашина није сачувано име Димитрије. Ово је вредно истаћи јер се у традицији, и народној и оној монашкој, ктиторство старих црквених споменика, у недостатку опипљивих историјских сазнања, често објашњава кроз подударност имена светитеља чије име храм носи и неке реалне или митске личности из прошлости. Примера за ову појаву има на претек, од многих наших великаша, па и краља Марка, до далеких римских хришћана као оснивача појединих светогорских манастира.[109]

На крају размишљања о вести из Протатског поменика о Вукашину-Димитрију, потребно је вратити се на још једио питање, у много наврата покретано и на врло различите начине објашњавано. По среди је појава двоструких имена, каткада у литератури називаних и „титуларним", према мишљењу научника карактеристична за средњовековну Србију, Бугарску а од половине XIV века и за влашке земље.[110] Чини се да, независно од евентуално сродне генезе, посматрано кроз еволуцију, у крајњем исходу није више реч о истом феномену. Упркос неретким ученим теоријама које је тумаче, изгледа најближе истини ако се каже да је ова појава настала просто као последица непостојања паралеле народном имену међу оним хришћанским. На жалост, није могуће

---

[107] О разилажењу међу браћом у вези са састанком султана Бајазита и његових хришћанских вазала у Серу изнео је врло свеже идеје *Ћирковић* (Поклад, 159—161). Према његовој претпоставци, на скупу су, поред у изворима поменутих Стефана Лазаревића, краља Марка и Константина Драгаша, присуствовали и остали синови Вукашина. Иако се чини да постојећи извори не остављају баш сувише простора таквој могућности, закључци наведеног аутора о последицама овог састанка (1393-94) су тачни. На једној страни су се нашли Манојло II, деспот Теодор I, Андријаш и Дмитар, а на другој верни султанови вазали Марко, Константин Драгаш и Стефан Лазаревић (*Сӣ. Ламброс*, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, III, Атина 1926, 11—119; Chalc. I, 74—75; cf. *R.-J. Loenertz*, Pour l'histoire du Péloponnèse au XIVe siècle, Etudes Byzantines 1, 1943, 172 sq., réimpr. Byzantina et Franco-Graeca, 240 sq.).

[108] *В.Р. Пешковић*, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 99; уп. *P. Matković*, Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka. XIII. Putopisi Stj. Gerlacha i Sal. Schweigera, ili opisi putovanja carskih poslanstva u Carigrad, naime Davida Ungnada od god. 1573. do 1578. i Joach. Sinzendorfa od god. 1577, Rad JAZU CXVI (1893) 50.

[109] Према још увек живој легенди о оснивању манастира Каракала, овај светогорски манастир основао је римски монах Каракал (уп. *И. Ђурић*, Податак из 1444. о светогорском манастиру Каракалу, ЗФФБ XIV-1, Споменица Ф. Баришића, 1979, 213).

[110] Поред радова који су претежно посвећени „титуларном" имену српских владара (уп. нап. 82), појавом двоструких имена у нашој историографији опширније су се бавили још *Г. Осӣроīорски*, Господин Константин Драгаш, ЗФФБ VII-1 (1963), Споменица В. Новака, 287—294 (прешт. у Сабраним делима, IV, 271—280) и, нешто раније, *Ђ. Сӣричевић*, Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV века, Старинар 7—8 (1956-57) 113—130. Када је реч о поменутом питању у средњовековној Бугарској и Влашкој, на ранија мишљења се осврће, по реду их наводећи, *M. Tadin*, L'origine et la signification de la particule Iω dans le titre honorifique des princes de Bulgarie, de Serbie (méridionale), de Valachie et de Moldavie, Cyrillomethodianum IV (1977), 172 sq. Уп. даљи текст.

и објаснити је само тиме, као што је то није могуће учинити ни са сигурно постојећом жељом појединаца за израженијом хришћанском природом њихове власти. Сваки сличан покушај интерпретације проблема двоструких имена показује се непотпуним. Оно што, међутим, пада у очи код свих познатих примера, почев од оних првих са Јованом Владимиром и Јованом Владиславом,[111] јесте близина византијских верских, политичких и културних узора и утицаја. Ако се изузму такозвана „титуларна" имена владалачких породица, нема сачуваних примера употребе двоструких имена код, на пример, босанске властеле па ни код феудалаца у северним и средишњим деловима српске државе Немањића. Са друге стране, добро је познато да представници „белог" свештенства широм те исте државе воде бригу о својој хришћанској пастви током читавог живота, а да, уз лично „паганско", нису стекли и друго, хришћанско име. Рекло би се да и ова појединост упућује пре на традиције поднебља и политичке мотиве него на доследност приликом крштавања. Како било, изузимајући недовољно јасне помене двоструког имена код македонских и зетских владара из XI столећа, прво хришћанско име које је међу јужним Словенима стекло истинско државносимболичко значење било је Стефан. Почев од Немање, сви представници најславније српске династије носе то име, црпећи из њега не само легитимност традиције на коју се позивају већ и погодну симболику основног значења које има у грчком језику. Штавише, име „Стефан" заузима врло истакнуто место и у интитулацијама свих оних који се позивају на права Немањића у властитим државним претензијама. Тако поступају кнез Лазар и његови наследници, па и босански краљ Твртко са својим наследницима.[112] Догађа се, и изван рода Немањића, да носиоци овог другог, хришћанског имена налазе за сходно да се искључиво њиме потписују.[113] Ипак, евидентно је да, тако рећи ни код једног од представника наведених владалачких породица (Немањића и Лазаревића), не постоје два хришћанска имена, једно уз друго. Деспот Стефан Лазаревић, на пример, носи само ово хришћанско име, а случај са Стефаном Гргуром, „нареченим у иночском образу Герасим монах", делује пре као изузетак, можда настао и због деформисане основе грчког „Григорије"?[114] У сваком случају, у недостатку бољих решења, још увек се чини најприхватљивијим објашњење према коме је српска династија, везујући читаву државну традицију, легитимност и црквену основу своје власти за оснивача Немању, преузела и његово хришћанско име, дода-

---

[111] На издвојеном, титуларном значењу имена Јован код Самуилових наследника или у Зети врло је тешко инсистирати, већ и због тога што би претходно ваљало објаснити појаву других хришћанских имена уз народна код тамошњих владара (Гаврило Радомир, Стефан Војислав, Константин Бодин). *Tadin* (op. cit., 178 sq.), има се утисак, пропушта да пружи своја објашњења и о њима.

[112] Врло је значајно за оцену Вукашинове личности и природе краљевске титуле коју је Мрњавчевић имао да он никада није користио ни термин „самодржац" а, природно, ни име Стефан (уп. нап. 82). Самодршцем се није називао ни босански краљ Твртко, јер његов врховни господар био је угарски краљ. Уз радове цитиране у нап. 82, такође уп. *Вл. Мошин*, Кнез Лазар самодржац, Багдала 147—148 (1971) 5—13.

[113] Тако, на пример, Твртко поступа у најранијем сачуваном документу у коме је забележен као краљ (*Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I, Београд—Ср. Карловци 1929, 77; уп. *М. Динић*, Велики босански златник, Ист. часопис 3, 1952, 45).

[114] *Богдановић*, нав. дело, 376.

јући му симболику основног значења које оно садржи. Констатујући, са друге стране, присуство хришћанског имена Јован у интитулацијама бугарских владара Другога царства, па донекле и влашких војвода, неопходно је нагласити да то питање премашује уже оквире овога рада. У сваком случају, тешко је уопште бити уверен у могућност прављења задовољавајућих паралела између „титуларних" имена у Бугарској и Србији, већ и због тога што име „Јован" не носе сви тамошњи цареви, као што га понекад носе, иако имају хришћанско име (на пример: Јован Стефан, 1330—1331). Уз пут, ставови у литератури око поменуте појаве у Бугарској и Влашкој још су многобројнији и међусобно опречнији него што је то случај са „Стефаном" у Србији.[115]

Али, не само да је, по практичним импликацијама које су имала, потребно разликовати међусобно два такозвана „титуларна" имена „Стефан" и „Јован", него и оба ова имена ваља одвојити на основу симболичке садржине од феномена двоструких имена код многих наших феудалаца из јужних крајева српске државе. Ово због тога што њихова двострука имена, ако и крију у себи било какве потајне амбиције или дубље значење, не садрже, или их је бар немогуће уочити, државноправне и легитимистичке претензије. За разлику од проблема титуларног имена код бугарских царева, овде је, поводом другог имена код многих српских феудалаца XIV века, изречено практично само једно дивергентно и, по свему судећи, усамљено мишљење према коме би име „Јован" имало у Србији титуларни карактер и припадало носиоцима деспотског достојанства, што је у очигледном нескладу са чињеницама.[116] Велики познавалац јужнословенско-византијских односа, Георгије Острогорски, расправљајући о личности „господина" Константина Драгаша, сматрао је, опет, да се појава двоструких имена, у чије порекло није улазио, често сусреће на балканском тлу, и код Срба и код Бугара. За Јована Угљешу је претпоставио да, као и Јован Драгаш, са̂мо хришћанско име никада није носио због његове релативно честе употребе.[117] Оно што је у овој претпоставци значајно за Вукашина-Димитрија јесте поређење са формулом из Протатског поменика. Ако је тачно да се са̂м деспот Угљеша никада није потписивао само као Јован (као што се, уосталом, ни Вукашин није потписивао као Димитрије), а у поменику је ипак једино тако наведен, онда би се са доста разлога могло помислити да је писац белешке желео (или морао) да наведе искључиво хришћанска имена двојице браће. Нешто раније је наговештено да је коришћење двоструких имена првенствено својствено јужним деловима државе Немањића XIV века. Примера има приличан број. Вукашинов брат Угљеша зове се и Јован, Душанов полубрат, познат као Синиша, носи

---

[115] Почев од мишљења да речицу Ιω треба тумачити библијским изразом Κύριος (=Јахве) ὄνομα αὐτῷ (*Г. Евлоиос Курилас Лавриотис*, Τὰ χρυσόβουλλα τῶν ἡγεμόνων τῆς Μολδοβλαχίας καὶ τὸ σύμβολον Ιω ἢ Ἰωάννης, Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου, Атина 1935, 245—254), па до хипотезе према којој је, у ствари, у питању формула „У име оца" (*Tadin*, op. cit., 193—196), научни ставови се веома разилазе.

[116] *Стричевић* (нав. дело) сматра да се име Јован стицало упоредо са деспотским достојанством, па чак и да су сви носноци ове титуле у Србији носили поменуто име. Његов став је нашао на врло јасне противаргументе. Уп. *Ферјанчић*, Деспоти, 159 сл. Лако је доказати да постоје и деспоти који се нису тако звали, као и они који нису били деспоти а имали, уз народно, и хришћанско име Јован.

[117] *Острогорски*, Константин Драгаш, 290 (275).

такође име Симеон,[118] његов син забележен је као Јован Урош,[119] чувени Хреља Охмућевић додавао је своме народном имену и хришћанско Стефан,[120] син севастократора Бранка Младеновића Радоња у световном животу називао се Никола Радоња,[121] деспот Оливер редовно се звао Јован Оливер.[122] Потезањем примера са двоструким именима није се намеравало да се овом приликом њихов списак исцрпи или тако сложено питање разреши. Једноставно, жеља је била да се, на основу чи-

118 Сâм се увек потписивао као Симеон (*Соловјев — Мошин*, Грчке повеље, 362 сл.), природно на грчком језику, у свим византијским и у већини наших извора забележен је искључиво под хришћанским именом али, са друге стране, у дубровачким актима познат је као „dominus Symça" (*Јиречек*, Српски цар Урош, 352). Међу нашим старим родословима и летописима, једино га Пејатовићев наводи као Семшу (*Стојановић*, Родослови и летописи, 48), а међу поменицима под истим именом је записан у Пшињском (*Новаковић*, Пшињски поменик, 9). О његовој власти над Тесалијом подробно је расправљао *Б. Ферјанчић*, Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974, посебно 241 сл. На документима које потписује, Симеон, међутим, хришћанском имену не додаје народно име Синиша већ Урош, па би се из тога могло закључити као врло вероватно да је, поред народног и традиционално породичног имена Урош, Симша (Семша) био вулгаризован деминутив од Симеон, будући да је грађен на истој основи „Сим". Премда нисам довољно компетентан за слична разматрања, чини се да је реч о истој појави која постоји и код неких других хришћанских имена у нас (Јаков — Јакша, на пример).

119 Тако се и сâм потписивао (*L. Heuzey*, Le jugement synodal en faveur du couvent de la Panaghia des Grandes-Portes, Revue des Etudes Grecques XXXII, 1921, 302—319). Cf. *M. Lascaris*, Deux chartes de Jean Uroš, dernier Némanide, Byz. 35—37 (1955—57), 277—323; *Ферјанчић*, Тесалија, посебно 259 сл.

120 Тако га, као Стефана Хрељу, назива и византијски цар (Андроник III ?) у једној повељи манастиру Хиландару (Actes de Chilandar, Actes grecs, 275). На епитафу, у његовој задужбини Рилском манастиру, стоји међутим „Стефан Хреља Драговоља мнишским образом Харитон" (последње издање натписа: *Ph. Malingoudis*, Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Hämus-Halbinsel, I, Die bulgarischen Inschriften, Thessaloniki 1979, 80—81). „Драговоља" би можда било презиме (?), но у сваком случају није име. О Хрељи, уп. *М. Динић*, Реља Охмућевић, ЗРВИ 9 (1966) 95—118; византијски наративни извори називају га просто „Трибал Хреља" (Cant. II, 273; Gregoras II, 626).

121 Уп. *Суботић — Кисас*, нав. дело, 163—164 (дају ново читање натписа са гроба Радоњине жене, Угљешине сестре Јелене). Поменути аутори (нав. дело, 165) начињу и питање породично традиционалних хришћанских имена код српских великашких породица. Премда то чине успут, њихова претпоставка изгледа оправдана.

122 У изворима, грчким и српским, овај чувени великаш из Душановог времена среће се забележен и као Јован Оливер (на пример, на ктиторским натписима у његовој задужбини манастиру Леснову, и то и на грчком и на српском језику: *Иванов*, Български старини, 158—159), затим као Оливер (на пример, у њему савременом Лесновском поменику или у белешки о датуму његове смрти: уп. нап. 18; *Стојановић*, Записи и натписи, III, 5047) или опет као Јован Оливер, како се сâм назива (*Новаковић*, Законски споменици, 662). У наративним изворима, као код Кантакузина на пример, назива се Λίβερος (Cant. II, 290—292), а исти облик забележен је и у наведеном грчком натпису из Леснова. О Оливеровом пореклу постоје две претпоставке. Према једној био је западног порекла (*Јиречек — Радонић*, нав. дело, II, 254; *Ферјанчић*, Деспоти, 159), док је према другима био пореклом Византинац (*Стричевић*, нав. дело, 118), па му је Ливерос било презиме, а Јован име. Са тим у вези једни сматрају да је члан ὁ био Грцима необичан уз име 'Ολίβερος, па су, „одвојивши почетни глас *о* и схвативши га као члан, добили облик ὁ Λίβερος". За друге је код Срба спојен члан са именом, чиме је добијено Оливер. Како било, Оливер се на грчком бележи искључиво као Λίβερος, док је на српском доследно Оливер. Осим тога, Оливер се никако не може схватити као презиме (*Стричевић*, нав. дело, 118), јер било би врло неуобичајено, без обзира на идентификацију личности из једног дубровачког писма Душану у коме се јавља „Oliver Gherchinich" (*J. Радонић*, О деспоту Јовану Оливеру и његовој жени Ани Марији, Глас СКА 94, 1914, 79), да се у поменику, насталом кад и Лесново, ктитор помиње под презименом а без имена. Да је у грчком језику туђ облик „Оливер"

њенице што овакав феномен неоспорно постоји, просто покуша са приближавањем објашњењу другог, хришћанског имена краља Вукашина као и са његовим односом према имењаку светитељу и заштитнику.[123]

Осврћући се на Протатски поменик у целини, на крају би ваљало још једном подсетити на основни подстицај писању овога рада, сведен у неколико речи на видљиве користи које би пружила нова, подробна и данас можда потребнија историјска и просопографска истраживања поменика и других „потцењених" врста извора, како за византијску тако и за нашу националну повест.

Ivan Đurić

MÉMORIAL DU PRÔTATON DE MONT ATHOS DE LA FIN DU XIVᵉ SIÈCLE

Dans le catalogue des manuscrits athonites, soigneusement préparé il y a quelques années par les savants grecs L. Politis et M. Manoussacas (Συμπληρωματικοὶ κατάλογοι χειρογράφων Ἁγίου Ὄρους, Thessaloniki 1973) en figure un, qui pour plusieurs raisons retient l'attention. Il est question de Βιβλίον παρρησίας τῆς Μονῆς τοῦ Πρωτάτου, originaire, selon L. Politis, de la seconde moitié du XIVᵉ siècle. L'intention de cette contribution est non seulement de soumettre à une vérification les données extrêmement intéressantes qu'offre le manuscrit cité, mais aussi de ranimer plus largement les recherches des «mémoriaux» (παρρησία), une sorte de sources historiques précieuses, bien qu'aujourd'hui insuffisamment

и у другим приликама мењан избацивањем првог самогласника, не треба сумњати. Као илустрација погодан је случај писца „Хронике породице Тока", који је, иако адаптиран на западна имена, Италијана Оливерија Франка, најамника у служби грчких феудалаца, „прекрстио" у Ливерија (Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo, *ed.* G. Schirò, Roma 1975, 484 sq.). — Јован Оливер, имајући у виду место које заузима у нашој историји XIV века, заслужује посебна и свеобухватна испитивања. Једна од непознаница на које би дефинитиван одговор тек ваљало пружити, јесте и његово порекло. Пре десетак година објављен је натпис из цркве св. Ђорђа у Горњем Козјаку (у близини Штипа), на коме се јавља извесни „граматик Нестор у дане деспота Торника" заједно са „граматиком Станиславом од Штипа". По свој прилици је овај Станислав иста личност са писцем једног пролога и једног минеја (из 1342) по „повељенију" великог војводе Јована Оливера (натпис са деспотом Торником објавила је *З. Расолкоска-Николовска*, Црквата Св. Горги во Горен Козјак во светлината на новите испитувања, Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, I, Скопје 1970, 220—222; натпис са великим војводом Оливером *Сшојановић*, Записи и натписи, I, 73—75). Име Станислава, област у којој су се налазили Оливер и овај „тајанствени" деспот Торник, хронологија фресака на основу ликовних елемената у цркви Св. Ђорђа као и непостојање било кога другог деспота у том крају — све су то елементи хипотезе коју би тек било нужно аргументовати да би постала озбиљна.

[123] Овом приликом морао је бити изостављен поглед на место Вукашина у српској народној епици, па и књижевности уопште, премда се чини да би и у њој било занимљивих појединости за анализу поменутог питања.

exploitées. Quant aux recherches sur les «parrèsies» grecques, il manque encore (en comparaison avec les mémoriaux bulgares ou serbes) des études plus systèmatisées. C'est pourquoi dans l'article mentionné on a tenté, avec des exemples concrets, de faire une analyse des mémoriaux serbes semblables. Il est démontré que ces derniers expriment souvent les qualités des sources primaires, valables aussi bien pour l'histoire de l'art que pour l'histoire politique. Par leur genèse très spécifiques, les mémoriaux peuvent apporter des nouvelles originales (particulièrement au point de vue de la prosopographie et la chronologie) même lorsqu'ils sont écrits, c'est à dire transcrits à une distance de temps considérablement éloignée du sujet du récit.

Le manuscrit du Prôtaton commence par la liste des empereurs, en tête de laquelle est placé (ce n'est pas involontaire) Basile Ier, accompagné de membres de la dynastie des Macédoniens, puis des empereurs du XIe siècle, incomplètement représentés, et des souverains de la famille des Comnènes, disposés suivant l'ordre chronologique régulier. Dans la liste ne figurent pas les souverains d'Epire et de Nicée, de même que Michel VIII Paléologue. A ce sujet, on a émis l'hypothèse qu'il s'agit peut-être d'un reflet des attitudes politiques des moines athonites envers cet empereur, actuelles au Mont Athos au moment de la rédaction de ce texte. Trois derniers empereurs mentionnés sur la liste sont Matthieu, Andronic et Jean. Il semble qu'il s'agisse de Matthieu Cantacuzène (1353—1357), Andronic IV (1376—1379) et Jean V (après 1379). Une pareille hypothèse offrirait, entre autres, une nouvelle confirmation à la datation plus précise de la partie fondamentale du manuscrit (que celle proposée par L. Politis), dans les années après 1379, ou plutôt après 1381. Si on suit l'ordre strict des noms impériaux à une époque proche ou contemporaine de la rédaction de l'écrit et sachant que l'unique empereur byzantin nommé Matthieu était le fils de Jean VI Cantacuzène, il est question, selon toute probabilité, de reflet de l'opinion politique des moines athonites sur les participants à la lutte pour le trône de l'Empire vers le milieu du XIVe siècle, des conceptions religieuses de certains d'entre eux, et finalement d'une position envers Matthieu Cantacuzène en tant que souverain légitime. Matthieu, à la personnalité duquel on prête une grande attention dans le présent travail, par cette identification et par certaines notes prosopographiques casuelles, stimule le besoin de recherches ultérieures et même de le «réhabiliter», encouragé aussi par les résultats auxquels sont récemment venus certains autres savants (N. Oikonomidès, par exemple).

Dans l'enumération commentée de manière concise des noms des moines et des prélats décédés inscrits dans le manuscrit du Prôtaton, la mention de l'empereur serbe Etienne Dušan fait l'objet d'une plus grande attention. En somme, on arrive à la conclusion que Dušan a été noté en qualité double: comme suzerain officiel, à droits égaux avec les empereurs byzantins et comme fondateur ou bienfaiteur. L'attention est attirée, également, par une note concernant la religieuse Anastasie, pour laquelle il est démontré sans équivoque qu'il s'agit de l'impératrice Anne de Savoie. C'était une occasion opportune pour examiner partiellement l'attitude de cette princesse d'origine occidentale dans les conflits d'hésychastes qui avaient lieu à son époque, de son rapport envers les moines, occasion opportune aussi pour la révision éventuelle de son rôle à Thessalonique, ville qu'elle gouvernait conformément aux caractéristiques d'un apanage. Finalement, cette partie de l'article avance la possibilité fort hypothétique que derrière τῆς δούλης τοῦ Θεοῦ

Θεοδώρας se cachait la fille d'Anne de Savoie et d'Andronic III, laquelle en tout cas, ne doit pas être confondue avec l'impératrice bulgare homonyme, fille de Michel IX Paléologue.

La plus grande surprise dans le manuscrit du Prôtaton réside dans la note relative au despote Jean, au roi Démétrios et aux chrétiens orthodoxes, morts avec eux dans la bataille. Il est prouvé qu'il s'agit du despote Jean Uglješa et de son frère, le roi Vukašin, qui ont péri dans la bataille de Maritza en 1371. Dans la formule qui mentionne leurs noms le clerc, d'une manière inaccoutumée et avec beaucoup d'émotions, explique qu'il concevait la bataille de Maritza comme un conflit d'une importance plus large entre le monde chrétien et les infidèles, en dépassant les résistances byzantines traditionnelles envers l'Etat des parvenus serbes. Il prêtait aussi aux deux frères les traits des martyrs qui ont souffert la mort dans la défense de la croix. La note exigeait, cependant, une explication très complexe du nom sous lequel Vukašin avait été mentionné. Comme on n'a pas trouvé dans les sources connues de confirmation directe pour son éponyme de Démétrios, on a dû recourir à la voie indirecte de démonstration. On a remarqué que Vukašin lui-même, ainsi que toute sa famille, étaient exceptionnellement liés au saint de Thessalonique. Entre autres exemples, la fondation monumentale de Vukašin, mieux connue sous le nom de «monastère de Marc», était consacrée à saint Démétrios. Dans la tradition populaire le nom de Mrnjavčević se rattache à ce saint, un des fils du roi portait son nom et sur le territoire où régnaient les Mrnjavčević, le culte du martyr dominait. S'arrêtant sur la question de la carrière, du titre et de l'origine de Vukašin, on a présenté, également, une série d'exemples d'églises consacrées au saint l'homonyme du fondateur, phénomène particulièrement caractéristique des pays qui, dans le troisième quart du XIVe siècle, était gouvernés par Vukašin et Uglješa. Aussi était-il inévitable de revenir au problème du phénomène des doubles noms, parfois traités de «titulaires» dans la littérature, phénomène également, au dire des savants, propre à la Serbie, la Bulgarie et, à partir du milieu du XIVe siècle, aussi à la Valachie médiévale. En séparant les aspects particuliers, d'une part ceux qui tiennent aux noms «titulaires» des familles régnantes et à leur symbolisme approprié (Etienne en Serbie), et d'autre part le phénomène des doubles noms chez les seigneurs féodaux serbes des provinces méridionales de l'Etat des Nemanjić (il y en a uniquement là), il convient nécessairement de distinguer ces deux phénomènes par rapport à un troisième, celui du nom «titulaire» des souverains bulgares du Second Empire et, jusqu'à un certain point, des voïvodes valaques. Dans la conclusion, on fait remarquer que le despote Uglješa lui-même ne signait jamais Jean (comme, d'ailleurs, Vukašin ne signait pas non plus Démétrios), ce qui favorise l'idée selon laquelle celui qui écrit les notes dans le manuscrit du Prôtaton, désirait (ou était obligé) de citer uniquement les noms chrétiens des deux frères Mrnjavčević.

Зборник радова Византолошког института, XX, 1981.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XX, 1981

НИНОСЛАВА РАДОШЕВИЋ

КОЗМОГРАФСКИ И ГЕОГРАФСКИ ОДЛОМЦИ ГОРИЧКОГ ЗБОРНИКА

У архиву Српске академије наука и уметности под бројем 446 чува се зборник састављен 1441-1442. године за Богородичин манастир на скадарском острву Горици. Зборник је настао као резултат преписке Јелене Балшић и њеног духовника Никона Јерусалимца.[1]

Ова образована кћи кнеза Лазара, удовица прво Ђурђа Страцимировића Балшића, па затим и Сандаља Хранића посветила је своје последње године својој задужбини на Горици. У три писма обратила се Никону с молбом да јој пружи духовну подршку, помогне јој у организовању подвижништва у манастиру и да је својим мудрим саветима и ученим обавештењима упути на прави пут живота у вери. Искусни монах Никон (за кога знамо да је крајем XIV века боравио у Јерусалиму, да се средином следећег века подвизао у манастиру Св. Николе на Врањини на Скадарском језеру, да се поред осталог бавио преписивањем, можда и превођењем и да је знао свакако грчки, а можда био пореклом Грк) одговара на њену молбу и даје јој савете и обавештења о правим врлинама, о основним догматским питањима, најважнијим етапама црквене повести, о њеним богољубивим прецима св. Симеону и св. Сави, и пре свега о захтевима и правилима монашког духовног усавршавања. Своје поученије Никон завршава оригиналном повешћу свог сопственог ходочашћа по светим местима.

Међу другим „душеполезним" поукама иза једног кратког хронолошког прегледа од Адама до Константина Великог, а испред Повести о јерусалимским црквама нашли су своје место и козмографски и гео-

[1] О историји и садржини Горичког зборника, о књижевној делатности Јелене Балшић и Никона Јерусалимца, као и о претходној литератури в. *Д. Боіадновић*, Историја Црне Горе, II 2, Титоград 1970, 372—380; *Ђ. Трифуновић*, Две посланице Јелене Балшић и Никонова „Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима", Књижевна историја, V 18 (1972) 289—327; *Д. Боіадновић*, Историја старе српске књижевности, Београд 1980, 222—224.

Из Горичког зборника досад су објављене Јеленине посланице и Никонов опис Јерусалима — *Трифуновић*, Две посланице, 303 сл.; затим, одломак о мерама — *С. Ћирковић*, Метролошки одломак Горичког зборника, Зборник радова Виз. инст. 16 (1975) 184—189.

графски одломци о којима ће овде бити речи.[2] Не треба се чудити што овакви природословни чланци улазе у један зборник претежно аскетског садржаја. На сличне саставе наилазимо у грчким и словенским зборницима различите врсте — историјско-хронографским, књижевно-граматичким, богословским.[3] Главни циљ средњовековног зборника био је да обавести и поучи, па се у ова стара дела енциклопедијског карактера уносило све оно што се сматрало да писмени човек треба да зна. Оваквом жанру зборника састављеном у облику питања и одговора, жанру који је био веома распрострањен у то време погодовала је одређена врста стручних дела у којима су информације о појединим природним појавама биле груписане у низ кратких чланака — такозвана „књижевност поглавља" — Kephalaia Literatur.[4] Горички зборник нам пружа срећан пример који живо илуструје настанак једног таквог „збира знања". Илуструје нам однос заинтересоване племкиње и образованог монаха који користећи познате му рукописе, преписујући, преводећи и комбинујући настоји да поучи своје духовно чедо.

Најпознатији слични састави са козмографским и географским обавештењима у нашој научној литератури свакако су одломци средњовековне козмографије и географије који се налазе у зборнику XVI века, сачуваном у Богишићевој збирци у Цавтату.[5] Захваљујући изванредној студији талијанског научника Ћира Ђанелија познато је да одломци представљају углавном превод и прераду неколиких грчких оригинала.[6] Највећи број одломака заснованих на античкој науци или боље рећи на познијим коментарима античке науке представља превод дела које је све до скора било приписивано Пселу и бркало се са његовим Solutiones breves quaestionum naturalium, а уствари припада Пселовом савременику Симеону Сету.[7] Затим, извори одломака у Богишићевом

---

[2] На овакав распоред материје необично подсећа детаљ из описа једног зборника XVI века манастира Никољца који даје *В. Ћоровић*, Прилози за нашу стару књижевност и хисторију, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, Скопље 1936, 89: „Од л. 313 г почињу хронолошка обавештења, затим астрономска и општа географска с једним нашим описом Јерусалима". В. и *В. Мошин*, Ћирилски рукописи у манастиру Никољцу код Бијелог Поља, Историски записи 18 (1961) 697, бр. 49 (21).

[3] *З. Г. Самодурова*, Византийские и древнерусские энциклопедические сборники X—XV вв., Beiträge zur byz. Geschichte von 9—11 Jahrhundert, ed. *V. Vavřinek*, Praha 1978, 413 sq.

[4] *W. Lakcner*, Die aristotelische Meteorologie in Byzanz, Actes du XIVe Congrès international des études byzantines, Bucarest 1971—1976, III 639 sq.; *Трифуновић*, Две посланице, 290; *исти*, Азбучник српских средњовековних појмова, Београд 1974, 228—230.

[5] *St. Novaković*, Odlomci srednjovekovne kosmografije i geografije, Starine 16 (1884) 41—56. В. и *Р. Грујић*, Космолошки проблеми по нашим старим рукописима, Годишњак Скопског Филозофског Факултета 1 (1930) 177—204; *V. Mošin*, Izveštaj o radu na uređenju Bogišićeva arhiva u Cavtatu, Ljetopis JAZU 59 (1954) 22, бр. 52.

Потпуно истој рукописној традицији припада и текст у рукопису № 432 (634) Софијске државне библиотеке — *Цв. Кристанов* и *Ив. Дуйчев*, Естествознанието в среднев. България. Сборник от исторически извори, София 1974, 336—375, 580—583.

[6] *C. Giannelli*, Di alcune versioni e rielaborazioni serbe delle „Solutiones breves quaestionum naturalium" attribuite a Michele Psello, Studi bizantini e neoellenici 5 (1939) 445—468.

[7] *L. G. Westerink*, ed., Michael Psellus De omnifaria doctrina. Critical text and Introduction, Utrecht 1948, 2; Cambridge Medieval History IV 2, Cambridge 1966-67, 281; *B. Tatakis*, Βυζαντινὴ φιλοσοφία, Атина 1977, 184.

Сетове Quaestiones naturales издате су у: *A. Delatte*, Anecdota Atheniensia II, Liege 1939, 1—89. Један део овог списа издат је у Мињовој Патрологији као Пселово дело Solutiones breves, PG 122, col. 783—810.

зборнику су Пселова Omnifaria doctrina, Шестоднев Василија Великог и неколико анонимних дела која се често сусрећу у грчким рукописима. Опште је прихваћена претпоставка да је преводилац ових одломака био Константин Филозоф.[8]

С друге стране, Константину Филозофу, или неком Србину из његове околине, приписује се један скуп чланака веома сличних по садржају који су се сачували углавном у руским рукописима али са јасним обележјима јужно-словенског порекла.[9] Чланци са научним објашњењима не представљају превод Сетових Quaestiones naturales, него, дајући слична решења, потичу од другог аутора. Географска обавештења о океану и морима имају доста подударности, али понекад као да прате неку другу грчку традицију. И кад су текстови предложака исти, превод се разликује од оног у Богишићевом зборнику. И без детаљног испитивања каталога руских библиотека, може се наћи приличан број рукописа у којима су сачувани у већем или мањем броју одломци који припадају овој рукописној традицији. Један од њих из XV века, чије смо фотографије имали у рукама и који припада Кирило-Белозерском манастиру (Гос. библ. Салт.-Щедрина, Кир. XII), упадљиво личи на дело Еустратија из Никеје, Аристотеловог коментатора из XI/XII века.[10]

Слично нашој Јелени Балшић византијска царица Марија Аланска, жена Михаила VII Дуке (коме је Симеон Сет посветио своје Quaestiones naturales) обратила се ученом Еустратију да јој протумачи неке природне појаве. Већина одломака Кириловог зборника дослован је превод Еустратија, а и распоред поглавља је добрим делом исти. Међутим, неким својим особеностима Кирилови одломци личе и на текстове једног грчког анонимног приручника сачуваног већином у рукописима XV века.[11] Нажалост, однос Еустратијевог дела и овог Приручника није проучен, тако да можемо само да нагађамо да су се Еустратије и анонимни састављач Приручника послужили истим коментарима античких научника.

Имамо дакле пред собом с једне стране дела настала као резултат буђења посебног интересовања за античку културу у цариградским круговима XI века око изузетне личности Михаила Псела, а са друге анонимни Приручник, такође настао као компилација.

---

[8] Уп. *В. Јаиић*, Гласник 42 (1875) 373; *Грујић*, Космолошки проблеми, 180; *Giannelli*, Di alcune versioni, 466-7; *M.D. Grmek*, Les sciences dans les manuscrits slaves orientaux du moyen âge, Paris 1959, 16, 26; *Дуйчев*, Естествознанието, 42—43, 339, 580.

[9] *А. Попов*, Обзор хронографов русской редакции, Москва 1866, II 46, н. 1. Уп. и *И.А. Шляпкин*, Георгий Писидийский и его поэма о миротворении в славянорусском переводе, Журнал Мин. Нар. Просв., июнь 1890, 288; *А. Горский — К. Невоструев*, Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки, II 3, Москва 1862, 583 сл., № 316; *А. И. Яцимирский*, К истории ложных молитв в южно-славянской письменности, Известия Отдела русс. яз. и слов. Имп. акад. наук, XVIII 4 (1913) 66 сл.

[10] В. Архимандрит *Варлаам*, Обозрение рукописей собственной библиотеки преподобного Кирилла Белоезерского, Чтения в Обществе ист. и древн. росс. 2 (1860) 30; Гос. публ. библ. Салтыкова-Щедрина, Кир. XII, л. 226а—239а.

P. Polesso — Schiavon, Un Trattato inedito di meteorologia di Eustrazio di Nicea, Rivista di Studi bizantini e neoellenici, N.S. 2—3 (1965—66) 285—304.

[11] *A. Delatte*, Un Manuel byzantin de cosmologie et de géographie, Bulletin de la Classe des Lettres de l'Academie royale de Belgique 18 (1932) 189—222. Terminus post quem овог Приручника даје спомињање Јована Дамаскина.

Док се о грчким изворима одломака Богишићевог зборника мало шта има да каже после изврсне анализе Ђанелија, изворе Кириловог зборника ћемо оставити за један будући рад. Сада ћемо се позабавити предлошцима козмолошких и географских одломака Горичког зборника.

Основне теме ових одломака Горичког зборника су са једне стране земља, њен облик и положај у васиони, укључујући и питање постојања антипода, а са друге, обавештења путницима — ходочасницима о растојањима између градова и земаља на Истоку.

Грчки текстови са којима можемо упоредити наше одломке су за први проблем прво, Приручник, о коме је већ било речи и који је парафразирао Делате, а затим, козмолошки коментар из предговора једне бечке историјске Палеје (cod. Vindob. theolog. 247) коју је издао А. Васиљев.[12] Предложак другог дела представља текст једног грчког проскинитара — приручника за посетиоце светих места из VI века.[13]

Чланак *О йопришшима и сшадијима* јавља се у многим рукописима повезан са оним у коме се говори о величини земље. Одломак са одговарајућим насловом у Кириловом зборнику (л. 226 а = Еустратије, р. 114—116) не поклапа се са овим горичким одломком, већ са кратким метролошким објашњењем на крају главе „прооувѣдѣние вьселеннѣи" (л. 263 б, р. 7—9) непосредно иза поновљеног податка о димензијама земље. Проф. Ћирковић је повезао овај наш одломак, који не говори само о дужинским мерама како би се из наслова очекивало, са одговарајућим текстовима у штампаном зборнику Божидара Вуковића XVI века и у Зборнику митрополита Михаила из XVII века.[14]

Својом почетном реченицом одломак *О облику земље* повезује се како са одговарајућим местом Кириловог зборника (л. 226 б, слично и код Еустратија, р. 76—77) тако и са сличним incipit-има на које наилазимо у многобројним грчким рукописима: Земльное вьображение ниже четвороугольно есть, ниже троеоугольно (л. 259 б, р. 15—19) — τὸ τῆς γῆς σχῆμα οὔτε τετράγωνον οὔτε τρίγωνον . . .[15] Земљин облик је овалан, сличан јајету. Већа јој је дужина од ширине. О њеном формирању наводи се козмолошка теорија заснована на првобитном раздвајању

---

[12] *Delatte*, Manuel; cf. et *idem*, Geographica, BZ 30 (1929—30) 511—518, — нажалост, у атинском рукопису Приручника који је Делате овде издао сачувани су, изузев једног, одломци који немају паралеле у Горичком зборнику; *A. Vassiliev*, Anecdota graeco-byzantina, Mosquae 1893, p. XLII—LVI, упоредо са предговором Палеје издаје и одговарајући део из једног рукописа Приручника (Neapol. II C 33).

[13] Овај грчки проскинитар по једном лењинградском рукопису (Гос. публ. библ. в Ленинграде, гр. № 252) издала је *Н. Пигулевская*, Византия на путях в Индию, Москва—Ленинград 1951, 408—409, дајући у критичком апарату variae lectiones текста који је издао *A. Klotz*, Ὁδοιπορία ἀπὸ Ἐδέμ, Rheinisches Museum f. Philologie, N.F. 65 (1910) 608—610 — мени неприступачно.

[14] *С. Ћирковић*, Мере у средњовековној српској држави, Српске мере кроз векове у изд. Галерије САНУ, Београд 1974, 45; *исши*, Метролошки одломак, 183 сл. Могли бисмо да додамо још један сличан пример из једног српског зборника XVII в. — *А. И. Яцимирский*, Описание южнославянских и русс. рукописей заграничных библиотек, I, Сборник Отд. русс. яз. и слов. т. 98, Петроград 1921, 805: Библиотека Прашког музеја IX H 23 — Serb. 26.

[15] Cf. *Vassiliev*, Anecdota gr.-byz., p. LII; *Delatte*, Manuel, 202; *Giannelli*, 461, n. 1; *A. Papadopoulos-Kerameus*, Hierosolymit. bibl. I, 1891, reimpr. Bruxelles 1963, 168, № 90 — зборник из XVII в. У зборнику из XVI в. из светогорског манастира Дионисија чланак са оваквим почетком се приписује Влемиду — *Sp. Lambros*, Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos, I, Cambridge 1895, 370, № 3758. 224.

четири елемента – тетраде. Елементи се разилазе по козмосу према својим специфичним тежинама, ваздух иде ка периферији и тамо се ствара рају небо и звезде, а земља као најтежа и најсолиднија иде у центар света. Осуђује се безбожно мишљење пагана да све настаје аутоматски — само особнѣ. Као и у многим случајевима даље у тексту словенски превод је понегде толико нејасан да га је без оригинала тешко разумети. Нарочити проблем представљају она места на којима словенски текст одступа од грчких предложака којима располажемо.[16]

Преводом предлошка у који се поткрала погрешна варијанта у односу на оригинални текст такође добијамо неразумљиве пасусе. Тако на пример, на 260 а, р. 8—10 говори се о земљи која као најтежа заузима средишње место. У грчком оригиналу имамо: τὸ δέ γε βαρύτατον τὸν μέσον ἔλαχε τῶν χώρων. Код нас стоји: а еже тежьчаишее да равноизвѣстно боудеть мѣсто, вероватно према — τὸ δέ γε βαρύτατον τῷ ἴσω βεβαιώθῃ τόπω (Paris gr. 2219). У словенском буквалном преводу чудно, и не нарочито јасно, звучи фонетско објашњење развоја земљиног имена χάἴα — γάἴα — γαῖα — γῆ (260 б, р. 9—16). Затим следе још неке етимологије земље, као и тумачење јеврејског назива за земљу адаман са Адам.[17]

О дужини земљиној је чланак који налазимо идентичан и у Кириловом зборнику (л. 226 а = Еустратије, р. 109—112), а нешто мало друкчије исказан у Богишићевом зборнику (*Novaković*, 43). 25 тьмь, односно 250 000 стадија била је Ератостенова мера дужине земље. С обзиром да се тврди да је ширина двоструко мања, биће тачнија мера од 12 и и по тьмь коју срећемо у Кирилову зборнику н код Еустратија из Никеје, него само 12 тьм стадија у Горичком зборнику или 12 мириадь у Богишићевом.

Састав под насловом *О томе како стоји земља* одговарао би у Богишићевом зборнику одломку „Мишљења неких о земљи“ (*Novaković*, 43), а у Кириловом – једном делу главе „О облику земље“ (227 a—b; ту одступа словенски текст од Еустратијевог где је све изнесено много више штуро). У питању је побијање неких егзегетских теорија заснованих на буквалном тумачењу цитата из Библије о томе како је земља постављена на седам стубова (на основу Соломонових изрека 9,1) или како јој вода служи као ослонац (на основу Пс. 135,6). Знамо да су у Византији била подељена схватања о облику земље и уопште о изгледу козмоса. Конзервативнија школа држала се дословно слика из Библије, док су многи црквени оци прихватали поставке античке науке о геоцентричној васиони. Овој другој струји је свакако припадао и састављач нашег Приручника, а свакако и учени Псел и његове колеге.[18] У свим овим нашим текстовима налазимо образложење да Соломонове стубове, које је Премудрост себи саздала, треба тумачити алегоријски као седам светских периода, или седам планета, седам дарова духовних, или седам климатских појасева земље.

[16] Велики Corpus codicum astrologorum graecorum у коме су издати делови многих за нас веома интересантних текстова није нам приступачан.

[17] Објашњавајући значење речи *хаиа* наш преводилац је изгледа најближи традицији Paris. gr. 2219, као што се може и на другим местима запазити. Cf. *Delatte*, Manuel, 195 n. 1, sqq.; *idem*, Geographica, 518; *Vassiliev*, Anecd. gr.-byz., p. LIII.

[18] Cf. *Delatte*, Manuel, 202 sq.; *idem*, Geographica, 518; *Vassiliev*, p. LIII sq.

На месту где прелази на полемику са мишљењем о води као ослонцу земље, текст Горичког зборника се прекида, и без икакве паузе наставља се једним другим текстом. Разматрање о води као ослонцу земље наставиће се на л. 265 а—б у оквиру чланка о антиподима. Оваква грешка без смисла можда би пре говорила о механичком преписивању неког словенског предлошка, него о грешци насталој у току самог превођења.

Текст који се наставља на полемику о седам стубова садржински је у вези са следећим поглављем „прооувѣдѣние вьселеннѣи" и потиче из извора сасвим друге врсте географско-путописног карактера.

Прво долази крај једног фрагмента о четири рајске реке. (л. 262 а, р. 10—13): именоуеть Газис, прѣименоуеть же се име его на западѣ, Исьтрос нарипаемь, от Тракиань же Доунавие. У Богишићевом зборнику (*Novaković*, 55) стоји: Фисонь же, иже Исть глаголеть се и Газь и Истрь и Доунавь от Тракь. . . , док превод једног чувеног места у Житију деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа гласи овако: Фисон, како кажу књиге географске (земљемерске), који се зове Истар и Газ, и Истар и Дунав од Трачана. [19] Ова реченица је један од главних аргумената о Константиновом ауторству козмолошких одломака Богишићевог зборника.[20] Наш Горички одломак је други превод истог текста.

Од реда 14—21 на овом листу 262 а имамо кратак фрагмент о исхрани Макарина, блаженог народа који живи на граници земаљског раја. Извор овог текста је Ἔκθεσις λόγων περὶ Μακαρινῶν који се од речи до речи поклапа са преводом у Горичком зборнику: пища же тамошнихь чловѣкь овощиа и медь дивии . . . . . яко и мьгла вьздоушнаа — одговара модерном руском преводу грчког оригинала: пища тамошних людей — плоды, дикий мед . . . . . . из рая словно туман.[21] У Богишићевом зборнику имамо један други фрагмент овог „Описа Макарина".

Под насловом *Прооувѣдѣние вьселеннѣи* крије се један стари грчки ходочаснички путопис — проскинитар Ὁδοιπορίαι ἀπὸ Ἐδὲμ τοῦ Παραδείσου који препознајемо и у преводу Богишићевог зборника „Съмотрение въселенные". Ради се о приручнику за ходочаснике којим су објашњавана растојања између појединих места у Палестини и на Истоку.[22]

---

[19] Прев. *Л. Мирковић*, Старе српске биографије XV и XVII в., Београд 1936, 51.

[20] В. *П. Пойовић*, Четири рајске реке (Једно место из Константина Филозофа), Глас СКА CLXXI, Други разред 88 (1936) 161 сл., који наводи и одговарајући грчки анонимни извор али не спомиње Одломке; *Giannelli*, 464, 466-7; *Дуйчев*, Естествознанието, 252.

[21] Текст „Описа Макарина" (такође издат код: *Klotz*, Ὁδοιπορία) нам је познат по руском преводу *С.В. Полякова* и *И.В. Феленковская*, Анонимный географический трактат „Полное описание вселенной и народов", Виз. Врем. 8 (1956) 304. Слично о исхрани Макарина налазимо и у: *A.A. Vasiliev*, Expositio totius mundi. An Anonymous Geographic Treatise of the Fourth Century AD, SK 8 (1936) 20; *Пигулевская*, Виз. на путях в Индию, 34 сл.

[22] Текст сличан „Съмотрение въселенные" сачуван је и у тзв. Ловечком зборнику који је такође везан за делатност Константина Филозофа — *Дуйчев*, Естествознанието, 41, 253. Cf. et *Giannelli*, 463; *G. Mercati*, Opera minora III (1937) 304; *Пигулевская*, Византия на путях в Индию, 111; на стр. 408 је издат текст Ὁδοιπορία на основу једног лењинградског рукописа. Уп. и *Трифуновић*, Азбучник 275—279; *И. Грицкаӣ*, Српски путописи XVII и XVIII в., Зборник историје књижевности 10 (1976) 299—300.

Иза овог проскинитара долази један одломак без наслова — место за наслов, и то мало дужи, је остало празно. Овај одломак је сличног садржаја као и онај иза њега који разматра проблем земљине равнотеже чиме се опет враћамо почетној теми одломака, теми о геоцентричној васиони. Развијају се и анализирају теолошка објашњења (приписивана овде Јовану Дамаскину) о централном положају земље који проистиче из божије воље.

Следећи одломак *О томе како земља стоји без ослонца* износи и научно објашњење. Небо које има облик са свих страна затвореног земљаног суда (скоудель сведень — πίθος στρογγυλοειδὴς μὴ ἔχων ἄνοιγμά ποθεν — Еустратије, p. 83) покреће се ротационим кретањем којим се ствара један снажан козмички ветар који опет са своје стране присиљава земљу да мирује у центру.[23]

Растојање земље од неба износи 3 650 000 стадија са чиме се слаже и одговарајући одломак Кириловог зборника (л. 230 б = Еустратије, p. 141—145). У оба словенска одломка и у грчким одговарајућим текстовима спомиње се и „халдејски" прорачун према коме би човеку било потребно 500 година да стигне до неба.[24]

Последњи одломак *О томе да ли има антипода под земљом* налази се само у Горичком зборнику (наравно само у поређењу са Богишићевим и Кириловим зборником; истрајнијим трагањем свакако ће се наћи још који словенски паралелни текст посвећен овом занимљивом питању). Словенски текст овог састава углавном успевамо да схватимо уз помоћ одговарајућег али не и идентичног поглавља код Еустратија (p. 146—161) и захваљујући парафрази Приручника.[25]

Постојање антипода је искључено и на основу емпиријског искуства — немогуће је, наиме, да са друге стране земље људи ходају ногама окренути навише. Ударни доказ против оних који верују у антиподе је био теолошке природе — постојање неких других људи изван познате екумене, људи о којима Св. Писмо не говори ништа, потпуно би нарушило основне догме хришћанства — постање, искупљење од греха и спасење. Дакле, поколебало би саму суштину вере у Бога. На доњој хемисфери допушта се само постојање птица и гмизаваца.

У оквиру овог последњег поглавља на листу 265 а, ред 6 па све до краја наставља се са побијањем тврђења да вода држи земљу. Да би вода могла да држи земљу, морало би је бити у већој количини од осталих елемената. Тиме би се природна равнотежа нарушила и свет би се распао. Онима, пак, који сумњају у равнотежу елемената сматрајући да земље има много више од воде, објашњава се да океан заузима много више простора него што људи из екумене могу да виде.[26]

---

23 *Delatte*, Manuel, 204—205; *Vassiliev*, Anecdota gr.-byz., p. LV—LVI.

24 *Delatte*, Manuel, 198-9; *Грујић*, Космолошки проблеми, 186, нашао је прорачун о 500 година путовања у Талмуду.

25 *Delatte*, Manuel 210—211.

26 Cf. *Vassiliev*, Anecd. gr. byz., p. LIV—LVI; *Delatte*, Manuel, 203 sq.

Овим разматрањем завршава се део Горичког зборника посвећен тумачењима света и опису земље.

Као што смо већ рекли, у поређењу са другим познатим словенским списима сличног садржаја, одломци Горичког зборника ослањају се на мање више исту грчку компилаторску литературу, али представљају једну посебну грану у преводилачкој традицији.

ТЕКСТ ОДЛОМАКА*

259б ### Ѿ земльнѣмь вьображении[15]|

Земльное вьображеніе. ниже че[16]|твороꙋгльно ес(ть), ниже троеꙋгль[17]|но
пакы вел'ми окроужено. нь[18]|дльгошкол'чато вь под(о)біе ꙗицоу.[19]| оужаса не
имѣе ѿт вьстока же и запа[20]|да звѣзднаго. полоуношнаго же[21]| и полоуд(ь)-
260а ньнаго сьскоутаніа.[22]|| ее же и ꙋтварь пол'наа же и чисмѣна[1]| вьноутрьшнꙑго
вьмѣщеніа. по[2]|срѣд(ѣ) же вьсакыихь земльное тѣло.[3]| висит' же на вьздоусѣ.
писаніа[4]| же елинскаа тако и о себѣ и[5]| ѡ нихь рекоше. четворицею вьзь[6]|-
м'ше винамь, ѿт вьнѣшныих(ь) вьмѣ[7]|щеныих(ь) изліа се. а еже теж'ча[8]|ишее.
да равноизвѣстно бꙋдет'[9]| мѣсто хаиа же та нарицема.[10]|мысль же весѣдамь
ес(ть) сице. нь[11]| само ѡсобнѣ вьсакаа сьставише с(е).[12]| г(лаго)лахоу вѣрꙋ
не нарицати мироу.[13]| искоушающе се еже обьꙗвити,[14]| како вьнегда н(е)бо и
земли выше[15]| и ꙗже посрѣд(ѣ) ихь. тако расма[16]|трающе, аще вьсакое че-
твори[17]|чное ес(ть)ство винамь. си рѣчь[18]| четворица четыремь стихіам'[19]| сьвь-
коупльшим се. да еже пара[20]| тѣмь четыремь стихіамь.[21]| обаче дьхновеніемь
260б четыремь[22]|| стихіамь. вь вьнѣшних' мѣстох'[1]| пропастемь изліа се, изліа[2]| се
и разиде се. еиже выс(ть) вь[3]|здоухь, н(е)бо звѣзды, и вьса[4]| ꙗже вь них(ь).
теж'чаишаа же и[5]| девѣлишаа страна сихь срѣдѣ[6]| пропастичнѣмь мѣстѣ
извѣ[7]|ствова се и оутврьди се. и ꙗко ж(е)[8]| вьдрꙋзи се и сьстави се, наре-
ч(е)[9]|на выс(ть) хаиа, еже ес(ть) земли. зе[10]|млю бо Єллини, ханю г(лаго)-
лють.[11]| а еже вь нас(ь) ꙋчителіе прѣложише,[12]| херь, на глаголи гана протль[13]|-
коваше. по прѣложенію же, азꙋ,[14]| на иже ганю написꙋюще. сь[15]|бирающе же и
ганю. земли про[16]|тльковет се сицевое. хаиа же[17]| размѣшеніе, си рѣчь, квас.[18]|
гана же г(лаго)лет се, стрьпьтнѣи[19]|шее нѣкое. дрꙋзи же землю[20]| терань наре-
261а коше, еже сказꙋ[21]|ет се тврьдь. по Іꙋдѣох же земли[22]|| адомань наричет се.
того ради[1]| и еже ѿт него бывшаго чл(овѣ)ка,[2]| Ꙗдамь наричеть. ꙗко же[3]| и
мы гл(аго)лемь ѿт земле соущаго,[4]| земльна. тльковет' же се Ꙗдам'[5]| топлота.
и сіе ꙗвѣ еже и ѡ крь[6]|вехи. ибо крьвь по Єуреѡхь,[7]| итамь гл(аго)лет се. там
же, пара[8]| гл(аго)лет се. адаман' же ꙗко при[9]|ближае се тльковані, еже[10]| кь
тамоу, сказоует се топло[11]|та. топлота же и пара вь еди[12]|но соут'. да еже
о земнѣмь име[13]|ни, довлѣють сиа.[14]|

Ѿ дльжинѣ землстѣи[15]|

Земли дльгота по извѣстиыих(ь)[16]| геѡмитріехь. ес(ть) ѿт вьстока[17]| до запада, стадіи .кв. тьм'.[18]| широта же ее ес(ть) ѿт полоуношни[19]| даж(е) и до полоуд(ь)ие, стадіи[20]| .ві. тьмь. соугоуби бо дль[21]|гота паче широти.[22]||

---

* Чланак *о пӧиришттима и стадијима*, који се, мање-више сличног садржаја, у другим рукописима сусреће у склопу козмолошких и географских одломака, не издајемо с обзиром на издање проф. С. Ћирковића у овом истом Зборнику (В. горе н. 1).

261б О еже како стоить землꙗ[1]|

Не стоить землꙗ врьхоу иного[2]| нѣкоего. ниже носима есть[3]| кымь. нь
тьчію на вьздоусѣ[4]| висить. она же сама собою[5]| стежет се и стоить. нѣціи[6]|
ѡт несьмысльнихь г(лаго)лють.[7]| ꙗко сед(ь)мими стльпи дрьжи[8]|ма ес(ть).
есть ж(е) вьсеконьчнѣе[9]| несьмысльно, таковое по[10]|мышленіе. аще бо на .ѕ.
ю[11]| стльповь стоала бн. стльпи[12]| где да быхоу потьчени. или[13]| на чемь
стоали быхоу. нь ѡ[14]| семь коньць разоумь пріемле[15]|ть. за неже не на сед(ь)-
михь стьл(ь)[16]|пох(ь) землꙗ сьстоить. нь па[17]|кы г(лаго)лють. ꙗко и Соло-
мон'[18]| тако реч(е). прѣмоудрос(ть) сьзда[19]| себѣ домь. и пот'че стльп(ь)
262а .ѕ. .[20]| сьмотри за которіе стльпи[21]| г(лаго)леть. тьчію за сіе стльпи[22]|| ѡ их'
же побесѣдоуемь. не ради[1]| сіе стльпи тьи Соломонь та[2]|ковое слово изреч(е).
нь стльпи[3]| Соломонь г(лаго)леть, си рѣчь[4]| .ѕ. вѣковь. или .ѕ. планить[5]|
н(е)б(е)сныих(ь). или .ѕ. даровь д(оу)хо[6]|вныихь или рещи .ѕ. прѣ[7]|клонь зе-
мльныихь. инн же[8]| пакы г(лаго)лють, ꙗко водами зе[9]|млꙗ се именоуеть
Газис.[10]| прѣименоует' же се име его на[11]| западѣ, Исьтрос нарицаем'.[12]| ѡт
Ѳракіан' же Доунавіе. ѡт[13]| он'де же и до здѣ. пища же[14]| тамошнихь чл(о-
вѣ)кь, овощіа[15]| и медь дивіи. и брашно ѡт вь[16]|здоуха, и манна. ибо ман-
на[17]| начинает се дьждити в соуб(отоу).[18]| пасхы. и дьждить за .ѕ. д(ь)ни.[19]|
брашно же ѡт раꙗ. ꙗко и мь[20]|гла вьздоушнаа.[21]|

Проувѣдѣніе вьселеннѣи[22]||

262б Ѡт Едема до Драхмана, обители[1]| .б. е. рѣкы гл(агол)еміе, Фисонь.[2]|
ѡт Драхмана даж(е) и до Евилать,[3]| обители .б. тамо сѣють и[4]| жнють.
имоут' же вииоу равна[5]| и нераздѣлна. чл(овѣ)ци хр(и)стіане.[6]| ѡт Евилать
даже до Ермина, оби[7]|тели .м. ѡт Ермина до Некоус[8]| .лв. прѣбит'ка. ѡт
Некоус до[9]| Дисимаріе, обители двѣ до[10]| здѣ же нераздѣл'на. напаа[11]|т' же
се землꙗ их(ь) рѣкы фосон'[12]|скые. идоли вь них(ь) нѣс(ть), ни прѣ[13]|жде
Х(рист)а, ниже по Х(рист)ѣ. нь вьси би[14]|ни бл(а)гоч(ь)стиви, и истинныи.[15]|
ѡт Дисиманіе езыкь г(лаго)леми[16]| Хѡнес. тьи езыкь великь.[17]| имѣе поут'-
шествіа, м(ѣ)с(е)цемь[18]| осмимь, вьси хр(и)стіане. имат'[19]| т'же и мѣста
263а безводна[20]| .ке. прѣходь. и мимошьдь[21]| прѣплавають пѣсчище при[22]||ходить
вь Индію великоую, пла[1]|вающе м(ѣ)с(е)ць .ѕ. соут' же и хр(и)стіа[2]|не и
Еллини. ѡт Индіе вь Аѯо[3]|мію, прѣплавають м(ѣ)с(е)ць .ѕ.[4]| ѡт Аѯоміе прѣ-
плавають Чрь[5]|мное море и доходить вь Индию[6]| малоую за .і. м(ѣ)с(е)ць.
соут' же[7]| тамо Еллини, и хр(и)стіане.[8]| и ѡт Индіе прѣплавають вь Пер'-[9]|
сидоу, за .г. м(ѣ)с(е)це. таковіи[10]| чл(овѣ)ци безаконныи вльшебни[11]|ци,
обавници. ѡт Персиде,[12]| до Саракініе, два прѣлога.[13]| и прѣплавають ѡт
Евилата[14]| Чрьмное море вь ѡтишіе пер'[15]|сидское и индиское. и ѡт[16]| Египта
обители .ѳ. до Ела[17]|ма. ѡт Елама, до Антиохіе[18]| обители .к. . ѡт Антиохіе,[19]|
вь Костантинь град .лв.[20]| ѡт Костантина града, до Рима[21]| прѣходи .нѕ. и
263б ѡт Рима[22]|| до Халіе .кѕ. соут' же кȣпно[1]| вьси прѣходи .а. и .ѡ. ке.[2]|
прѣходь имать пьпришь .ѯ.[3]| ѡт вьстока же до запада стадіи[4]| .ке. тьмь.
ширина же ес(ть) ѡт полȣ[5]|нощіа до полоуд(ь)не, стадіи[6]| .ві. тьмь. стадіе
дрьжить[7]| .р. сежанеи. пьприще ж(е) .ѱн.[8]| ꙗко быти вь єдиномь.[9]|

Землꙗ же висить срѣдѣ н(е)б(е)сные[10]| пропасти. не сьдрьжима ни-[11]|
кым' же, ꙗко ж(е) Іѡаннь Дама[12]|скінь сице вьзглаwи г(лаго)ле. ȣтвр'-[13]|
дивыи ни на чесом же землю[14]| повелѣніемь своимь. и оукрѣ[15]|пивь неоудрь-

жанно. си рѣчь[16]| сьтегнꙋвыи и ꙋтвр'дивыи не[17]|оудрьжанно. неоудрьжанно
264а ж(е)[18]|| не носимо мѣнить. еже ꙗвѣ быти.[1]| ꙗко никим' же землꙗ носима
ѥс(ть).[2]|

О еже како землꙗ неоудрьжанно[3]| сьстоит се

Пониѥже н(е)бо кроугго[4]|видно ѥс(ть). ꙗко же скоудель сьвед(е)нь не[5]| имѣѥ
ѡтврьстіа ни ѡткоуд(ь) же. нь ѡкрьс(ть)[6]| заграждень. ѥс(ть) же вынꙋ
негноуто[7]| да вьнеѥгда оубо ѡврьтатиѥ. посила[8]|ѥть доуновеніе ѡт врьтежніе
своѥѥ[9]| силы. ѡт всѣхь страна. и исходещеѥ[10]| ѡт нѥго врьтежноѥ доуновеніѥ
и ѡт[11]| сьвыше и ѡт издолꙋ. и ѡт вьстокь и за[12]|пааь. и полоуноща и по-
лоуд(ь)не. и ѡт[13]| в'соудоу. сьблюдающе землю и под(ь)твер[14]|ждающе и прѣ-
бываѥть землꙗ ника[15]|ко ниѡткоуд(ь) колебаѥма.

О растоꙗнии[16]| срѣдѣ н(е)б(е)се и земли

Ѿтстоит' же н(е)бо[17]| ѡт землѥ. и землꙗ ѡт н(е)б(е)се. ꙗко се[18]|жа-
нін .т҃ѯ҃ѕ҃. тьмь. ꙗже по Хал'[19]|дѣѡх(ь) приходить чл(овѣ)кѣ до .ф҃. лѣт(ь).
сіе[20]| оубо растоꙗніе ѡтстоить землꙗ ѡт[21]| н(е)б(е)се и сь горꙋ и сь долоу
264б полоуноща[22]|| и полꙋд(ь)не. и по вьсоуд(оу) же вел'ми ѡтсто[1]|ить землꙗ ѡт
н(е)б(е)се. землꙗ же иниш[2]|т се срѣдѣ н(е)б(е)сныѥ пропасти. ꙗкоже[3]| летаѥ.

О сьпротивоногыих(ь) еже сꙋт(ь)[4]| под(ь) землею

Сьпротивоножнаа[5]| г(лаго)лють быти под(ь) землею. сіи рѣчь[6]| чл(о-
вѣ)кы и ина животна. а чет'вѣрѣно[7]|гаа. двоѥнога, и повсоуд(оу) извѣ-
стоу[8]|ѥть сіе. Сьи дихаѥ на четири стихіе.[9]| и вса сьстоѥт се. и ꙗже на
земли и ꙗ[10]|же под(ь) землею. вид(и)м' же чл(овѣ)кы и скоти[11]| животна
соуть. раждаѥма сьврьхоу[12]| лица земли. бывает' ли же ѡт сіих(ь) че[13]|ти-
рехь стих(і)ехь. силнѣиша стухіа.[14]| соут(ь) ли же и под землею иніи чл(о-
вѣ)ци и ско[15]|ти. развѣ тѣхь великыих(ь) стухіи вь[16]|мѣнѥніих(ь). сьпро-
тив'ни же ногы почто[17]| за ѥже ли попирати ногы наше. сінце[18]|ва рек'ше
и г(лаго)люще. б(ог)ь всач(ь)скыимь и[19]|меноують. ниже вьзданіе ч(ловѣ)-
ческоѥ[20]| ниже прьвааго чл(овѣ)ка, то ни по том' же[21]| ни вьскр(ь)сеніа ни
265а соуда. ниже вьзданіе[22]|| мыи же Б(ог)а всач(ь)скыимь познаваѥмь[1]| и сьз-
даніе чл(овѣ)ч(ь)скоѥ. и прьвоѥ и послѣд(ь)нѥе.[2]| и не г(лаго)лѥмь же под
землею чл(овѣк)омь бы[3]|ти. и инѣмь скотомь. тьчию звѣрꙋ[4]| летающоу и
прѣсмикаѥмы носит се.[5]| за ниѥже г(лаго)лють твор'ци, на водѣ зе[6]|млю по-
вѣшен, ꙗвлꙗют' же се и сіа[7]| неистин'на. аще бо водами землꙗ[8]| носима би.
води гдѣ се бихоу скон'чава[9]|ли. нь без' кон'ца выше были. нь не[10]| ємлѥт
се ѡ твор'че. азь же г(лаго)лю ꙗко[11]| и вода ѥдина ѥс(ть) ѡт стухіи четво-
рѣхь.[12]| четири же стухіе равнополагати под(о)[13]|баѥть по мѣрѣ их(ь). да и
мирь ради сь[14]|рав'нѥніа ихь сьстоит се. ꙗко аще не сь[15]|рав'нꙗти се имь,
всакоѥ погыбнеть.[16]| аще оубо водоу равносьчетати сь[17]| инѣми стухіами. и
не бол'ше творе[18]|ть иниимь. ꙗко и земли носимѣ бы[19]|ти ѡт множьства ѥе.
како оубо выи[20]| г(лаго)лѥте ꙗко водами землꙗ сьдржи[21]|т се. они же пакы
265б имоуть г(лаго)лати[22]|| да вьнеѥгда рав'но сьчетати под(о)баѥть.[1]| четири сту-
хіе. како землꙗ нами[2]| множаиша ѡт води ꙗвлꙗѥт се. мы[3]| же кь нимь
пакы г(лаго)лѥмь. ꙗко и се ѡт не[4]|вѣд(ѣ)ніа бываѥть. ибо рѣка ѡкіань[5]|
ѡбходеи землю. множаишеѥ мѣсто[6]| ѥже нами вид(и)моѥ земли покрибаѥть[7]|
сь ѡнѣм' же и море. рав'ночьстна ѥс(ть)[8]| вода земли. тѣм' же не водами|
зем'[9]|лꙗ носит се, нь ѡбаче тако.[10]|

ПРЕВОД

О облику земље

Земљин облик није ни четвороугласт, ни троугласт, (нити) пак потпуно округао, него је дугуљасто обао налик на јаје. Дужина[1] јој је од истока према западу звезданом, а (ширина) од северног према јужном крају, и њено здање у потпуности има унутрашњи положај[2]. Земљино је тело у средишту свега и виси у ваздуху. Јелински списи тако рекоше и о себи и о њима. Ако се узме тетрада узрока[3], (пара) се излила ка спољњим просторима, а оно што је теже учврстило је своје место[4] и названо је *хаиа*. Смисао речи је у овоме: говорили су да је све настало само од себе и нису помињали Бога (као творца) света.[5] Покушавајући да објасне како (је било) кад су настајали небо и земља и оно што се налази између њих и тако разматрајући (говорили су) да праузроци имају суштину тетраде. То ће рећи — пошто се тетрада саставила из четири елемента, пара као испарење та четири елемента излила се ка спољним деловима (козмичког) пространства, излила се и разишла се. И тако је настао ваздух, небо, звезде и све што је у њима. А тежи и пунији део (првобитне тетраде) усред (козмичког) простора се учврстио и утврдио. И пошто се (тај део) утврдио и саставио, назван би *хаиа*, што значи земља. Наиме, Хелени земљу називају *хаиа*. Пошто су учитељи код нас претворили (слово) *х* у (слово) *ї*, *їаиа* су превели. По претварању (слова) *а* у (слово) *и* *їаја* су написали, а стезањем *їи* (су говорили).[6] Тако се објашњава (име) земље. *Хаиа* значи мешење, односно, квасац. *Гаиа* означава нешто веома чврсто. Други земљу назваше *ѿеран*, што значи нешто тврдо. Код Јудеја земља се назива *адаман*. Због тога се и човек који је из ње настао назива *Адам*, као што и ми кажемо земљан за оног који је настао од земље. А *Адам* се тумачи као топлота. А произлази и из значења речи крв, јер се крв по Јеврејима назива *иѿам*, а *ѿам* значи пара. Тако се *адаман* приближава по смислу (речи) *ѿам*, која значи топлота, јер су топлота и пара једно исто. Оволико је, дакле, довољно о имену земље.

---

[1] У тексту стоји *оужаса не* што је очигледно погрешно читање за *доужина* према грчком μῆκος.

[2] Ова реченица, чији би дослован превод гласио „и њено је здање пуно изобилног смештаја (садржаја)“, у словенском тексту је доста нејасна. На одговарајућем месту у грчком стоји: στιγμὴ κεντρώδη τὸν εἴσω λάχη τὸν χῶρον ἡ τοιαύτη ἤγουν αὐτὴ ἡ γῆ ὁμοία οὖσα στιγμῇ κεντρώδει τὸν μεσαίτερον ἔλαχε τόπον — ... „земља слична тачки у центру заузима средишње место“ — *Vassiliev*, p. LII; cf. *Delatte*, Manuel, 201.

[3] У грчком оригиналу стоји: τετρὰς λειβησαμένη τῶν αἰτιῶν — „тетрада праузрока која се отопила“ — *Vassiliev*, p. LII; *Delatte*, Manuel, 195.

[4] *А еже ѿежьчаишее, да равно изв҃ѣстно боудеѿь мѣсѿо* — нејасноћа у словенском проистиче очигледно из лоше грчке верзије коју имамо на пример у Paris gr. 2219 (види горе стр. 175).

[5] *Вѣроу не нарицаѿи мироу* — у грчком стоји θεὸν οὐκ ὠνόμασαν τοῦ παντὸς (*Vassiliev*, p. LII).

[6] У грчком стоји: ἑνώσαντες τὸ α καὶ ι (спојивши *а* и *и*) γαῖαν ἐπιγράφουσι καὶ συναιροῦντες τὴν γαῖαν γῆν λέγοντες (*Vassiliev*, p. LIII).

О дужини земље

Дужина је земље, према познатим геометријама, од истока до запада 250 000 стадија. Ширина њена је од севера па све до југа 120 000. Дужина је двострука у односу на ширину.[7]

О томе како стоји земља

Земља не стоји ни на чему, нити је било шта носи, него само у ваздуху виси. Она сама себе потискује и стоји. Неки неразумни људи говоре да је седам стубова држе. Такво мишљење је потпуно бесмислено. Кад би стајала на седам стубова, где би стубови били учвршћени или на чему би стајали? Али о овоме разум налаже крај. А како да не стоји земља на седам стубова, питају се они, кад и Соломон тако рече: премудрост сазда себи дом и утврди седам стубова. Пази о којим стубовима (Соломон) говори! Само о оним стубовима о којима ће сада бити речи. Није такву реч Соломон изрекао због ових стубова, него су стубови о којима Соломон говори уствари седам векова, или седам планета небеских, или седам дарова духовних, или, рецимо, седам земаљских појасева. Други, пак, говоре како се земља водама (. . .)[8] назива се Газис. Име његово се мења на западу, зове се Истар а од Трачана Дунав, оданде и довде. Храна тамошњих људи[9] је воће и дивљи мед и жито од ваздуха и мана. Мана, наиме, почиње да пада као киша од суботе пасхалне и пада седам дана. Жито (долази) из раја као ваздушна магла.

Опис васељене

Од Едема до Драхмана 70 коначишта путем[10] реке зване Фисон. Од Драхмана до Евилата 70 коначишта, тамо сеју и жању, све имају заједничко и недељиво. Људи су хришћани. Од Евилата до Ермина 40 коначишта. Од Ермина до Некуса 32 коначишта. Од Некуса до Дисимарије два коначишта; довде (растојање) није измерено. Њихову земљу напаја река Фисон. Идоле немају, ни пре ни после Христа, него су сви побожни и истинољубиви. Од Дисиманије (даље) налази се народ звани Хонес. Тај је народ велики, (да се обиђе) треба осам месеци путовања. Сви су хришћани. Имају такође и безводна места са 25 прелаза. Опловивши[11] обалом стиже се у Велику Индију пловећи 7 месеци. (Тамошњи људи) су и хришћани и јелини. Од Индије до Аксомије плови се 7 месеци. Од Аксомије плови се преко Црвеног мора и долази до Мале Индије

[7] В. горе стр. 175.

[8] Овде текст о положају земље престаје усред реченице и без икаквог прекида наставља се текст о Дунаву. Ово би говорило о томе да Никон није преводилац него само преписивач и да је непажњом дошло до испуштања једног дела текста.

[9] „Тамошњи људи“ су Макарини, блажени народ. У грчком тексту „Ἔκθεσις περὶ τῶν Μακαρινῶν“ напосредно пре помена хране „тамошњих људи“ помињу се рајске реке. У предлошку Горичког зборника очигледно је био на том месту интерполиран и текст о Дунаву као о једној од варијанти за тумачење рајске реке Фисон.

[10] У нашем рукопису погрешно прочитано као „пет“.

[11] Према грчком διὰ 'Αβὰ (преко Аве) схваћено као διαβὰς — мимошьдь.

за пет месеци. Тамо су јелини и хришћани. Од Индије се плови до Персије три месеца. Тамошњи људи су без закона, врачи су и чаробњаци. Од Персије до Саракиније два прелаза. И плови се од Евилата преко Црвеног мора у залив Персијски и Индијски. И од Египта 9 коначишта до Елама. Од Елама до Антиохије 20 коначишта. Од Антиохије до Константина града 32 коначишта. Од Константина града до Рима 86 прелаза а од Рима до Халије[12] 27 (коначиште).

Укупно има свих прелаза 1825. (Један) прелаз има 60 попришта. Од истока до запада 250 000 стадија. Ширина је од севера до југа 120 000 стадија. Стадиј садржи 100 сежања, а (једно) поприште 550 (сежања), тако да све заједно (. . .)

Земља виси сред небеског простора и ни од кога није држана. Као што је Јован Дамаскин овако објавио говорећи: Ти који си утврдио земљу ни на чему својим наређењем, и учврстивши недржано, што ће рећи, стегнувши и утврдивши недржано. Недржано значи да га нико не носи. Сасвим је јасно да земљу нико не носи.

О томе како земља стоји недржано

Како је небо округло као засвођен суд који нема нигде отвора него је свуда унаоколо затворен, сасвим је недодирнуто[13]. Када, дакле, кружно кретање ствара са свих страна ветар силом свог обртања, овај ветар, који одозго, одоздо, са истока и са запада проистиче из тог кружног кретања, чува земљу и притискује је. И мирује тако земља никако и ни откуд непомерана.

О растојању између неба и земље

Удаљено је небо од земље и земља од неба 3 650 000 сежања. Да пређе то (растојање) потребно је по Халдејцима човеку 500 година. То је растојање земље од неба. И одозго и одоздо и на северу и на југу свуда је земља веома удаљена од неба. Земља лебди усред небеског пространства као перо.

О томе да ли има антипода испод земље

Кажу да под земљом има антипода — што ће рећи људи и других животиња, четвороножних, двоногих и свакојаких[14]. Тврде овако: све се састоји од четири елемента[15] и оно што је на земљи и оно што је под земљом, и људи и животиње. Животиње се рађају на горњој страни

---

[12] „Халија" је и у лењинградском рукопису грчког текста, док је у Клоцовом издању „до Галије" — *Пигулевская*, Виз. на путях в Индию, 410.

[13] Ово нејасно место у словенском преводу можда одговара грчком партиципу μὴ ἐγγίζων — небо које не додирује нигде ништа, које је са свих страна подједнако удаљено од земље (*Vassiliev*, p. LV, LVI; Eustrazio di Nic., l. 91).

[14] „И свакојака" је према грчком καὶ παντοῖα (Eustraz., l. 148). У тексту уствари стоји „и свуда" *и вьсоуд(оу)*.

[15] Овде је словенски превод нејасан. Непрецизност је настала вероватно у преписивању. Грчки текст овде гласи: Λέγουσι δὲ ὅτι ὁ κόσμος διὰ τεσσάρων στοιχείων συνίσταται (Eustrazio, l. 149).

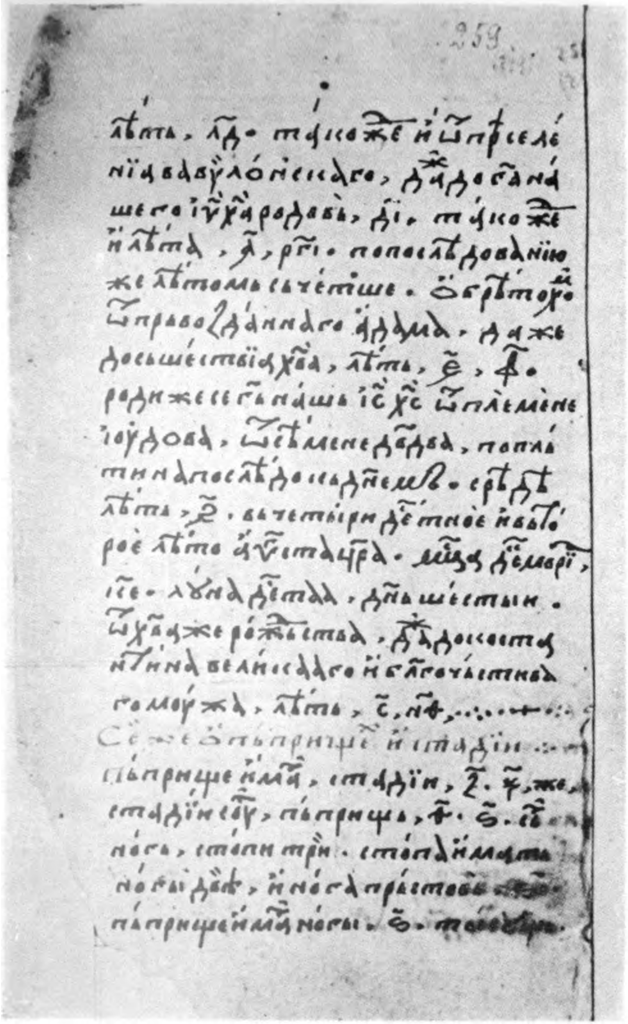
земље. Да ли има од ова четири елемента јачи елемент? Да ли под земљом има и других људи и животиња осим ових већ познатих великих елемената? Зар би антиподи ходали по нашим ногама? Овако говорећи и казујући и (не) помињу Бога сведржитеља, ни стварање човеково, ни првог човека, па ни васкрсење после тога, ни страшни суд, ни плату. А ми који знамо Бога сведржитеља и стварање човека, и прво и потоње, тврдимо да испод земље нема људи, него има само птица и гмизаваца (...) А када говоре песници „Ти који си поставио земљу на води" — и то је нетачно. Кад би земља била водама ношена, где би се вода завршавала? Морала би да буде бесконачна. Неће бити тако, песниче! Ја тврдим да је и вода један од четири елемента. А четири елемента морају постојати у једнаким количинама, јер на њиховој равнотежи свет почива. Кад они не би били у равнотежи, све би пропало. А ако воде има колико и других елемената и нема је више од њих, па би и земља требало да почива на истој количини, како ви онда говорите да се земља држи на водама? А неки од њих говоре: како то да се сматра да четири елемента стоје у равнотежи кад очевидно земље има више од воде? А ми на то одговарамо — да је и ово (тврђење) настало из незнања. Наиме река Океан која обилази око земље, а са њом и мора, покривају много већи простор земље од оног који ми видимо. Воде има исто колико и земље. Одавде проистиче да не носи вода земљу, него да је онако (како смо рекли).

Ninoslava Radošević

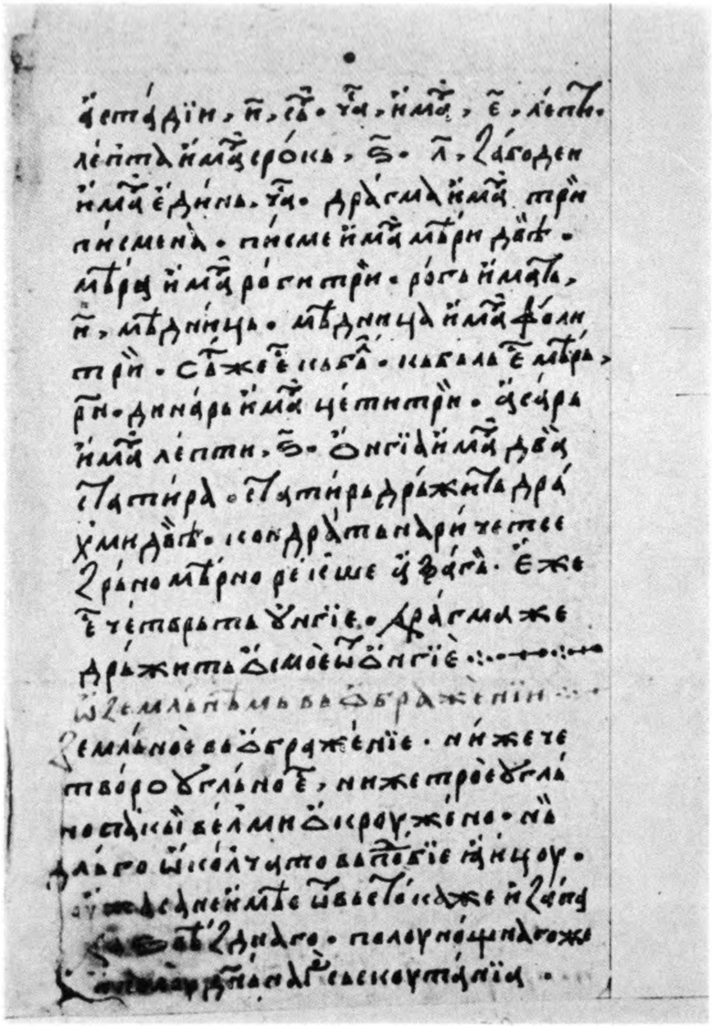
FRAGMENTS COSMOLOGIQUES ET GÉOGRAPHIQUES DU «RECUEIL DE GORICA»

Dans les Archives de l'Academie Serbe des Sciences et des Arts on garde sous le numéro 446 un manuscrit, rédigé en 1441-1442 et connu sous le nom de «Recueil de Gorica». Le recueil s'est formé comme résultat de la correspondance entre la princesse de Zeta Jelena Balšić et son confesseur Nikôn de Jérusalem.

De f. 259 v à f. 265 v se trouvent les fragments dédiés à la cosmographie et à la géographie qui représentent la traduction des textes correspondants grecs. Le texte slave a été comparé avec un Manuel de cosmologie et de géographie [*A. Delatte; A. Vassiliev*, Anecdota graeco-byzantina, Mosquae 1893, p. XLII-LVI], Bull. Ac. R. Belg. Cl. Lettr. 18 (1932) 189—222], avec un écrit d'Eustratius de Nicée [ed. *Polesso-Schiavon*, Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici 2—3 (1965-66) 285—304] et avec un itinéraire de pèlerinage *Hodoiporia apo Edem* [*N. Pigulevskaja*, Vizantija na putjach v Indiju, Mos. Len. 1951, 408—410].

лѣта, лд. такоже и ѿ пресе-
ленїа вавѵлонскаго, даже до сана-
шего іу ха рода вь, дї. такоже
и лѣта, ф, ргі. по послѣдованїю
же лѣтомь сьчетоше. от вр[illegible]
ѿ правозданнаго адама. даже
до сьшествїа хва, лѣта, е, ф.
роди же се гь нашь іс хс ѿ племене
іоудова, ѿ племене давыдова, по пла-
ти на послѣдо[illegible]. срѣдь
лѣта, з. вь четыри десетное и вьто-
рое лѣто августа цѣсара. мца декемврї,
ке. луна десета, днь шестын.
ѿ хва же рожьства, даже до [illegible]
нина великаго и благочьстиваго
самоужа, лѣта, с, нѳ.
Се же о сьприщи и стадїи
сьприще има, стадїи, з. [illegible] же,
стадїи [illegible], сьприщь, ф. ҁ. [illegible]
нога, стопи три. стопа има [illegible]
ногы два, и нога [illegible]
сьприще има ногы. ҁ. [illegible]

259а

а стадїи, п, сь. ча, има, е, лепт.
лепта има церокь, ҁ. л, [illegible]
има единь. ча. драгма има три
писмена. писме има мѣри два.
мѣра има роси три. рогь има,
н, мѣдница. мѣдница има фоли
три. сь же есть каба. кабаль есть мѣра,
ри. динарь има четири. асарь
има лепти, ҁ. онгїа има два
статира. статирь дрьжить дра-
хми двѣ. ісон драхма нари чете
зрьно мѣрно рече[illegible] [illegible]. е же
е четврьта унгїе. драгма же
дрьжить ѿ своего онгїе
ѿ земльнымь вьѡбраженїи
земльное вьѡбраженїе. ни же че
творо[illegible]льное е, ни же тро[illegible]
но[illegible] велми ѡкроужено. на
[illegible] ѿ [illegible] вь [illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible] полоу[illegible]
[illegible]

259б

ієже ино̑ тварь по́лна даже и чѧ́стьна
вьноу́трьшнихъ совоу́щенїа . по
єрѣже вьсѧдѣсьнихъ земльнаѧ́ стѣ́ло.
ѹ́несѧтѣже на двоу здоу́ѣ . пиша́нїа
же е̑ллинскы да сто а́скони ѿ се́бѣ и̑
ѿ нихъ реко́ше . четве́рицею вьзде
ѧ́шѣ вниманїѧ , ѿвьнѣ́шнїи вьслѣ
щеньи и̑злаѧсѧ . сѐ же сѧ тѣже жда
нѣсѧ . дара́снои засѣ́стноу де ,
мѣсто хани даже тѧ̑ на дарйчема .
мыслѧ же бесѣдамъ сѣ́рдце . нъ
единѣ ѿ сего нѣ бесѣдисѧ дьстаанише .
гдаахоу бѣрьд неначрицатиа мирѹ .
и̑ слышаю щеесе̑ еже ѿ бѣщати ,
сдесѧ вьне гдѧ нѣбо и̑ землѧ бышѧ .
и̑ иже перѣ нѣ нихъ . тако рассела
тваю ще , дѧщева бесѣдисѧ четвери
чное естьство вниманиѧ . сирѣчь
четверица четыремь стихїа
совъкоупльшимасе . диеже [illegible]
тѣмь четыреми стихїами [illegible]
ѿ бытно дьхновенїе [illegible]

стихїа ѹ̑ѕѳ҃ . вьвьнѣшнимь естьство
прѣпадесте жѣ и̑злиасе , и̑злиа
се и̑разлидесе . ѥ иже бы вь
з доуха , ѣко ѕѣ ѣзди , и̑ вьсѧ
иже вьсь . те же та ищада же и̑
девѣ ли шада страна дѣхъ естьство ,
пропадетни четы тѣмь мѣсто и̑зѣть
ство бдѣсе и̑оу тѣрѧ даесе . и̑ иже
вадрузнее и̑ естадансе , на рь
на бы хана , еже бѣ землѧ . зе
мнѣ бо е̑ллини , хани же гла
ѧже вьша оучителие прѣложише ,
херѣ , на балголи . ганѧ пробла
совдаше . не прѣложени юже , ѣзь ,
на же . гани на писоу ище . съ
бира ющее же и̑ гани . земѧ пр
тались ѹ естьсе сица ве . хана же
раземѣшенїе , сирѣчь , сѧс .
гла же глетсе , страна пѣни
ше нѣ исае . друзи же землю
пераа на на дрекоше , еже сеа зѣ
[illegible] оморадо . поѹ дѣдѣ же землѧ

261

адамантна речетсѧ. то градн
иже ѿ него съкрошахоу глꙑ,
адамантъ речетсѧ. ꙗкоже
и мꙑ гл҃емъ ѿ земли сѹщаго
земльнаго. тако ѹбо тѫже сѧ адамантъ
топлота. и сїе ꙗко же и сѹро
вен. и бо скраль по сѹре ѡхъ,
и тамъ гл҃етсѧ. тамъ же, пар
гл҃етсѧ. адамантъ же ꙗко при
близаѧсѧ тако вани, еже
есть дѹмоу, сказоуетсѧ топло
та. топлота же и пара безд
ного. даже ѿ земнаꙗ мъймѣ
ни, доставють сїа ::

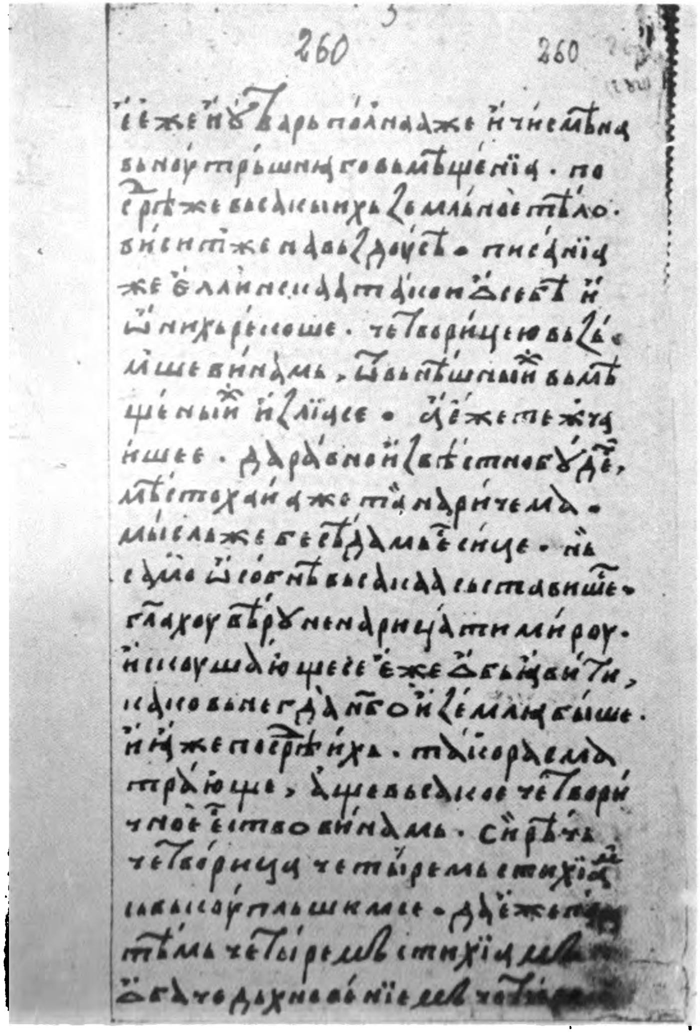
ѿ длиннѣ земльстѣи ::

Земли длъгота по нзаклентънꙑи
своминтрїехъ. ѿ въстока
до запада, стадїи, ... тъ
широта же ... ѿ полоунощи
да и до полоудне, стадїи,
... тьмь. ...
... паче широти ::

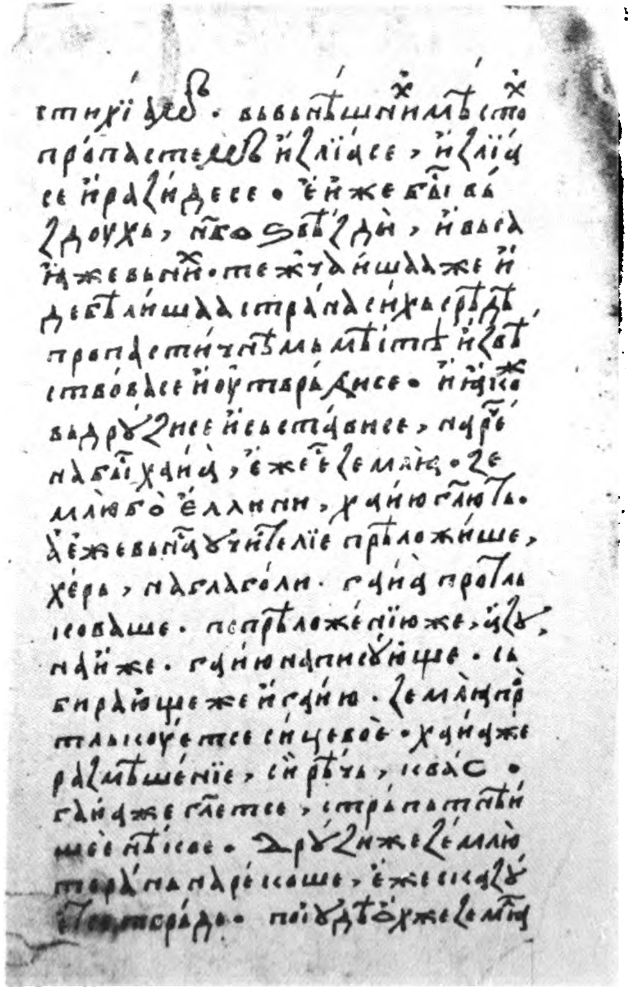
261а

ѿ же какосто ... земли ::
Не стоить земли връхоу ничесо
же своего. ни же но сима есть
кымь. нъ тъчїю словѣ здоуб
рено. она же сама собою
стежетсѧ и стоить. нъ ци и
ѿ несъмыслъныхъ гл҃ють.
ꙗко темими стльпи дръжи
ма е. есть же веськонъчно
несъмыслено, таковое по
мышленїе. аще бо на з, ю
стльпо въто даше. стльпи
где даби хоу потъчени. или
на чем быто даи быхоу. нъ ѡ
семъ конъцъ разоумъ прїемлет
ть. занеже не надѣ емихъ есть
по земли сътенть. нъ па
кы гл҃ють. ꙗко и соломон
тъ ... премоудрїи създа
себѣ домъ. и потече стлъ, з.
... зак отъ ... стльпи
... тъчїю за сїи стльпи

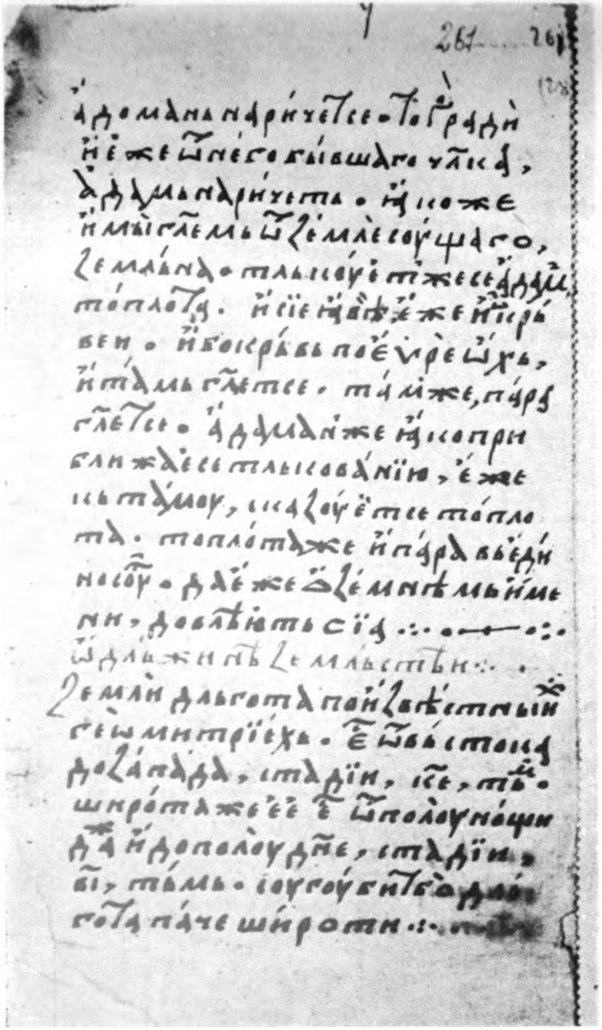
261б

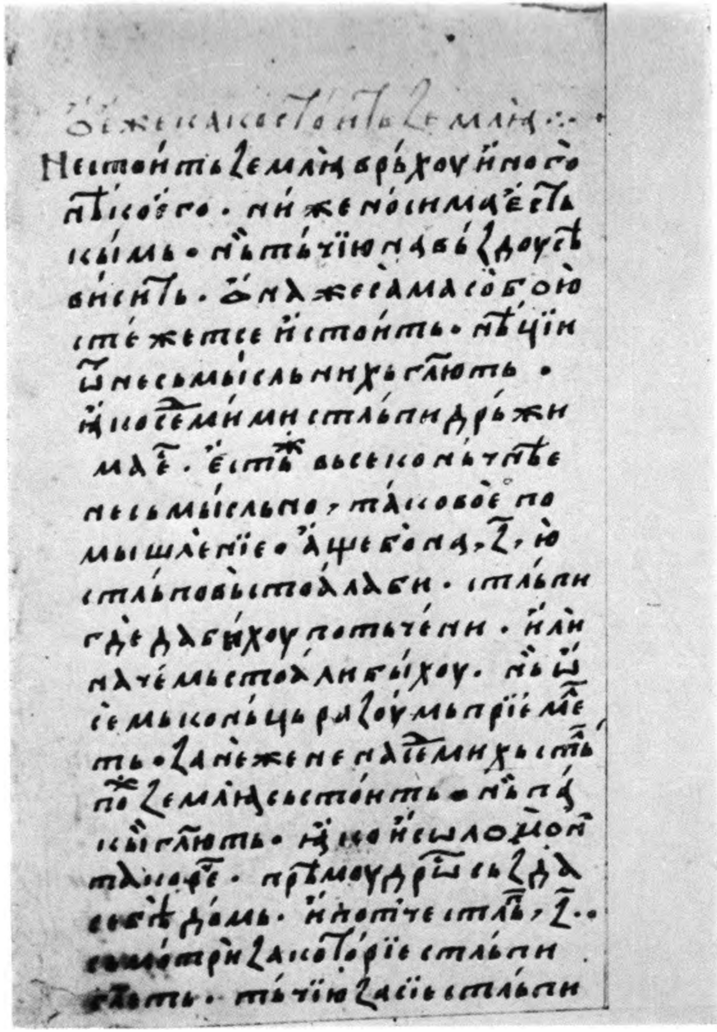
260а

260б

адомана нарицаетсѧ. то града
иже от него бывшаго члка
адама нарицается. якоже
и мы глемы от земля сущаго
земльна. тальсоу же сѣдади
топлоту. и сие убо же и пер
вен. и бо серьбъ по еврейскихъ
и тамъ глется. тамже пар
глется. адама же яко при
ближдесѧ тальсованию, еже
есть тамоу, сказуется топло
та. топлота же и пара бѣди
нособ. да же от земнаго имѣ
ни, довлѣютъ сия
о длъжинѣ земльстѣи
земли длъгота пои заветныи
геометриехъ. е убо бысть оу
до запада, стадии, ке, тм.
широта же еѣ е от полоунощи
да и до полоудне, стадии
ві, тмь. и суть убо длъ
гота паче широты

261а

о иже и како стоитъ земля
Не стоитъ земля връхоу ничего
от ссоуего. ни же носима есть
ни кимь. но точию на воздоусѣ
висить. она же сама собою
стежется и стоитъ. но оучи
от несмысльныхъ глють.
яко на земли мнит стлъпи дръжи
мае. есть же бесконьчно бе
несмысльно, таковое по
мышление. аще бо на, з, ю
стлъпов быстоя ладьи. стлъпи
где дабыхоу потвьчени. или
на чемь стояли быхоу. но от
семы концы разоумы пріемле
ть. за неже не надъ чем есть
по земля стоить. но па
кы глють. яко и соломон
таковое. премоудрость созда
себѣ домъ. и потче стлъпъ, з.
смотри за которие стлъпи
точию засие стлъпи

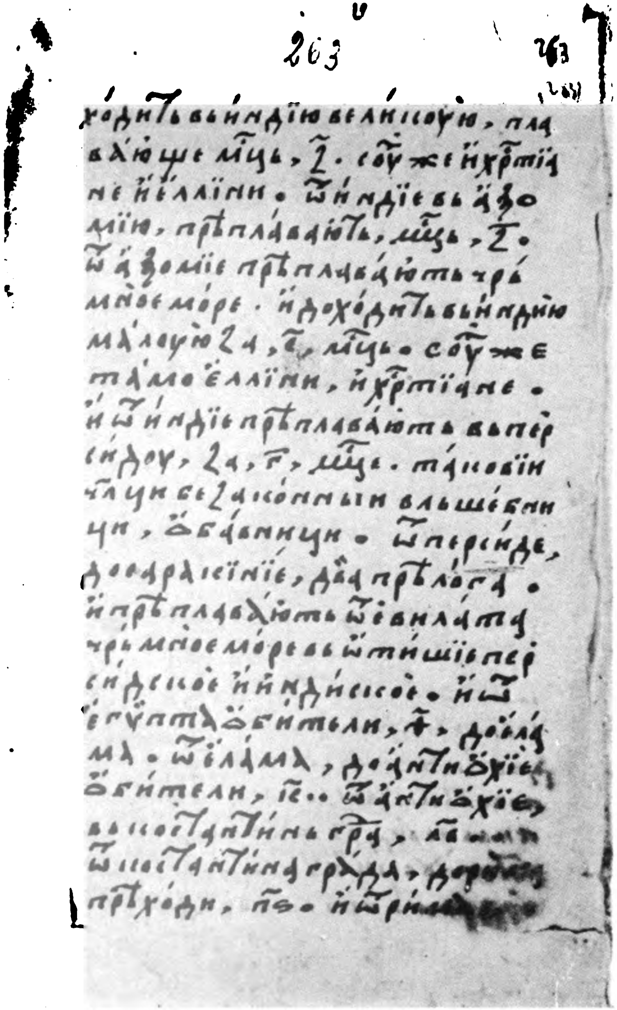
261б

5 262 262

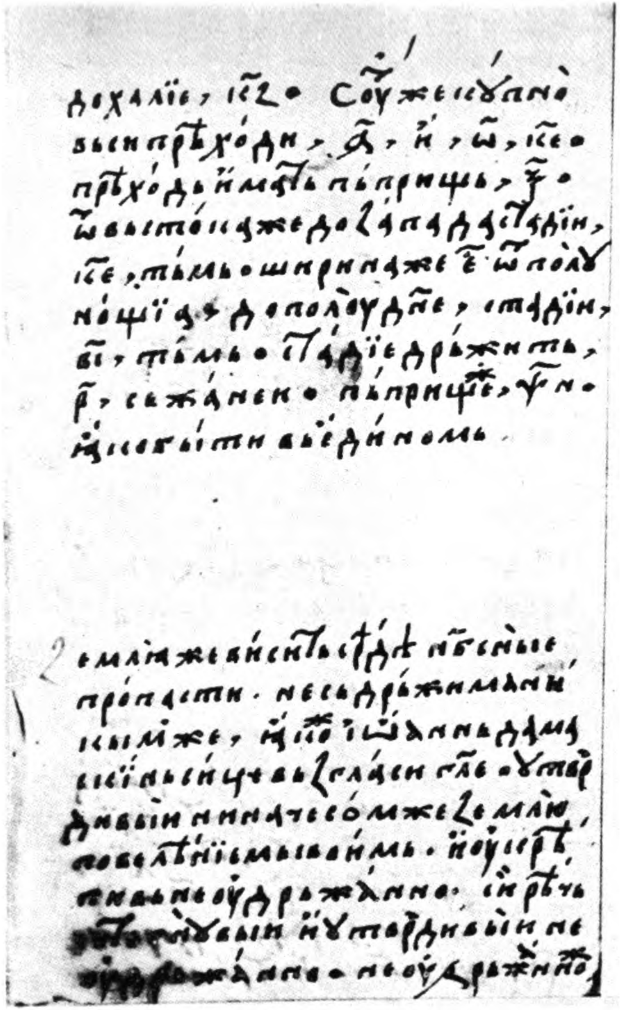
иножепосвѣдоуемь. неръди
иестаньи тѣи солоуньпътя
новослово из рѣ. иистаньи
солоуньглеть, и рѣчь,
з, вѣсовь. или, з, планить
пѣсеный. или, з, дарове ахо
спынихь и ли рещи, з, прѣ
словь земальныихь. и иниже
плисий глить, иже водамиз
малцѣ и множеть глазнс.
прѣ и множетѣжесеймеегонз
зуплдз, и встрос парицлѣ.
отдрлийа иже доуплвѣ. ѿ
одрожеидозд опнищаже
тамошнихь чтись, зоощиз
и мерьлнаин. иерашно оць
здуха, и манна. и сомана
начиналоте дѣлжетмневѣу.
плохы. идѣжетть з и, з, рат
ерашно же ѿран, иже и ма
главезд ушнаа [illegible]
[illegible]

нѣдемадодрахмала, обители,
о. е, рѣкыглемие, фисоньо
ѿдрахмана донидоевнлать,
обители, о. ѿ месѣть и
жнѣть. имоть [illegible] рѣана
иперадата. таци христиане
ѿевалать до донѣрмина, обн
тели, о ѿермина донекоус,
ла, прѣитиса ѿнекоус до
днен марие, обители дака до
здѣже перадатана. пада
тѣже сеземли рѣкыфосон
сеие. и доланьнн [illegible], иипр,
[illegible]еха, ниже [illegible]. дьвенан
ни бл[illegible], нистинин
ѿднеимание есть глагоамн
хонес. тои изьвеаника.
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ходить въ индїю великоую, пла
вающе мцъ, ꙁ҃. соуже и хрстїа
не и еллїни. ѿ индїе въ ефо
пїю, прѣплавають, мцъ, ꙁ҃.
ѿ ефопїе прѣплавають чрь
мное море. и доходить въ индїю
малоую за, г҃, мцъ. соуже
тамо еллїни, и хрстїане.
и ѿ индїе прѣплавають въ пер
сидоу, за, г҃, мцъ. тамо вїн
чаци беззаконныи вълшебни
ци, обаяници. ѿ персиде,
до адравїсїнїе, два прѣлога.
и прѣплавають ѿ вавилата
чрьмное море въ ѿтишїе пер
сидское и индїиское. и ѿ
египта обители, г҃, до ела
ма. ѿ елама, до антиохїе
обители, ... ѿ антиохїе
въ костантинь град, ...
ѿ костантина града, ...
прѣходи, ... и ѿ ...

263а

дохалїе, ... соуже и чано
въ непрѣходи, а҃, и, ѿ, ...
прѣходъ и мать поприщь, ...
ѿ вытоцаже до запада стадїи,
..., тьмь о ширинаже е҃ ѿ пол
ноща до полоудне, стадїи,
в҃і, тьмь. стадїе дрьжить,
в҃, сежанеи. поприще, ...
и ... быти въ едином.

землѧ же вѣсить ... пѣсныє
пропасти. не съдрьжима ни
ким же, ...
... възглаен ... утвер
дивыи ни на чесомже землю,
повелѣнїемь своимь. и оутвер
... съдрьжаима. ...
... и утвердивыи не
... неоудрьжимо.

263б

264. (244)

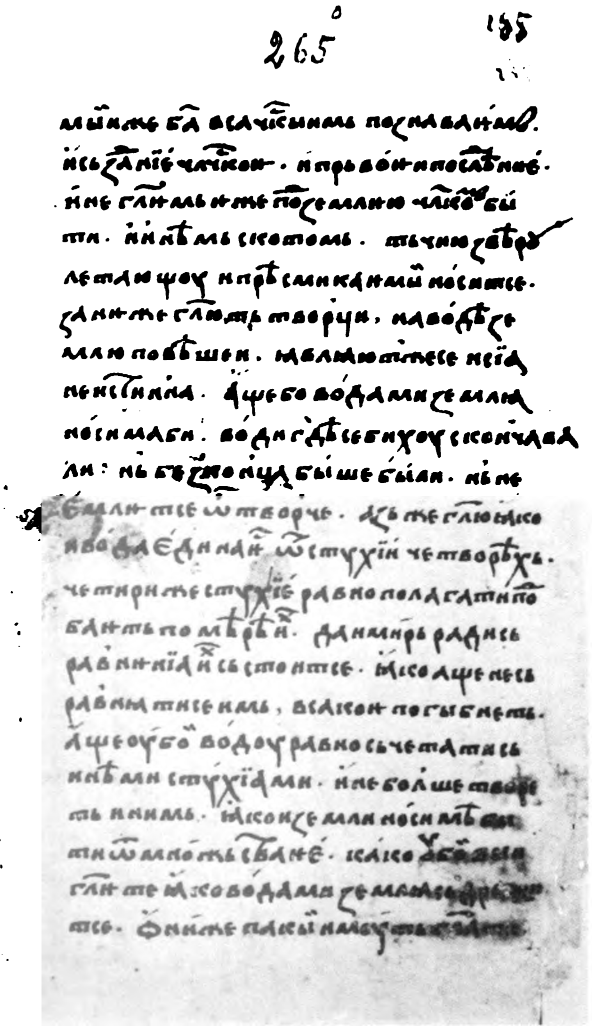
не носимо мѣнить. Еже тѣ быти.
ꙗко ни знаме земля носимаꙗ. +
Ѳ Е.ме.кꙗ[illegible] ни оудрьжанно
сь стоитсе: Понеже бо кроуго
видно ѥ. ꙗко же и соудель сь вель. не
имѣ и ѡ врьстаꙗ ни ѡкоуже. нь ѡкрѣ
засражень. Еже бы ноу не гноуто.
давь ни гдоу бо ѡбрьтатни. посила
и ть доуновенїе ѡврьтенїе своне
силы. ѡ всѣхь странь. и исходещен
ѡ него врьтеннои доуновенїе. иѡ
сь выше. и ѡ издолѹ. и ѡ вьстокь и за
падь. и полоуноща. и полоудне. и ѡ
всоудоу. сьблюдающе землю и потврь
ждающе и прѣбывати ть земля ни ска
ко ни ѡ кꙋ коле блима. + Фраст ѡмни
срѣдѣ небесе и земли: ѡстоит же небо
ѡ земли. и земля ѡ небесе. ꙗко се
жанїи. т че, тѣмь. иже и доухаа
дѣ ѡ приходить члвѣ до. ф. лѣ. сїе
оубо растоꙗнїе ѡ стоит ть земли [illegible]
небо. и кь горѣ и кь долоу. по[illegible]

264а

и полоудне. и по высоутѣ велми ѡ сто
ить земля ѡ небесе. земля же ниши
те срѣдѣ небесныхъ пропасти. ꙗко те
летаи:

Сь противо но жила
глють быти и по земли: сїи бѣ чѣ
члсы. и и на живоина. а че побрѣ но
гла. двои нога. и по всѹ изъ бѣ стоу
и ть сїе. сьн диха ни на четири стихїе.
и в кьаѣ ѥ стонтсе. и иже на земли и и
же по земли. вин мїже члсы не ко ти.
живоина соуть. ратанамь вьрхоу
лица земли. быва н т лиже ѡ сїи че
тирехь стихїехь. сїа ли ѣ наша стихїа
соуть же и по земли и и нїи члци не ко
ти. разбѣ тѣхь велиеыи стихїи вь
мѣ ни кїи. Сь противни же ноги по чѣ
за ни тели попира ти ноги нше. сїи чѣ
нарекоше и глюще. бь вьсачьски мь и
моуюоть. ни же вьзданїе члчкои
[illegible] прѣ вла го члса, то и и по то ли же
[illegible] аїа ни коуда. ни ть вьзданїѥ

264б

265
135
мыимже бга всячьскыимь посылаваниимь.
исъзание члчкои. и прьвои и последнее.
и не глемь иже по земли члкь бы
ти. и нбмь скотомь. тьчию зверь
летающоу и прѣсмыкающи носитсе.
занеже глють творци, на водѣ зе
млю повѣшени. ыблаютитсе неиа
не истинна. аще бо водами земля
носима бы. води гдѣ себи хоу скончава
ли: нь бе земно ищ бы ше были. нь не
бывлютсе ω творче. азь же глю яко
ибо да единаи ω стухии четворѣхь.
четириже стухие равно полагати по
блють по мѣри. да мирь радисе
равниниа и състоитсе. яко аще несь
равнимо тися нам, всякои погыбнеть.
аще оубо водоу равно съчетати съ
инѣми стухиами. и не болше твори
ть ними. яко и земли носити
ти ω много жь небане. яко
глти яко водами земли
тсе. ω ниже паксы
265а

да бь ни гда равно съчетати побанить.
четири стухие. яко земля нами
множаиша ω водны являнтсе. мы
же къ ни паксын глимь. яко не ω не
бѣния бывають, и борѣса ωкиань
ωбходе и землю. множаише и мѣсто
иже нами и бимо и земли покриваить
съ ωнѣми же и море. равно чьстнаи
вода земли. тѣм же не водами зем
ля носитсе, нь ω ба четако —
Повѣсть Ієрлмскыи црквам
и мѣстом въ поустыни. ефамоу
иωрданоу нась м ка миитамо.
еже слышахомь и видѣхомь. та
повѣмь и хрістолюбию вашемоу.
Ведо не смотриуь яко тькоу бе спрх
бытиа. ω брата сь вѣсть мою не
брань оумь мои ω дрѣвенень. и вза
створюми дшоу люто иночечену.
ω дше задѣти не тещи вь бе
265б

БИБЛИОГРАФИЈА
ЗБОРНИКА РАДОВА ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
I—XX (1952—1981)

BIBLIOGRAPHIE
DU RECUEIL DES TRAVAUX DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
I—XX (1952—1981)

AHRWEILER Hélène

Nouvelle hypothèse sur le tétartèron d'or et la politique monétaire de Nicéphore Phocas, 8_1 (1963) 1—9

Charisticariat et autres formes d'attribution de fondations pieuses aux Xe—XIe siècles, 10 (1967) 1—27

ALEXANDER Paul

The Donation of Constantine at Byzantium and its Earliest Use against the Western Empire, 8_1 (1963) 11—26

ANASTOS Milton

Justinian's Despotic Control over the Church as Illustrated by his Edicts on the Theopaschite Formula and his Letter to Pope John II in 553, 8_2 (1964) 1—11

АНГЕЛОВ Дмитър
ANGELOV Dmitar

Църковно-православната идеология в новелите на Лъв VI и еретическите възгледи (Die kirchliche Ideologie in den Novellen Kaisers Leo VI. und die häretischen Ansichten), 8_1 (1963) 27—37

ANTOLJAK Stjepan

Da li je Istra upravo 539 godine potpala pod Bizant? (Was Istria subjected to Byzantium in the year 539?), 4 (1956) 31—44

Što zapravo u Prokopija znači Νωρικῶν τε πόλει? (What does Procopius' expression Νωρικῶν τε πόλει really mean?), 4 (1956) 45—51

BABIĆ Gordana

Sur l'iconographie de la composition „Nativité de la Vierge" dans la peinture byzantine, 7 (1961) 169—176

North Chapel of the Quatrefoil Church at Ohrid and its Mosaic Floor, 13 (1971) 263—275

L'iconographie constantinopolitaine de l'Acathiste de la Vierge à Cozia (Valachie), 14—15 (1973) 173—189

БАНК Алиса В.
BANK Alisa V.

Византийская камея с изображением Христа на троне, 8_1 (1963) 39—42

БАРИШИЋ Фрањо
BARIŠIĆ Franjo

Када и где су написани Псеудо-Цезаријеви Дијалози (Quando et ubi Pseudo-Caesarii Dialogi compositi sint quaeritur), 1 (1952) 29—51

Приск као извор за најстарију историју Јужних Словена (Priscus comme source de l'histoire ancienne des Slaves du Sud), 1 (1952) 52—63

О најстаријој Прокопијевој вести о Словенима (La plus ancienne information de Procope sur les Slaves), 2 (1953) 25—31

Византиски Сингидунум (De Singiduno sub Byzantinis), 3 (1955) 1—14

Цар Фока (602—610) и подунавски Аваро-Словени (De Avaro-Slavis in Phocae imperatoris aetate), 4 (1956) 73—88

X међународни конгрес византолога у Цариграду 1955, 4 (1956) 229—235

Десет година Византолошког института, 5 (1958) 219—227

Две верзије у изворима о устанику Томи (Deux versions sur Thomas, chef de l'insurrection de 821—823), 6 (1960) 145—169

Византијски извори у далматинској историографији XVI и XVII века (Quomodo fontes Byzantini in saeculis XVI et XVII ab historicis Dalmatinis tractabantur?), 7 (1961) 227—257

Два грчка натписа из Манастира и Струге (Deux inscriptions grecques de Manastir et de Strouga), 8_2 (1964) 13—31

Писмо Михаила II Анђела дубровачком кнезу из 1237 (De Michaelis II Angeli epistula ad Ragusii comitem anno 1237 missa), 9 (1966) 1—24

Грчки натписи на мономенталном живопису (Les inscriptions grecques sur la peinture murale des églises byzantines), 10 (1967) 47—58

L'importance des filigranes dans les éditions des actes diplomatiques, 10 (1967) 59—62

Михаило Мономах, епарх и велики коноставл (De Michaele Monomacho, eparcho magnoque conostaulo), 11 (1968) 215—234

Повеље византијских царица (Les chartes des impératrices byzantines), 13 (1971) 143—202

Дипломатар тесалијских манастира Макринитиса и Неа Петра (Traits spécifiques du Diplomatarion des monastères de Macrinitissa et de Néa Petra), 16 (1975) 93—103

Веридбени прстен краљевића Стефана Дуке /Радослава Немањића/ (De reguli Stephani Dukae /Radoslavi Nemanić/ anulo sponsali), 18 (1978) 257—268

Академик Георгије Острогорски као организатор научних истраживања (са комеморативног скупа одржаног 24. II 1977), 18 (1978) 281—285

Вести Димитрија Хоматијана о „власти Другувита" (Informations de Démétrius Chomatianos sur le „pouvoir des Drougoubitai"), 20 (1981) 41—58 (avec Ферјанчић Б.)

BERNARDINELLO Silvio

In margine alla questione rumena nella letteratura bizantina del XII secolo, 18 (1978) 99—109

BERTELÈ Tommaso

Monete dell' imperatore Giovanni VI Cantacuzeno, 8_1 (1963) 43—59

БИБИКОВ М.
BIBIKOV M.

Сведения о пронии в письмах Григория Кипрского и „Истории" Георгия Пахимера, 17 (1976) 93—99

БЛАГОЈЕВИЋ Милош
BLAGOJEVIĆ Miloš

Сеченица (Σετζενίτζα), Стримон (Στρυμών) и Тара (Τάρα) у делу Јована Кинама (Setzenitza /Sečenica/, Strymon et Tara dans l'oeuvre de Jean Kinnamos), 17 (1976) 65—76

BOCCHI Francesca

Sul titolo di „Consul" in età alto medievale, 18 (1978) 51—66

BOSCH Ursula

Ein „Testament" des Kaisers Andronikos' II. Palaiologos?, 12 (1970) 55—59

BOŠKOVIĆ Đurđe

Sur la valorisation de l'héritage culturel byzantin et byzantino-oriental, 8_2 (1964) 33—36

БОЖИЋ Иван
BOŽIĆ Ivan

Параспор у Скадарској области (Le „paraspore" dans le district de Skadar), 4 (1956) 13—30

Proniarii et capita (rés. franç) 8_1 (1963) 61—70

ДИМИТРИЈЕВИЋ Сергије
DIMITRIJEVIĆ Sergije

Заједнички новац царева Јована V Палеолога и Јована VI Кантакузина (La monnaie commune des empereurs Jean V Paléologue et Jean VI Cantacuzène), 8_2 (1964) 47—52

ДИНИЋ Михаило
DINIĆ Mihailo

Крстати грошеви (Grossi de cruce), 1 (1952) 86—112

Поводом педесетогодишњице Георгија Острогорског, 1 (1952) 275

Растислалићи (Rastislalići), 2 (1953) 139—144

Однос између краља Милутина и Драгутина (Les relations entre le roi Milutin et son frère Dragutin), 3 (1955) 49—82

За хронологију Душанових освајања византиских градова (Pour la chronologie des conquètes des villes byzantines par l'empereur Dušan), 4 (1956) 1—11

Српска владарска титула за време Царства (Die serbische Herrschertitulatur in der Zeit des Zartums), 5 (1958) 9—19

Шпански најамници у српској служби (Mercenaires espagnols dans la Serbie médiévale), 6 (1960) 15—28

Comes Constantinus (rés. franç.), 7 (1961) 1—11

Дукин преводилац о боју на Косову (Le traducteur de Doukas sur la bataille de Kosovo), 8_2 (1964) 53—67

Реља Охмућевић — историја и предање (Relja Ohmućević — Geschichte und Überlieferung), 9 (1966) 95—118

ДМИТРИЕВ Г.
DMITRIEV G.

Термины серв (serf) и виллан (vilain) на латинском востоке, 13 (1971) 127—141

К вопросу о положении крестьян в латинской Греции, 14—15 (1973) 55—64

DÖLGER Franz

Zur Form des Auslandsschreibens der byzantinischen Kaiserkanzlei, 8_1 (1963) 83—90

DOSTÁL Antonin

Une datation de l'activité de St. Méthode en Grande Moravie, 8_1 (1963) 91—95

ДУЙЧЕВ Иван
DUJČEV Ivan

Константин Философ и „Предсказанията на Мъдрите Елини" (Constantin Philosophe et les „Prophéties des Sages Hellènes"), 4 (1956) 149—155

Няколко бележки към Кекавмен (Quelques notes sur Kékauménos), 5 (1958) 59—70

L'ancien cartulaire du Monastère de Saint-Jean-Prodrome sur le Mont Ménécée, 6 (1960) 171—185

Une ambassade byzantine auprès des Serbes au IXe siècle, 7 (1961) 53—60

Una poesia di Manuele File dedicata a Irene Paleologa Asenina, 8_2 (1964) 91—99

Un fragment des „Notitiae episcopatuum Russiae" copié par Isidore Ruthinus, 11 (1968) 235—240

Constantino Filosofo — Cirilo e Giovanni VII Grammatico, 12 (1970) 15—19

Le grand tournant historique de l'an 1204, 16 (1975) 63—68

DVORNIK Francis

The See of Constantinople in the First Latin Collections of Canon Law, 8_1 (1963) 97—101

ЂУРИЋ Иван
ĐURIĆ Ivan

Породица Фока (La famille des Phocas), 17 (1976) 189—296

Световни достојанственици у „Ектесис неа" (The Laic Nobles in the „Ekthesis nea"), 18 (1978) 189—211

Поменик светогорског Протата с краја XIV века (Mémorial du Prôtaton de Mont Athos de la fin du XIVe siècle), 20 (1981) 139—169

ЂУРИЋ Јелица
ĐURIĆ Jelica

Јеванђеље Дивоша Тихорадића (L'Évangile de Divoš Tihoradić), 7 (1961) 153—160 (avec Иванишевић Рајка).

ЂУРИЋ Војислав
ĐURIĆ Vojislav

Најстарији живопис испоснице пустиножитеља Петра Коришког (Les fresques les plus anciennes dans la cellule de l'anachorète serbe Pierre de Koriša), 5 (1958) 173—202

Солунско порекло ресавског живописа (Origine thessalonicienne des fresques du monastère de Resava), 6 (1960) 111—128

Фреске црквице св. Бесребрника деспота Јована Угљеше у Ватопеду и њихов значај за испитивање солунског порекла ресавског живописа (Les fresques de la chapelle du despote Jovan Uglješa à Vatopedi et leur valeur pour l'étude de l'origine thessalonicienne de la peinture de Resava), 7 (1961) 125—138

Историјске композиције у српском сликарству средњега века и њихове књижевне паралеле (Compositions historiques dans la peinture médiévale serbe et leurs parallèles littéraires), 8_2 (1964) 69—90; 10 (1967) 121—148; 11 (1968) 99—127

ФЕРЈАНЧИЋ Божидар
FERJANČIĆ Božidar

О упаду Склависијана на Пелопонез за време Романа Лакапина (Der Einfall der Sklavisianer auf den Peloponnes unter Romanos I. Lakapenos), 3 (1955) 37—48

О деспотским повељама (Zur Frage der Despotenurkunden), 4 (1956) 89—114

О повељама краља Стефана Душана манастиру Трескавцу код Прилепа (Notes sur les chartes du roi Stéphane Douchane au Monastère de Treskavats), 7 (1961) 161—168

Почеци солунске краљевине (1204—1209) (Les débuts du royaume de Salonique /1204—1209/), 8_2 (1964) 101—116

Када је умро деспот Михаило II Анђео ? (Quand mourut le despote Michel II Ange?), 9 (1966) 29—32

Поседи породице Малиасина у Тесалији (Les possessions des Maliassines en Thessalie), 9 (1966) 33—48

Rapports entre Grecs et Latins après 1204, 10 (1967) 171—176

Notes de diplomatique byzantine, 10 (1967) 251—296

Севастократори у Византији (Les sébastokratores à Byzance), 11 (1968) 129—192

Апанажни посед кесара Јована Рогерија (L'apanage du césar Jean Roger), 12 (1970) 193—201

Још једном о почецима титуле деспота (De nouveau sur les débuts du titre de despote), 14—15 (1973) 45—53

Међусобни сукоби последњих Палеолога (1425—1449) (Les luttes intestines entre les derniers Paléologues /1425—1449/), 16 (1975) 131—160

Поседи припадника рода Палеолога (Possessions des membres de la famille des Paléologues), 17 (1976) 127—164

Структура 30. главе списа De administrando imperio (The Structure of Chapter 30. of the Treatise de Administrando imperio), 18 (1978) 67—80

Академик Георгије Острогорски у светској византологији (са комеморативног скупа одржаног 24. II 1977), 18 (1978) 269—274

Поседи византијских провинцијских манастира у градовима (Domaines des monastères provinciaux byzantins en villes), 19 (1980) 209—250

Вести Димитрија Хоматијана о „власти Другувита" (Informations de Démétrius Chomatianos sur le „pouvoir des Drougoubitai"), 20 (1981) 41—58 (avec Баришић Ф.)

ФЕРЛУГА Јадран
FERLUGA Jadran

Ниже војно-административне јединице тематског уређења (Military and Administrative Thematic Units of an Inferior Rank), 2 (1953) 61—98

Прилог датирању платног списка стратега из „De caerimoniis aulae byzantinae" (Sur la date de la composition de la liste des traitements des stratèges dans „De caerimoniis aulae byzantinae"), 4 (1956) 63—71

La ligesse dans l'Empire byzantin, 7 (1961) 97—123

Драч и драчка област пред крај X и почетком XI века (Durazzo e la sua regione nella seconda metà del secolo X e nella prima del secolo XI), 8_2 (1964) 117—132

Le soulèvement des Comitopoules, 9 (1966) 75—84

John Scylitzes and Michael of Devol, 10 (1967) 163—170

Византија и постанак најранијих јужнословенских држава (Bisanzio e la formazione dei primi stati degli Slavi del sud), 11 (1968) 55—66

Листа адреса за стране владаре из Књиге о церемонијама (L'elenco dei regnanti stranieri nel Libro delle ceremonie), 12 (1970) 157—178

Византијско царство и јужнословенске државе од средине IX до средине X века (L'impero bizantino e gli stati degli Slavi del sud dalla metà del sec. IX alla metà del sec. X), 13 (1971) 75—107

Le clisure bizantine in Asia Minore, 16 (1975) 9—23

Византијско племство и крсташи почетком XIII века (Aristocrazia bizantina e i crociati agli inizi del secolo XIII), 18 (1978) 111—129

Византијске војне операције против Угарске у току 1166. године (Die byzantinische Kriegsführung gegen Ungarn im Jahre 1166), 19 (1980) 157—165

FINE V. A. John

Two Contributions on the Demes and Factions in Byzantium in the Sixth and Seventh Century, 10 (1967) 29—37

FOLLIERI Enrica

La poesie di Cristoforo Mitileneo come fonte storica, 8_2 (1964) 133—148

FROLOW Anatole

L'origine des miniatures du Ménologe du Vatican, 6 (1960) 29—41

ГАБРИЧЕВИЋ Мартин
GABRIČEVIĆ Martin

'Ογκία στρατιωτική (rés. all.), 19 (1980) 7—15

ГЕРАСИМОВ Тодор
GERASIMOV Todor

La reliure en argent d'un evangéliaire du XIVe siècle à Ochrida, 12 (1970) 139—142

ГОСТУШКИ Драгутин
GOSTUŠKI Dragutin

Πολυχρόνιον, 8_2 (1964) 149—161

GOUILLARD Jean

Les lettres de Grégoire II à Léon III devant la critique du XIVe siècle, 8_1 (1963) 103—110

GRABAR André

Deux notes sur l'histoire de l'iconostase d'après des monuments de Yougoslavie, 7 (1961) 13—22

Deux témoignages archéologiques sur l'autocéphalie d'une église: Prespa et Ochrid, 8_2 (1964) 163—168

GRÉGOIRE Henri

Hellenica et Byzantina. Quatre notes dédiées à l'Institut d'Études byzantines de l'Académie Serbe des Sciences, 1 (1952) 1—15

GRIERSON Philip

A Misattributed Miliaresion of Basil II, 8_1 (1963) 111—116

ГРОЗДАНОВ Цветан
GROZDANOV Cvetan

Слика јављања Премудрости св. Јовану Златоустом у Св. Софији Охридској (L'image de l'apparition de la Sagesse divine à saint Jean Chrysostome dans l'église de Sainte Sophie à Ohrid), 19 (1980) 147—155

GUILLAND Rodolphe

Études sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Les titres nobiliaires de la haute époque (IVe—VIe siècles), 8_1 (1963) 117—133

Contribution à la prosopographie de l'Empire byzantin. Les patrices sous le règne de Constantin IX Monomaque (1042—1054), 13 (1971) 1—25

GUILLOU André

Les archives de S. Maria di Bordonaro (Sicile), 8_1 (1963) 135—148

Migration et présence Slaves en Italie du VIe au IXe siècle, 14—15 (1973) 11—16

Област Смилис у XII веку (La région de Smeles au XIIe siècle), 14—15 (1973) 29—39

Дежево у средњем веку (Village de Deževo au Moyen âge), 20 (1981) 75—84

КАПИТАНФИ Иштван

Византија, Турска и Угарска у последњим годинама Царства (Byzanz, Ungarn und die Türken in den letzten Jahren des byzantinisches Staates), 18 (1978) 213—225

KATIČIĆ Radoslav

Korespondencija Teofilakta Ohridskog kao izvor za historiju srednjovjekovne Makedonije (Die Briefe des Theophylaktos von Achrida als Quelle für die Geschichte des mittelalterlichen Makedoniens), 8_2 (1964) 177—189

КАЖДАН Александр П.
KAŽDAN Aleksandr P.

Иоанн Мавропод, печенеги и русские в середине XI в., 8_1 (1963) 177—184

Братья Айофеодориты при дворе Мануила Комнина, 9 (1966) 85—94

Об аристократизации византийского общества VIII—XII вв., 11 (1968) 47—53

Севастократоры и деспоты в Византии XII в. Несколько дополнений, 14—15 (1973) 41—44

Социальные воззрения Михаила Атталиата, 17 (1976) 1—53

KENNEDY H.

The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands, 19 (1980) 79—116 (avec Haldon J. F),

KHROUSHKOVA Lidia

Les baptistères paléochrétiens du littoral oriental de la Mer Noire, 20 (1981) 15—24

КИСАС Сотириос

Надгробни иатпис сестре деспота Јована Угљеше на Меникејској Гори (L'épitaphe d'Hélène, soeur du despote Jean Uglješa, au Mont Ménécé), 16 (1975) 161—181 (avec Суботић Гојко)

О времену склапања брака Стефана Радослава са Аном Комнином (Concerning the Date of the Marriage of Stephen Radoslav and Anna Comnena), 18 (1978) 131—139

KITZINGER Ernst

Some Reflections on Portraiture in Byzantine Art, 8_1 (1963) 185—193

KLAIĆ Nada

Tribuni i consules zadarskih isprava X i XI stoljeća (Tribuni et consules dans les documents de Zara des Xe et XIe siècles), 11 (1968) 67—92

Problem najstarije dalmatinske privatne isprave (Problème du document privé le plus ancien en Dalmatie), 13 (1971) 57—74

КОНДОВ Никола
KONDOV Nikola

Селското занаятчийство в областта на Долна Струма през първата половина на XIV век (Die ländlichen Handwerker im Gebiet der unteren Struma in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts), 8_2 (1964) 188—208

КОРАЋ Војислав
KORAĆ Vojislav

О природи обнове и правцима развитка архитектуре у раном средњем веку у источним и западним областима Југославије (Sur la nature du renouvellement et des voies de développement de l'architecture du haut Moyen Age des régions orientales et occidentales de la Yougoslavie), 8_2 (1964) 209—226

КРЕКИЋ Бариша
KREKIĆ Bariša

Курирски саобраћај Дубровника са Цариградом и Солуном у првој половини XIV века (Il servizio di corrieri di Ragusa a Constantinopoli e Salonicchi nella prima metà del secolo XIV), 1 (1952) 113—120

Учешће Дубровника у ратовима против Турака 1443 и 1444 (Dubrovnik's Participation in the War against the Turks 1443 and 1444), 2 (1953) 145—158

Вук Бобаљевић (Volzius de Babalio), 4 (1956) 115—140

Дубровник и рат око Тенедоса (1378—1381) (Dubrovnik et la guerre de Ténédos /1378—81)/, 5 (1958) 21—48

О Монемвасији у доба папског протектората (Monemvasie sous la protection papale), 6 (1960) 129—135

Прилог проучавању proније у средњевековној Србији (Contribution à l'étude de la pronoïa dans la Serbie médiévale) 8_2 (1964) 227—234

Ко је био συρ Δόβρος из писма Михаила II епирског Дубровнику 1237. г.? (Qui était le „συρ Δόβρος" mentionné dans le lettre adressée par Michel II d'Épire à Dubrovnik?), 9 (1966) 25—28

О рату Дубровника и Србије 1327—1328 (La guerre entre Dubrovnik et la Serbie en 1327—1328), 11 (1968) 193—204

Амедеј VI Савојски „Зелени гроф“ у Дубровнику 1367 (Amédée VI de Savoie, le Comte Vert à Dubrovnik en 1367), 13 (1971) 207—211

Crime and Violence in the Venetian Levant: A Few XIVth Century Cases, 16 (1975) 123—129

Зашто је вођен и када је завршен рат Дубровника и Србије 1301—1302? (What were the Causes for the War between Serbia and Dubrovnik /Ragusa/ in 1301-02 and when did it End?), 17 (1976) 417—423

ЛАЗАРЕВ Виктор Н.
LAZAREV Viktor N.

Два новых памятника станковой живописи палеологовской эпохи, 8_1 (1963) 195—200

LEMERLE Paul

A propos de la Chronique de Monemvasie et de quelques textes apparentés, 8_2 (1964) 235—240

ЛИПШИЦ Е. Э.
LIPŠIC E. E.

Навкратий и никейские мозаики, 8_2 (1964) 241—246

Из комментария к конституциям Кодекса Юстиниана 529 г., 14—15 (1973) 1—9

MAGDALINO Paul

An Unpublished Pronoia Grant of the Second Half of the Fourteenth Century, 18 (1978) 155—163

MAKK Ferenc

Contributions à la chronologie des conflits hungaro-byzantins au milieu du XIIe siècle, 20 (1981) 25—40

МАКСИМОВИЋ Јованка
MAKSIMOVIĆ Jovanka

Студије о студеничкој пластици — I. Иконографија (Sculptures de Studenica — I. Iconographie), 5 (1958) 137—148

Студије о студеничкој пластици — II. Стил (Sculptures de Studenica — II. Style), 6 (1960) 95—109

Модел у слоновачи задарског каменог рељефа и нека питања преромавске скулптуре (Le relief de Zadar, son modèle en ivoire et quelques questions de la sculpture préromane), 7 (1961) 85—96

Иконографија и програм мозаика у Поречу (Iconography and the Program of Mosaics at Poreč /Parenzo/), 8_2 (1964) 247—262

Tradition byzantine et sculpture romane sur le littoral adriatique, 11 (1968) 93—98

Сликарство минијатура у средњовековној Босни (Les miniatures de la Bosnie médiévale), 17 (1976) 175—188

МАКСИМОВИЋ Љубомир
MAKSIMOVIĆ Ljubomir

О хронологији словенских упада на византијску територију крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година VI века (Chronological Notes about Slavonic Raids into Byzantine Territories at the End of the seventies and at the Beginning of the eighties of the 6th Century), 8_2 (1964) 263—271

Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације (1354—1383) (The Political Role of John Cantacuzenus after his Abdication /1354—1383/), 9 (1966) 119—194

Последње године протостратора Теодора Синадина — просопографска белешка — (The Last Years of the Protostrator Theodore Synadenus), 10 (1967) 177—185

Бандон Палеомацука — прилог проучавању административног уређења у Трапезунту — (Bandon of Paleomatzouka — A Contribution to the Study of the Administrative Organization in Trebizond), 11 (1968) 271—277

Грци и Романија у српској владарској титули (The Greeks and Romania in the Serbian Sovereign Title), 12 (1970) 61—78

Генеза и карактер апанажа у Византији (Génèse et caractère des apanages dans l'Empire Byzantin), 14—15 (1973) 103—154

О времену проглашења Андроника III Палеолога за цара (Sur l'époque de la proclamation de l'empereur Andronic III Paléologue), 16 (1975) 119—122

Порески систем у грчким областима Српског царства (Le système fiscal dans les provinces grecques de l'Empire Serbe), 17 (1976) 101—125

Регентство Алексија Апокавка и друштвена кретања у Цариграду (The Regency of Alexius Apocaucos and Social Movements in Constantinople), 18 (1978) 165—188

Северни Илирик у VI веку (L'Illyricum Septentrional au VIe siècle), 19 (1980) 17—57

„Богаташи" Алексија Макремволита (Die „Reichen" des Alexios Makrembolites), 20 (1981) 99—109

MANGO Cyril

The Legend of Leo the Wise, 6 (1960) 59—93

A Forged Inscription of the Year 781, 8_1 (1963) 201—207

The Byzantine Church at Vize (Bizye) in Thrace and St. Mary the Younger, 11 (1968) 9—13

Eudocia Ingerina, the Normans, and the Macedonian Dynasty, 14—15 (1973) 17—27

Who wrote the Chronicle of Theophanes? 18 (1978) 9—17

MARGETIĆ Lujo

Tribuni u srednjovjekovnim dalmatinskim gradskim općinama (I tribuni nei communi medievali della Dalmazia), 16 (1975) 25—53

Značenje i porijeklo riječi tepčija i dad (Il significato e l'origine delle parole tepčija e dad), 17 (1976) 55—64

Bizantsko bračno imovinsko pravo u svjetlu novele XX Lava Mudroga (s osobitim obzirom na razvoj bračnoga imovinskog prava u srednjovjekovnim dalmatinskim gradskim općinama) (La novela XX di Leone il Saggio ed il regime dei beni fra i coniugi nel Bisanzio e nelle città dalmate), 18 (1978) 19—50

Vjerodostojnost vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u XI st. (L'attendibilità delle notizie della chronica di Andrea Dandolo sulla Dalmazia del XI secolo), 19 (1980) 117—146

МАРКОВИЋ Мирослав
MARKOVIĆ Miroslav

Византиске повеље Дубровачког архива (Die byzantinischen Urkunden im Staatsarchiv Ragusa), 1 (1952) 205—262

Поводом шездесетогодишњице Милана Будимира, 1 (1952) 265—267

Два натписа из Задра (Zwei Inschriften aus Zadar), 2 (1953) 99—138

MAVROMATIS Leonidas

A propos des liens de dépendance en Epire à la fin du XIVe siècle, 19 (1980) 275—281

МЕДАКОВИЋ Дејан
MEDAKOVIĆ Dejan

Дрворезна икона Распећа у манастиру Хиландару (L'icone gravée sur bois de Crucifiement à Chilandar), 4 (1956) 187—198

Богородица „Живоносни источник" у српској уметности (Theotocos „ζωοδόχος πηγή" dans l'art serbe), 5 (1958) 203—218

Представе античких философа и сивила у живопису Богородице Љевишке (Darstellungen antiker Philosophen und Sibyllen in der Wandmalerei der Kirche „Bogorodica Ljeviška"), 6 (1960) 43—57

MEYENDORFF Jean

Le Tome synodal de 1347, 8_1 (1963) 209—227

МИЛОЈКОВИЋ-ЂУРИЋ Јелена
MILOJKOVIĆ-ĐURIĆ Jelena

Пападика у хиландарском неумском рукопису број 311 (Papadika in the Neumatic Manuscript 311 from Chilandar), 8_2 (1964) 273—285

НИКИЋ Љубомир
NIKIĆ Ljubomir

Библиографија радова академика Драгутина Н. Анастасијевића, 6 (1960) 243—256

Библиографија радова академика Филарета Гранића, 6 (1960) 257—272

НИКОЛАЈЕВИЋ Иванка
NIKOLAJEVIĆ Ivanka

Јонски импост-капители из Македоније и Србије (Les chapiteaux impostes ioniques en Macédoine et en Serbie), 1•(1952) 169—179

Римски портре из Кумбора (Portrait romain trouvé à Kumbor), 2 (1953) 1—6

Касноантички мозаик из Петровца на Мору (Une mosaïque antique de Petrovac sur mer), 3 (1955) 159—161

V интернационални конгрес за хришћанску археологију, 3 (1955) 233—237

Прилог проучавању византиске скулптуре од 10 до 12 века из Македоније и Србије (Contribution à l'étude de la sculpture byzantine de la Macédoine et de la Serbie), 4 (1956) 158—186

Скулптура средњовековних цркава Босне и Херцеговине (The Sculpture in some Churches in Bosnia and Hercegovina), 5 (1958) 111—123

Солински печат егзарха Павла (723—726) (Le plomb de l'exarque Paul /723—726/ découvert à Solin), 7 (1961) 61—66

La sculpture ornementale au XIIe siècle en Bosnie et en Herzégovine, 8_2 (1964) 295—309

Ранохришћанске крстионице у Југославији (Les baptistères paléochrétiens en Yougoslavie), 9 (1966) 223—256

Eglises à transept-nain de la Dalmatie, 10 (1967) 87—94

Белешке о неким проблемима ранохришћанске архитектуре у Босни и Херцеговини (Notes sur quelques problèmes de l'architecture paléochrétienne en Bosnie et en Herzégovine), 10 (1967) 95—119

Неколико ранохришћанских рељефа геометријског стила из Далмације (Quelques reliefs paléochrétiens du style géométrique de Dalmatie), 11 (1968) 15—27

Олтарна преграда у Дабравини (Chancel sculpté de Dabravina), 12 (1970) 91—112

Велики посед у Далмацији у V и VI веку у светлости археолошких налаза (Le grand domaine en Dalmatie aux Ve et VIe siècles à la lumière des recherches archéologiques), 13 (1971) 277—292

Поводом најновије дискусије о ранохришћанским крстионицама у Салони (Quelques observations sur les baptistères de Salone), 14—15 (1973) 159—171

Скулптуре из Пређела у Босни (Sculptures de l'église à Predjel, en Bosnie), 16 (1975) 191—202

Мотив „розета са птичјом главицом" на пиластрићу из Богдашића (Босна) („Rinceau à tête d'oiseau" — ornament d'un pilier de chancel de Bogdašić, en Bosnie), 17 (1976) 165—173

Miscellanea о средњовековној скулптури у Југославији (Some Remarks on Mediaeval Sculpture in Yugoslavia), 18 (1978) 227—246

Истраживања Георгија Острогорског о принципима византијске уметности (са комеморативног скупа одржаног 24. II 1977), 18 (1978) 276—277

Images votives de Salone et de Dyrrachium, 19 (1980) 59—70

Две белешке за историју Превалиса (Deux notes pour l'histoire de la Prévalitaine), 20 (1981) 9—14

НОВАКОВИЋ Реља
NOVAKOVIĆ Relja

О неким питањима подручја данашње Метохије крајем XII и почетком XIII века (Некоторые вопросы из области современной Метохии конца XII и начала XIII веков), 9 (1966) 195—215

О датуму и разлозима Немањиног силаска с престола (Sur la date et les causes de l'abdication de Nemanja), 11 (1968) 129—139

OIKONOMIDÈS Nikolaos

Les premières mentions des thèmes dans la chronique de Théophane, 16 (1975) 1—8

ОСТРОГОРСКИ Георгије
OSTROGORSKI Georgije

Постанак тема Хелада и Пелопонез (Die Entstehung der Themen Hellas und Pelloponnes), 1 (1952) 64—77

Тактикон Успенског и Тактикон Бенешевића. О времену њиховог постанка (Taktikon Uspensky und Taktikon Beneševič. Zur Frage ihrer Entstehungszeit), 2 (1953) 39—59

Лав Равдух и Лав Хиросфакт (Léon Rhabdouchos et Léon Choerosphactès), 3 (1955) 29—36

Byzance, Etat tributaire de l'Empire turc, 5 (1958) 49—58

Радоливо — село светогорског манастира Ивирона (Radolivo. Ein Dorf des Athosklosters Iberon), 7 (1961) 67—84

Autour d'un prostagma de Jean VIII Paléologue, 10 (1967) 63—85

Двадесетогодишњица Византолошког института, 11 (1968) 1—8

Das Chrysobull des Despoten Johannes Orsini für das Kloster von Lykusada, 11 (1968) 205—213

Die Pronoia unter den Komnenen, 12 (1970) 41—54

Комитиса и светогорски манастири (Komitissa und die Athosklöster), 13 (1971) 221—256

Drei Praktika weltlicher Grundbesitzer aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts, 14—15 (1973) 81—101

PANAYOTOVA Dora

Les portraits des donateurs de Dolna Kamenica, 17 (1970) 143—156

ПАПАДРИАНОС Јоанис
PAPADRIANOS Joanis

Манојло Палеолог, византијски посланик у Србији 1451. године (Manuel Paléologue ambassadeur de Byzance en Serbie en 1451), 8_2 (1964) 311—315

Да ли је Константин Ласкарис био византијски цар? (Constantin Lascaris a-t-il été empereur de Byzance?), 9 (1966) 217—222

ПАПАЗОГЛУ Фанула
PAPAZOGLU Fanula

Еион — Амфипољ — Хрисопољ (Eion — Amphipolis — Chrysopolis), 2 (1953) 7—24

PAULOVÁ M.

Die tschechisch-byzantinischen Beziehungen unter Přemysl Otakar II, 8_1 (1963) 237—244

ПЕЦАРСКИ Бранка
PECARSKI Branka

Дубровачки фрагменти једне латинске верзије Псеудо-Климентових Recognitiones (A Few Fragments of a Latin Version of the Pseudo-Clement's Recognitiones found in Dubrovnik), 10 (1967) 39—45 (avec Пертузи Агостино)

ПЕРТУЗИ Агостино
PERTUSI Agostino

L'iscrizione Torcellana dei tempi di Eraclio, 8_2 (1964) 317—339

Дубровачки фрагменти једне латинске верзије Псеудо-Климентових Recognitiones (A Few Fragments of a Latin Version of the Pseudo-Clement's Recognitiones found in Dubrovnik), 10 (1967) 39—45 (avec Пецарски Бранка)

ПЕТКОВИЋ Сретен
PETKOVIĆ Sreten

Библиографија радова Светозара Радојчића, 6 (1960) 238—242

ПЕТРОВИЋ Даница
PETROVIĆ Danica

Многољетствије молдавско-влашком војводи Јовану Александру (A Polychronion to the Moldo-Wallachian Voivoda John Alexander), 13 (1971) 345—352

ПЕТРОВИЋ Миодраг
PETROVIĆ Miodrag

Историјско-правна страна Хоматијановог писма „најпречаснијем међу монасима и сину великог жупана Србије кир Сави" (Aspect historico-juridique de la lettre de Chomatianos „au plus révérend parmi les moines et fils du grand joupan de Serbie kyr Sava"), 19 (1980) 173—208

PIGULEVSKAJA V. Nina

Le sort du Phoinikon, 8_2 (1964) 341—346

ПОПОВИЋ Иван
POPOVIĆ Ivan

Новогрчке и средњегрчке позајмице у савременом српско-хрватском језику (Les emprunts linguistiques du néogrec et grec moyen en serbo-croate contemporain), 2 (1953) 199—237

Грчко-српске лингвистичке студије II. — Грчке позајмице у савременом српско-хрватском језику (Mots grecs en serbo-croate moderne), 3 (1955) 111—115

Грчко-српске лингвистичке студије III. — Проблем хронологије византиских и новогрчких позајмица у српском језику (Le problème de la chronologie des emprunts byzantins et néogrecs en serbo-croate), 3 (1955) 117—157

Два проблема грчко-словенске гласовне супституције (Zwei Probleme der griechisch-slavischen Lautsubstitution), 4 (1956) 53—62

Хришћанска грчка ономастика у Хрвата (Die christliche Onomastik bei den Kroaten), 5 (1958) 77—100

Питање хронологије грчких позајмица у источнословенским језицима (К вопросу о хронологии греческих заимствований в восточнославянских языках), 5 (1958) 101—109

Quel était le peuple pannonien qui parlait μέδος et strava? 7 (1961) 197—226

ПУЦКО Василий
PUCKO Vasilij

Несколько византийских камей из древнерусских городов, 12 (1970) 113—137

Мариупольский рельеф св. Георгия, 13 (1971) 313—331

Две палеологовские иконы в Москве, 16 (1975) 203—213

Богоматерь Великая Панагия, 18 (1978) 247—256

РАДОЈЧИЋ Борислав
RADOJČIĆ Borislav

О хронологији угарско-византијских борби и устанку Срба у време Јована II Комнина (Sur la chronologie des luttes entre Hongrois et Byzantins et sur la date du soulèvement des Serbes pendant le règne de Jean II Comnène), 7 (1961) 177—186

Прилог проучавању вазалних односа Србије према Византији педесетих и шездесетих година XII века (Contribution à l'étude des rapports de vasselage de la Serbie envers Byzance au commencement de la seconde moitié du XIIe siècle), 8_2 (1964) 347—354

РАДОЈЧИЋ Никола
RADOJČIĆ Nikola

Проучавање списа Константина VII Порфирогенита у српској историографији (Die Erforschung der Schriften Konstantins VII. Porphyrogennetos in der serbischen Historiographie), 6 (1960) 1—14

Хиландарски рукопис Душанова Законика (Die Hilandar-Handschrift des Gesetzbuches Stefan Dušans), 8_1 (1963) 245—253

РАДОЈЧИЋ Светозар
RADOJČIĆ Svetozar

Црква у Коњуху (L'église de Konjuh), 1 (1952) 148—167

О неким заједничким мотивима наше народне песме и нашег старог сликарства (A propos de quelques sujets communs à la poésie populaire serbe et à la peinture serbe du moyen-âge), 2 (1953) 159—178

Уметнички споменици манастира Хиландара (Monuments artistiques à Chilandar), 3 (1955) 163—194

Фреске Марковог манастира и живот св. Василија Новог (Les fresques du Monastère de Marko et la Vie de st. Basile le Nouveau), 4 (1956) 215—227

„Чин бивајеми на разлученије души од тела" у монументалном сликарству XIV века (Der Kanon der mit dem Tode ringenden in der Malerei des 14. Jh.), 7 (1961) 39—52

Прилози за историју најстаријег охридског сликарства (Beiträge zur Geschichte der ältesten ochrider Malerei), 8_2 (1964) 355—382

Пилатов суд у византијском сликарству раног XIV века (Le jugement de Pilate dans la peinture byzantine du début du XIVe siècle), 13 (1971) 293—312

La table de la Sagesse dans la littérature et l'art serbes depuis le début du XIIIe jusqu'au début du XIVe siècles, 16 (1975) 215—224

РАДОЈИЧИЋ Сп. Ђорђе
RADOJIČIĆ Sp. Đorđe

Српски рукопис Земљорадничког закона (Eine serbische Redaktion des Nomos Georgikos), 3 (1955) 15—28

Кинамов Γουρδέσης (Γουρδέσης des Kinnamos), 8_1 (1963) 255—259

РАДОШЕВИЋ Нинослава
RADOŠEVIĆ Ninoslava

Један епиграм из базилике св. Ахилија на Малој Преспи (A Byzantine Epigram from the St. Achilius's Basilica at Mala Prespa), 12 (1970) 9—13

Књижевна вредност епиграма Теодора Студита (La valeur littéraire des épigrammes de Théodore le Stoudite), 14—15 (1973) 197—245

Козмографски и географски одломци Горичког зборника (Fragments cosmologiques et géographiques du „Recueil de Gorica", 20 (1981) 171—184

РАЈКОВИЋ Мила
RAJKOVIĆ Mila

О пореклу Томе, вође устанка 821—823 г. (Sur l'origine de Thomas, chef de l'insurrection de 821—823), 2 (1953) 33—38

Из ликовне проблематике нереског живописа (La peinture de Nerezi), 3 (1955) 195—206

Трагом једног византиског сликара (Les fresques de Kurbinovo et leur auteur), 3 (1955) 207—212

Област Стримона и тема Стримон (La région du Strymon et le thème du Strymon), 5 (1958) 1—8

РОКАИ Петар
ROKAI Petar

О једном наслову Калојана Анђела (Über einen Titel von Kaloiohannes Angelos), 19 (1980) 167—171

SCHARF Joachim

Die Briefe des Patriarchen Photios an die italischen Bischöfe Marinus, Gauderich und Zacharias, 8_1 (1963) 261—266

SCHIRÒ Giuseppe

Evdokia Balšić vasilissa di Gianina, 8_2 (1964) 383—391

SCHRAMM Ernst

Der russische Reichsapfel, 8_1 (1963), 267—270

СКОВРАН Аника
SKOVRAN Anika

Фреске XIII века у манастиру Морачи (Les fresques du XIIIe siècle au monastère de Morača), 5 (1958) 149—172

СОКОЛОВА Ирина В.
SOKOLOVA Irina V.

Печати архонтов Херсона, 18 (1978) 81—97

СОЛОВЈЕВ Александар
SOLOVJEV Aleksandar

Фундајајити, Патерини и Кудугери у византиским изворима (Foundagiagites, Paterins et Koudougères dans les sources byzantines), 1 (1952) 121—147

Кончански практик (Le praktikon du monastère de Konče), 3 (1955) 83—109

SOULIS George

The Thessalian Vlachia, 8_1 (1963) 271—273

СПРЕМИЋ Момчило
SPREMIĆ Momčilo

Харач Солуна у XV веку (Capitation de Salonique au XVe siècle), 10 (1967) 187—195

STANESCU Eugen

La crise du Bas-Danube byzantin au cours de la seconde moitié de XIe siècle, 9 (1966) 49—74

STEFANOVIĆ Dimitrije

The Earliest Dated and Notated Document of Serbian Chant, 7 (1961) 187—196

Codex Peribleptos, 8_2 (1964) 393—398

СТРИЧЕВИЋ Ђорђе
STRIČEVIĆ Đorđe

Мајстори минијатура Мирослављевог јеванђеља (The Painters of the Miroslav Gospel Miniatures), 1 (1952) 181—203

Рановизантиска црква код Куршумлије (L'église paléobyzantine près de Kuršumlija), 2 (1953) 179—198

Два варијетета плана цркава Моравске школе (Deux variantes du plan de l'architecture de l'école de la Morava), 3 (1955) 213—220

Улога Старца Исаије у преношењу светогорских традиција у Моравску архитектонску школу (Le rôle de Starac Isaija dans le transfert des traditions athonites dans l'école de l'architecture de la Morava), 3 (1955) 221—232

Средњевековна рестаурација рановизантиске цркве код Куршумлије (La restauration médiévale de l'église paléobyzantine près de Kuršumlija), 4 (1956) 199—213

I monumenti dell' arte paleobizantina in rapporto con la tradizione antica ed all' arte medioevale nelle regioni centrali dei Balcani, 8_2 (1964) 399—415

STRUNK Oliver

The Latin Antiphons for the Octave of the Epiphany, 8_2 (1964) 417—426

СУБОТИЋ Гојко
SUBOTIĆ Gojko

Надгробни натпис сестре деспота Јована Угљеше на Менижејској Гори (L'épitaphe d'Hélène, soeur du despote Jean Uglješa, au Mont Ménécée), 16 (1975) 161—181 (avec Кисас С.)

О хронологији дечанског зидног сликарства (Contribution à la chronologie de la peinture murale de Dečani), 20 (1981) 111—138

SVORONOS Nicolas

Remarques sur la tradition du texte de la novelle de Basile II concernant les puissants, 8_2 (1964) 427—434

ŠEVČENKO Ihor

Alexios Makrembolites and his „Dialogue between the Rich and the Poor", 6 (1960) 187—228

Some Autographs of Nicephorus Gregoras, 8_2 (1964) 435—450

The Inscription of Justin II's Time on the Mevlevihane (Rhesion) Gate at Istanbul, 12 (1970) 1—8

TALBOT Rice D.

The Ivory of the Forty Martyrs at Berlin and the Art of the Twelfth Century, 8_1 (1963) 275—279

ТИХОМИРОВ М. Н.
TIHOMIROV M. N.

Россия и Византия в XIV—XV столетиях, 7 (1961) 23—38

ТОМИЋ Лидија
TOMIĆ Lidija

Фрагменти једног историјског списа IX века (Fragmente eines Geschichtswerkes des 9. Jahrhunderts), 1 (1952) 78—85

УДАЛЬЦОВА Зинаида В.
UDALJCOVA Zinaida V.

Некоторые изменения в экономическом положении рабов в Византии VI в. (по данным законодательства Юстиниана), 8_1 (1963) 281—290

К вопросу о мировоззрении византийского историка VII в. Феофилакта Симокатты, 11 (1968) 29—45

VELIMIROVIĆ Miloš

Ἰωακεὶμ μοναχὸς τοῦ Χαρσιανίτου καὶ δομέστικος Σερβίας (en anglais), 8_1 (1964) 451—458

ВОЈНОВИЋ Горица
VOJNOVIĆ Gorica

Фотограметријско снимање Богородичине цркве у Студеници (Relevé photogrammétrique de l'église de Notre-Dame à Studenica), 10 (1967) 149—161

VRANOUSSI Era

Le Mont des Kellia. Note sur un passage d'Anne Comnène, 8_2 (1964) 459—464

VRYONIS Speros

An Attic Hoard of Byzantine Gold Coins (668—741) from the Thomas Whittemore Collection and the Numismatic Evidence for the Urban History of Byzantium, 8_1 (1963) 291—300

Decisions of the Patriarchal Synod in Constantinople as a Source for Ottoman Religious in the Balkans Prior to 1402, 19 (1980) 283—297

WASILEWSKI Tadeusz

Le thème byzantin de Sirmium—Serbie au XIe et XIIe siècle, 8_2 (1964) 465—482

Stefan Vojislav de Zahumlje, Stefan Dobroslav de Zéta et Byzance au milieu du XIe siècle, 13 (1971) 109—126

XYNGOPOULOS André

Au sujet d'une fresque de l'eglise Saint-Clement à Ochrid, 8_1 (1963) 301—306

ЖИВОЈИНОВИЋ Мирјана
ŽIVOJINOVIĆ Mirjana

Словенски пролог житија царице Ирине (Le Prologue slave de la Vie de l'imperatrice Irène), 8_2 (1964) 483—492

Судство у грчким областима Српског царства (The Judical System in the Greek Territories of the Serbian Empire), 10 (1967) 197—249

Аделфати у Византији и средњовековној Србији (The Adelphata in Byzantium and Medieval Serbia), 11 (1968) 241—270

О аутентичности светогорског типика партијарха Антонија од маја 1394. (On the Authenticity of the Mount Athos Rule by the Patriarch Anthony of May 1394.), 12 (1970) 79—90

Светогорски Протат после прота Исака (The Protaton of Mount Athos after the Time of the Protos Isaac) 13 (1971) 203—206

О времену постанка епископије Јериса (Sur l'époque de la formation de l'évêché d'Hiérissos), 14—15 (1973) 155—158

Болница краља Милутина у Цариграду (L'hopital du roi Milutin à Constantinople), 16 (1975) 105—117

Света Гора у доба Латинског царства (Le Mont Athos à l'époque de l'Empire Latin), 17 (1976) 77—92

Света Гора и Лионска унија (Mount Athos and the Union of Lyons, 18 (1978) 141—154

Житије архиепископа Данила II као извор за ратовања Каталанске компаније (The Life of Archbishop Daniel II as a Source on the Warring of the Catalan Company), 19 (1980) 251—273

Хиландарски метох Здравик и његови ранији поседници (Zdravik, métochion de Chilandar et ses propriétaires antérieurs), 20 (1981) 85—98